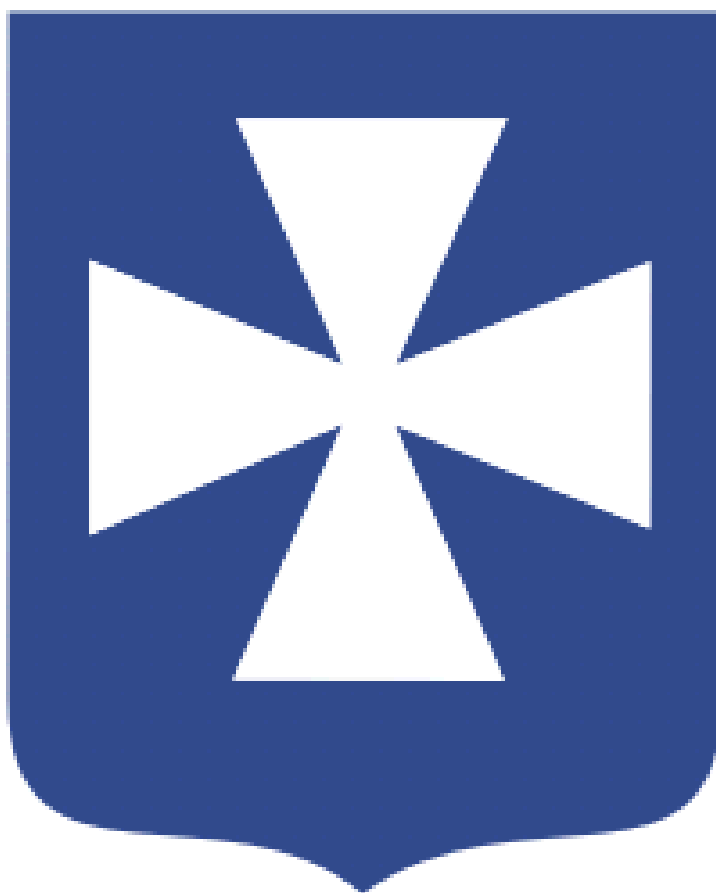

**GMINNY PROGRAM OPIEKI
NAD ZABYTKAMI
MIASTA RZESZOWA
NA LATA 2017 - 2020**

RZESZÓW, LISTOPAD 2017

Spis treści

1. Wstęp	4
2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	5
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce	6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	12
4.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	16
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	20
5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami na lata 2017 - 2020 z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta	20
5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta	28
5.2.1. Charakterystyka miasta	28
5.2.2. Zarys historii miasta	32
5.3. Krajobraz kulturowy	48
5.3.1. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnej wartości i znaczeniu dla miasta Rzeszowa	50
5.3.1.a. Architektura sakralna	50
5.3.1.b. Zespoły rezydencjonalne	62
5.3.1.c. Obiekty użyteczności publicznej	70
5.3.1.d. Architektura koszarowa	78
5.3.1.e. Infrastruktura kolejowa	81
5.3.1.f. Budownictwo mieszkaniowe	82
5.3.1.g. Zabytkowe założenia zieleni	91
5.3.1.h. Cmentarze i sztuka sepulkralna	95
5.3.2. Zabytki ruchome	99
5.3.2.a. Wystrój i wyposażenie świątyń	99
5.3.2.b. Kapliczki i pomniki	102
5.3.3. Zabytki archeologiczne	104
5.4. Dziedzictwo niematerialne	120
5.4.1. Gwara	120
5.4.2. Obrzędowość i wierzenia	122
5.4.3. Strój rzeszowiaków	127
5.4.4. Ruch ludowy	130
5.5. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla miasta	130
5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	137
5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	137

5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	144
5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków	146
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń	147
7. Założenia programowe Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa	150
8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa	163
9. Zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami	164
10. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami	167
10.1. Dotacje	168
10.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego	172
10.3. Środki europejskie	173
11. Realizacja i finansowanie przez miasto Rzeszów z zakresu ochrony zabytków	177
12. Bibliografia	179
13. Spis tabel i zdjęć	180

1. Wstęp

Przedmiotem Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego miasta. Program określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji poprzez określenie podstawowych działań organizacyjnych, finansowych, promocyjnych i ochronnych. Niniejsze opracowanie sporządzono zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.) oraz z wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Gminny program opieki nad zabytkami sporządzany jest przez Prezydenta, następnie po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, zostaje przyjęty przez Radę Miasta. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego. Sporządza się go na okres 4 lat, natomiast co 2 lata Prezydent przedstawia Radzie Miasta sprawozdanie z wykonania określonych w nim zadań.

Program ten stanowi kontynuację opracowanego Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, który został przyjęty uchwałą nr XLI/784/2012 przez Radę Miasta Rzeszowa dnia 23 października 2012 r. Program został zaktualizowany w zakresie potencjału dziedzictwa kulturowego i źródeł finansowania oraz dostosowany do zmieniających się realiów dotyczących opieki nad zabytkami w części analizy SWOT, celów i działań.

Gminny program opieki nad zabytkami to dokument uzupełniający do innych aktów planowania. Jest dokumentem polityki administracyjnej w zakresie podejmowanych działań dotyczących inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Działania te określone są w odniesieniu do całego miasta, jako jednostki podziału administracyjnego, a nie odnoszą się jedynie do władz miasta, których bezpośredni wpływ na działalność instytucji sprawujących w różnej formie opiekę nad zabytkami jest ograniczony tylko do nielicznych. Głównym odbiorcą Programu jest lokalna wspólnota samorządowa. W zamierzeniu beneficjentami Programu mają stać się nie tylko prywatni właściciele czy użytkownicy obiektów zabytkowych, ale również mieszkańcy miasta. Istotnym celem Programu jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej i akceptowanej społecznie poprawy w zakresie: stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie miasta, szeroko pojmowanego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz zachowania krajobrazu kulturowego. Ważne jest, aby poprawa ta dokonywała się przy partycypacji mieszkańców miasta, w różnych formach ich życiowej aktywności (praca zawodowa, działalność społeczna, działania wynikające z prawa własności lub z użytkowania obiektów zabytkowych) zaangażowanych w opiekę nad zabytkami. Obowiązkiem władz publicznych w tym względzie jest z kolei pobudzanie i usprawnianie mechanizmów regulujących kwestie tej opieki oraz tworzenie i wspieranie inicjatyw mających taką opiekę na celu.

2. Podstawa prawna opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Podstawę prawną opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami stanowi ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.), która mówi o obowiązku sporządzania przez samorządy wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, na okres czterech lat Programu opieki nad zabytkami.

W świetle ustawy, ochrona zabytków to aktywność administracji publicznej, która ma na celu stworzenie sprzyjających okoliczności prawnych, finansowych i organizacyjnych, służących zachowaniu, zagospodarowaniu i utrzymaniu zabytków, zapobieganie zagrożeniom, niszczeniu, niewłaściwemu użytkowaniu, uszczupleniu zasobów zabytków, a także kontroli stanu zachowania i przeznaczenia zabytków oraz uwzględnianie tych zadań w kształtowaniu polityki planistycznej i środowiskowej. Terminem opieka nad zabytkami ustawa obejmuje działania właścicieli zabytków, które tworzą warunki dla naukowego badania zabytków, prowadzenia przy nich prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, zabezpieczenia i utrzymania ich samych oraz ich otoczenia w jak najlepszym stanie oraz popularyzowania i upowszechniania wiedzy o nich. W ustawie określono kwestie związane z ochroną i zarządzaniem dziedzictwem kulturowym, a szczególnie zagadnienia tworzenia krajowego programu ochrony i opieki nad zabytkami, organizację organów ochrony zabytków (zadania i kompetencje w zakresie ochrony zabytków wykonuje Generalny Konserwator Zabytków w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego oraz wojewódzcy konserwatorzy zabytków działający w imieniu wojewodów), zakres i formy ochrony zabytków, a także zasady finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru. Zapisy ustawy, zwłaszcza w punktach dotyczących form ochrony zabytków, są komplementarne do zapisów ustaw o samorządzie terytorialnym o planowaniu przestrzennym oraz o ochronie przyrody. Ponadto, ustawa dookreśla zakres zadań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad nimi administracji samorządu gminnego i powiatowego.

Art. 87 ust. 2 cytowanej ustawy, wyznacza cele opracowania Gminnego programu opieki nad zabytkami i są one następujące:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Zabytki zostały objęte w Polsce ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela. Znaczenie dziedzictwa kulturowego dla rozwoju cywilizacyjnego oraz zadania państwa w zakresie ochrony określają artykuły 5 i 6 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r., która zastąpiła starą ustawę o ochronie dóbr kultury z 1962 r., powiązała ochronę zabytków z ochroną szeroko pojmowanego dziedzictwa kulturowego, umieszczając to zagadnienie w kontekście naszego uczestnictwa w kulturze i historii całej Europy. Nowe prawo zostało dostosowane do zasad obowiązujących w Unii Europejskiej.

Obowiązujące uregulowania prawne, dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zostały zawarte w:

- **Konstytucji RP** (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. - Dz. U. nr 78 poz. 483 ze zm.) w przepisach:

- **Art. 5:** „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju”.

- **Art. 6 ust. 1:** „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju oraz (...) udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”.

- **Art. 86:** „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.

- **Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.), która jest głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce. Przy opracowaniu Programu opieki nad zabytkami należy uwzględnić następujące przepisy ww. ustawy:

- **Art. 3:** który definiuje podstawowe pojęcia użyte w ustawie: zabytek, zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny, instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami, prace konserwatorskie, prace restauratorskie, roboty budowlane, badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne, historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny, historyczny zespół budowlany, krajobraz kulturowy, otoczenie zabytku.

W tym miejscu należy wyjaśnić pojęcie zabytku. Zabytek, jest to nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, które są dziełem człowieka lub związane są z jego działalnością. Stanowią one świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie

leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

- **Art. 4:** objaśnia, że ochrona zabytków polega na podejmowaniu w szczególności przez organy administracji publicznej działań mających na celu: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”.

- **Art. 5:** określa, w sposób otwarty, kwestię opieki nad zabytkami: „opieka nad zabytkami sprawowana jest przez jego właściciela lub posiadacza i polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków naukowego badania i dokumentowania zabytku; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz o jego znaczeniu dla historii kultury”.

- **Art. 6:** klasyfikuje w układzie rzeczowym przedmioty ochrony i zarazem stanowi szczegółową definicję zabytku:

„1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,

b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

c) dziełami architektury i budownictwa,

d) dziełami budownictwa obronnego,

e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,

f) cmentarzami,

g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,

h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,

b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,

c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,

d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,

e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,

f) instrumentami muzycznymi,

g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,

h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) relikami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

- **Art 7:** reguluje następujące formy ochrony zabytków:

1) wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków.

Dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Do rejestru wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Wpis do rejestru historycznego układu urbanistycznego, ruralistycznego lub historycznego zespołu budowlanego nie wyłącza możliwości wydania decyzji o wpisie do rejestru wchodzących w skład tych układów lub zespołu zabytków nieruchomych. Wpisanie zabytku nieruchomego do rejestru ujawnia się w księdze wieczystej danej nieruchomości na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie decyzji o wpisie do rejestru tego zabytku. Wpisy do rejestru są wolne od opłat. Skreślenie z rejestru zabytków następuje na wniosek właściciela zabytku lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy lub z urzędu, na podstawie decyzji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na podstawie decyzji wojewódzki konserwator zabytków występuje z wnioskiem o wykreślenie wpisu z księgi wieczystej i z katastru nieruchomości. Informacja o skreśleniu ogłoszona jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Wykreślenia wolne są od opłat. Zabytek ruchomy wpisuje się do rejestru na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków - na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o wpisie z urzędu - w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę.

1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.

Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego, zaliczany do jednej z kategorii, na podstawie decyzji wydanej przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, z urzędu albo na wniosek właściciela zabytku ruchomego.

2) uznanie za pomnik historii.

Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może złożyć wniosek, po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków. Cofnięcie uznania zabytku nieruchomego za pomnik historii następuje w trybie przewidzianym dla jego uznania. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przedstawić Komitetowi Dziedzictwa Światowego wniosek o wpis pomnika historii na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO w celu objęcia tego pomnika ochroną na podstawie Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego.

3) utworzenie parku kulturowego, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Park kulturowy może utworzyć, na podstawie uchwały, rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego. Dotyczą w szczególności: zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków oraz parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

- **Art. 16 ust. 1:** wskazuje radę gminy, jako organ tworzący park kulturowy. Jest on tworzony na podstawie uchwały, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

- **Art. 17:** określa zakazy i ograniczenia dotyczące terenu parku kulturowego, związane z: prowadzeniem robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej, zmianami sposobu korzystania z zabytków nieruchomych, umieszczaniem tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1, składowaniem lub magazynowaniem odpadów, zasad i warunków sytuowania obiektów małej architektury, składowania lub magazynowania odpadów.

- **Art. 18:** „1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu

zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

- 1) uwzględni się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- 2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
- 3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami”.

- **Art. 19:** wskazuje, że „1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia, 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę: 1) zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

1b. W uchwale określającej zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń uwzględnia się w szczególności: 1) ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia; 2) ochronę zabytków nieruchomości, innych niż wymienione w pkt 1, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; 3) wnioski i rekomendacje audytów krajobrazowych oraz plany ochrony parków krajobrazowych.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków”.

- **Art. 20:** mówi o konieczności uzgadniania projektów i zmian planów zagospodarowania przestrzennego wojewódzkich i miejscowych z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

- **Art. 21:** „Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy”.

- **Art. 22:** „1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru; 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków; 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych”.

- **Art. 89:** wskazuje, że „organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków”.

• **Ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym** (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 446 ze zm.), gdzie w art. 7 ust 1 pkt. 9 zostały określone zadania własne gminy: „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury, w tym (...) ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Pośrednio do ochrony zabytków odnoszą się zadania obejmujące kwestie: ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej, gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego, bibliotek gminnych i innych instytucji kultury, kultury fizycznej i turystyki, zieleni gminnej i zadrzewień, cmentarzy gminnych, utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych, promocji gminy.

Istotne uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się w innych obowiązujących ustawach, w tym:

1. Ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1073).

2. Ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 1332).

3. Ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 519).

4. Ustawie z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 2134 ze zm.).

5. Ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 2147 ze zm.).

6. Ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 862).

7. Ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 1817 ze zm.).

8. Ustawie z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu, tzw. Ustawa Krajobrazowa (t. j. Dz. U. z 2015 r. poz. 774).

Zasady ochrony zabytków, znajdujących się w muzeach i bibliotekach, zostały określone w:

1. Ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t. j. Dz. U. z 2017 r. poz. 972).

2. Ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t. j. Dz. U. z 2012 r. poz. 642 ze zm.).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

1. Ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (t. j. Dz. U. z 2016 r. poz. 1506 ze zm.).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa jest zgodny z założeniami polityki państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Dokumenty, do których odwołuje się Program połączono na trzech poziomach: ogólnokrajowym, regionalnym (wojewódzkim) oraz lokalnym. Są to różnego rodzaju strategie, studia i programy, które dotyczą problematyki ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego.

• Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami 2014 - 2017

Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2014 - 2017 przyjęty został w dniu 24 czerwca 2014 r. przez Radę Ministrów. Dokument ma usprawnić nadzór nad służbami konserwatorskimi oraz określić źródła finansowania inwestycji i procedur administracyjnych związanych z wydawaniem decyzji oraz przyznawaniem funduszy na prace podejmowane przy zabytkach.

Celem Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce. Bardzo istotne jest przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich.

Podstawowe zasady konserwatorskie:

- 1) zasady *primum non nocere*,
- 2) zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
- 3) zasady minimalnej niezbędnej ingerencji,
- 4) zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
- 5) zasady czytelności i odróżnialności ingerencji,
- 6) zasady odwracalności metod i materiałów,
- 7) zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wśród zadań uwzględnionych w dokumencie znalazło się porządkowanie rejestru zabytków oraz przygotowanie zasad oceny stanu zachowania zabytków nieruchomych. Program ma na celu także zwiększenie uspołecznienia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami poprzez promowanie takich narzędzi jak konkursy, konsultacje z mieszkańcami i współpraca z mediami. Dokument doprecyzowuje ponadto kompetencje samorządów w zakresie realizowania projektów konserwatorskich i rewitalizacyjnych.

• **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2013 wraz z Uzupełnieniem na lata 2004 - 2020**

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2013 została przyjęta przez Radę Ministrów 21 września 2004 r., rozwinięta w 2005 r., poprzez przygotowane przez Ministerstwo Kultury uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020. Jest to podstawowy dokument rządowy, w którym w oparciu o rzetelną analizę podjęto próbę określenia zasad polityki kulturalnej państwa w warunkach rynkowych. Stanowi ona podstawę do dalszych systemowych rozwiązań w dziedzinie kultury.

Misją tej strategii jest „zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów”.

Uznając kulturę za jeden z podstawowych czynników rozwoju regionów zapisano w strategii następujące priorytety:

- wzrost efektywności zarządzania kulturą,
- wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury,
- wzrost uczestnictwa i wyrównanie szans w dostępie do szkolnictwa artystycznego, dóbr i usług kultury,
- poprawa warunków działalności artystycznej,
- efektywna promocja twórczości,
- zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków,
- zmniejszenie luki cywilizacyjnej przez modernizację i rozbudowę infrastruktury kultury.

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 - 2020 wprowadza programy operacyjne służące realizacji ww. Strategii. Jednym z nich jest Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”.

W Programie wyróżnione zostały dwa komplementarne priorytety:

- rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem priorytetu jest poprawa stanu zachowania zabytków, kompleksowa ich rewaloryzacja, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę,
- zadania związane z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych, zakupami starodruków i archiwaliów, konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków,

księgozbiorów oraz zbiorów filmowych, wspieraniu rozwoju muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych.

• **Strategia na rzecz Odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)**

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.) (SOR) została przyjęta uchwałą nr 8 przez Radę Ministrów dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej uchwałą Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest strategicznym instrumentem zarządzania polityką rozwoju realizowaną przez instytucje państwa. W jednolitym systemie programowym przedstawia cele do realizacji w horyzoncie roku 2020 i 2030, określa wskaźniki ich realizacji, wskazuje sposób ich osiągnięcia oraz określa najważniejsze projekty służące realizacji celów SOR.

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących kierunkach interwencji:

1. Budowa i rozwój e-administracji - orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe.

Wyznaczony projekt strategiczny:

Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej - kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

4. Wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej.

Działania do 2020 r.:

- Wzmacnianie potencjału instytucji kultury o szczególnym znaczeniu - wspieranie instytucji kultury, których wieloletnia działalność i tradycja mają szczególne znaczenie dla celów polityki państwa w obszarze kultury i których dorobek jest ważnym elementem budowania tożsamości kulturowej Polaków oraz narzędziem promocji Polski w świecie.

- Wypracowanie systemu wspierania rozwoju sektorów kreatywnych - stworzenie warunków dla rozwoju sektorów kreatywnych w Polsce, które wpłyną na rozwój całego ekosystemu wspierania kultury.

Działania do 2030 r.:

- Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego - wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na listę światowego dziedzictwa UNESCO).

- Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

• **Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020**

Strategia rozwoju kapitału społecznego 2020 została przyjęta uchwałą nr 104 przez Radę Ministrów dnia 18 czerwca 2013 r.

W kontekście ochrony zabytków i opieki nad nimi wskazać można czwarty z wyznaczonych celów szczegółowych „Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego”, a zwłaszcza jego priorytet 4.1. „Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej”. Wytyczone tutaj kierunki działań to:

4.1.1. Tworzenie warunków wzmocnienia tożsamości i uczestnictwa w kulturze na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym.

4.1.2. Ochrona dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego oraz krajobrazu.

4.1.3. Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury.

Walory i potencjał tkwiący w dziedzictwie kulturowym są postrzegane w strategii jako „kluczowy element potencjału kulturowego”, a tym samym jedna z „szans rozwojowych dla całego społeczeństwa”. W strategii podnosi się także kwestię znaczenia aktywnej partycypacji społecznej w ochronie zabytków i opiece nad nimi.

• **Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030**

Koncepcja zagospodarowania przestrzennego kraju 2030 została przyjęta uchwałą nr 239 Rady Ministrów dnia 13 grudnia 2011 r. Jest to najważniejszy dokument dotyczący ładu przestrzennego Polski.

W znacznie większym stopniu niż dotychczas dokument uwzględnia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego w systemie kształtowania prawidłowej polityki przestrzennej. Jako cele polityki przestrzennej w aspekcie ochrony zabytków wskazano:

- ograniczenie presji urbanizacyjnej na obszary dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, poprzez rozwój narzędzi wspierania finansowego ochrony przyrody i krajobrazu,
- wprowadzenie systemu standardów zabudowy i zagospodarowania terenu na terenach o niższym reżimie ochronnym,
- wprowadzenie narzędzi kompensacji utraconych korzyści ekonomicznych na terenach o wysokich restrykcjach konserwatorskich,
- wspieranie rewitalizacji zdegradowanych przestrzeni: starych dzielnic mieszkaniowych, obiektów przemysłowych, pokolejowych, opuszczonych wsi przez przyjęcie regulacji z zakresu rewitalizacji obszarów miejskich i starych zasobów mieszkaniowych.

4.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Przy sporządzaniu Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa omówiono uwarunkowania zewnętrzne ochrony zasobów dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta wynikające z dokumentów opracowanych na poziomie wojewódzkim: Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego, Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego - Perspektywa 2030, Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2020. Aktualizacja na Lata 2013 - 2020, Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010 - 2020, Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014 - 2017.

• Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego został przyjęty uchwałą nr XL VIII/522/02 przez Sejmik Województwa Podkarpackiego dnia 30 sierpnia 2002 r. Plan jest podstawowym narzędziem prowadzenia przez władze samorządowe województwa polityki regionalnej, w tym kształtowania i utrzymania ładu przestrzennego.

W opracowanej analizie wśród silnych stron województwa wymieniono duże zasoby obszarów o cennych walorach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych, w większości podlegających ochronie prawnej. W efekcie takiej diagnozy kwestie związane ze środowiskiem kulturowym zajęły istotne miejsce w Planie m. in. poprzez ustalenie stref ochrony i wykorzystania środowiska kulturowego. Strefy te mogą mieć różnorodne formy, wśród których wymieniono: m. in. staromiejskie zespoły urbanistyczne wraz z zabytkową zabudową, zespoły zamkowe, pałacowo - parkowe i dworsko - parkowe, zespoły i obiekty sakralne, zespoły i obiekty świeckie, wpisy do rejestru zabytków, tworzenie stref ochrony konserwatorskiej, opracowywanie planów rewaloryzacji i planów rewitalizacji, programów ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego, studiów programowo-przestrzennych, powoływanie parków kulturowych, rezerwatów kulturowych i pomników historii, a końcu sprawowanie szczególnej ochrony względem obiektów wpisanych lub planowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Jak podkreślono w Planie jednym z najpilniejszych działań wymagających podjęcia w celu zapewnienia ochrony najcenniejszych zasobów krajobrazowych województwa jest sporządzenie planów miejscowych, które w chwili obecnej są jedynym i istotnym instrumentem w ochronie i kształtowaniu ładu przestrzennego, a tym samym ochrony walorów krajobrazowych.

• **Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego - Perspektywa 2030**

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Podkarpackiego - Perspektywa 2030 (projekt zmiany Planu) (PZPWP) wraz z Prognozą oddziaływania na środowisko została przyjęta uchwałą nr 290/5800/17 przez Zarząd Województwa Podkarpackiego dnia 4 kwietnia 2017 r.

Jednym z głównych celów polityki przestrzennej województwa podkarpackiego w dziedzinie środowiska kulturalnego jest utrzymanie ciągłości kulturowej, zachowanie i ochrona unikatowych wartości kulturowych rejonu w celu zaspokojenia potrzeb ludności i jako elementu atrakcyjności turystycznej. Podstawową zasadą w dziedzinie zagospodarowania przestrzennego jego ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów ruralistycznych.

Strefy ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego dotyczą najcenniejszych zasobów w postaci:

- zespołów dworsko - parkowych, zespołów i obiektów sakralnych,
 - proponowane formy ochrony to: wpis do rejestru zabytków, tworzenie stref ochrony konserwatorskiej A, B, K, E, OW, opracowanie planów rewaloryzacji i planów rewitalizacji.
- W planie zawarto także wykaz działań i zadań w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych celów.

• **Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2020. Aktualizacja na lata 2013 - 2020**

Strategia Rozwoju Województwa Podkarpackiego na lata 2007 - 2020. Aktualizacja na lata 2013 - 2020 została przyjęta uchwałą nr 244/5881/13 przez Zarząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie dnia 25 czerwca 2013 r. Jest to kolejna edycja Strategii obowiązującej na lata 2007 - 2020, opracowanej w 2006 r., która została zaktualizowana w 2010 r. i w 2013 r.

W obszarze ochrony i opieki nad zabytkami wskazano na następujące cele, priorytety oraz kierunki działań:

Dziedzina: KONKURENCYJNA I INNOWACYJNA GOSPODARKA

Cel 1. Rozwijanie przewag regionu w oparciu o kreatywne specjalizacje jako przejaw budowania konkurencyjności krajowej i międzynarodowej.

Priorytet 1.3. Turystyka; Cel: Budowa konkurencyjnej, atrakcyjnej oferty rynkowej opartej na znacznym potencjale turystycznym regionu.

Kierunki działania:

1.3.1. Rozwój atrakcji turystycznych oraz infrastruktury turystycznej.

1.3.2. Podniesienie konkurencyjności produktów turystycznych w wiodących formach turystyki przyjazdowej do województwa.

1.3.3. Rozwój promocji turystycznej oraz partnerstwa służącego turystyce przyjazdowej do województwa.

Dziedzina: KAPITAŁ LUDZKI I SPOŁECZNY

Cel 2. Rozwój kapitału ludzkiego i społecznego jako czynników: innowacyjności regionu oraz poprawy poziomu życia mieszkańców.

Priorytet 2.2. Kultura i dziedzictwo kulturowe; Cel: Rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu.

Kierunki działań:

2.2.1 Tworzenie warunków dla zapewnienia możliwie równego i powszechnego dostępu do oferty kulturalnej, w tym do kultury wysokiej.

2.2.2 Wzmacnianie wizerunku regionu, w tym Rzeszowa, jako centrum kultury opartego m.in. na wydarzeniach kulturalnych o znaczeniu międzynarodowym, oraz budowanie marek m.in. instytucji i imprez kulturalnych.

2.2.3 Ochrona, promocja i zarządzanie dziedzictwem kulturowym regionu.

• Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010 - 2020

Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010 - 2020 został przyjęty uchwałą nr XLVI/876/10 przez Sejmik Województwa Podkarpackiego z dnia 26 kwietnia 2010 r. Program zawiera zarówno syntetyczną charakterystykę zasobu dziedzictwa kulturowego (zabytków nieruchomych), prezentację działających na terenie województwa muzeów i zgromadzonych w nich zbiorów, z krótkim omówieniem placówek muzealnych, dla których Województwo Podkarpackie jest organizatorem, jak również wyznaczone cele strategiczne, wśród których Ochrona dziedzictwa kulturowego zajmuje ważne miejsce.

Wyszczególnione też zostały konkretne działania:

1. Rozpoznanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego w celu zgromadzenia informacji na temat cennych pozostałości po wielowiekowej i wielokulturowej historii.
2. Inwentaryzacja i ewidencja zabytków kultury materialnej i niematerialnej regionu.
3. Prowadzenie prac badawczo - naukowych związanych z dziedzictwem kulturowym województwa.
4. Popularyzacja wyników badań i wykorzystanie ich w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym oraz w dziedzinach pokrewnych.
5. Rewaloryzacja materialnego dziedzictwa kulturowego województwa, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków ruchomych i nieruchomych wraz z ich zabytkowym otoczeniem, wyposażenia, wystroju i kolekcji oraz układów urbanistycznych, ruralistycznych i zabytkowych zespołów budowlanych i parkowych.
6. Podejmowanie działań na rzecz fizycznej ochrony zabytków przed zagrożeniami.
7. Upowszechnianie wiedzy o znaczeniu i wartości dziedzictwa kulturowego poprzez inicjowanie i realizację programów edukacyjnych, szkoleniowych i promocyjnych.
8. Budzenie wrażliwości społecznej i kształtowanie postaw odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe województwa i jego przekazanie następnym pokoleniom w niezmięnionej formie.
9. Ochrona tożsamości kulturowej mieszkańców województwa, poprzez położenie nacisku na tolerancję i pozyskiwanie wiedzy na temat różnorodności narodowo - etniczno - religijnej charakterystycznej dla terenów obecnego województwa podkarpackiego.

10. Aktywizacja społeczności lokalnych, organizacji pozarządowych i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie przejmowania zabytków i adaptacji ich na cele kulturalne umożliwiające poszanowanie ich pierwotnego charakteru.

11. Inicjowanie i realizacja projektów dotyczących pozamaterialnej sfery dziedzictwa kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem działań zmierzających do integracji społeczności regionalnej województwa wokół kultywowania tradycji i popularyzowania odmienności kulturowej województwa.

12. Tworzenie parków kulturowych dla ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla lokalnej tradycji budowlanej i osadniczej.

13. Udostępnianie dziedzictwa kulturowego województwa poprzez realizację projektów mających na celu powstanie infrastruktury umożliwiającej jego prezentację i promocję, w tym tworzenie szlaków tematycznych obejmujących najcenniejsze i najważniejsze miejsca z punktu widzenia wartości historyczno - kulturowej. W innych celach strategicznych wskazano też szereg działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, w tym m. in. rozwój muzeów, digitalizacja zbiorów, szereg działań promocyjnych, edukacyjnych i dokumentacyjnych odnoszących się nie tylko do szeroko pojętej kultury, lecz również ściśle w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego, a także rozwój turystyki w oparciu o obiekty zabytkowe.

• Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014 - 2017

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014 - 2017 został przyjęty uchwałą nr XLII/846/14 przez Sejmik Województwa Podkarpackiego z dnia 27 stycznia 2014 r. Program ten jest kolejną już aktualizacją Programu.

Wyznaczone założenia programowe zostały zaktualizowane w oparciu o dokonane analizy w zakresie: aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa, oceny zmian w stanie zachowania zabytków w stosunku do stanu sprzed czterech lat oraz kierunków rozwoju polityki regionalnej województwa podkarpackiego.

Priorytety wraz z kierunkami działań:

Priorytet I. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego.

Kierunek działań 1. Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ochrona układów ruralistycznych.

Kierunek działań 2. Zachowanie tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu.

Kierunek działań 3. Tworzenie parków kulturowych jako forma ochrony krajobrazu kulturowego.

Priorytet II Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno - gospodarczego województwa.

Kierunek działań 1. Ochrona obiektów zabytkowych o szczególnej wartości, wpisanych oraz predysponowanych do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO oraz Listę Pomników Historii.

Kierunek działań 2. Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania.

Kierunek działań 3. Wzmocnienie poziomu ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej.

Kierunek działań 4. Opieka nad zabytkami ruchomymi.

Kierunek działań 5. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet III. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości.

Kierunek działań 1. Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.

Kierunek działań 2. Działania szkoleniowe oraz edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu.

Kierunek działań 3. Tematyczne szlaki turystyczne.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje Gminnego programu opieki nad zabytkami na lata 2017 - 2020 z dokumentami wykonanymi na poziomie miasta

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa zgodny jest z następującymi dokumentami:

• Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Rzeszów do roku 2023

Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Miasto Rzeszów do roku 2023 (LPR) został przyjęty uchwałą nr XLI/875/2017 Rady Miasta Rzeszowa dnia 28 marca 2017 r. LPR jest dokumentem, który ma na celu odpowiednie zarządzanie procesem wyprowadzania obszaru rewitalizacji ze stanu kryzysowego.

Obszar objęty programem rewitalizacji, poprzez realizację przedsięwzięć oraz projektów rewitalizacyjnych, stanie się obszarem atrakcyjnym pod względem przestrzenno - funkcjonalnym, gospodarczym, rekreacyjnym, kulturowym, społecznym i środowiskowym, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju. Zrewitalizowane centrum oferować będzie mieszkańcom i turystom reprezentacyjne przestrzenie publiczne, charakteryzujące się dużą funkcjonalnością, estetyką oraz wysokim poziomem bezpieczeństwa publicznego, obfitujące w instytucje kultury, takie jak: Rzeszowskie Piwnice, Rzeszowskie Centrum Sztuki Współczesnej, Zamek Lubomirskich, zlokalizowane w odrestaurowanych, w większości zabytkowych obiektach, zapewniające możliwość atrakcyjnego spędzenia czasu dzięki swojej bogatej ofercie. Powstaną miejsca sprzyjające podnoszeniu integracji społecznej i włączeniu społecznemu, w szczególności osób starszych, niepełnosprawnych, a także dzieci i młodzieży zagrożonych wykluczeniem społecznym.

Ochrona zabytków wpisuje się w następujące cele szczegółowe i kierunki działań rewitalizacyjnych w poszczególnych sferach rewitalizacji:

Sfera procesu rewitalizacji: Społeczna

Cele szczegółowe: 1. Przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom społecznym oraz wykluczeniu społecznemu.

Kierunki działań: 14. Zachowanie i promocja niematerialnego dziedzictwa kulturalnego.

Sfera procesu rewitalizacji: Sfera przestrzenno - funkcjonalna

Cele szczegółowe: 1. Rozwój infrastruktury społecznej z uwzględnieniem różnych grup wiekowych.

Kierunki działań: 1. Rozwój infrastruktury rekreacyjnej, turystycznej i sportowej.

3. Rozwój infrastruktury edukacyjnej i kulturalnej.

Cele szczegółowe: 3. Kreowanie przestrzeni służących zaspokajaniu potrzeb mieszkańców.

Kierunki działań:

1. Ochrona i udostępnienie dziedzictwa kulturalnego.

2. Ochrona i udostępnienie dziedzictwa historycznego.

3. Uporządkowanie przestrzeni publicznej pod kątem funkcjonalnym i estetycznym.

4. Poprawa stanu zagospodarowania i estetyki terenów zielonych.

Sfera procesu rewitalizacji: Sfera gospodarcza

Cele szczegółowe: 1. Wspieranie rozwoju lokalnej przedsiębiorczości i tworzenie nowych miejsc pracy.

Kierunki działań:

2. Poprawa warunków dla rozwoju funkcji usługowych, w szczególności z zakresu ochrony zdrowia, rehabilitacji, opieki geriatrycznej, kultury i turystyki.

Sfera procesu rewitalizacji: Strefa techniczna

Cele szczegółowe: 1. Poprawa efektywności energetycznej oraz stanu technicznego budynków użyteczności publicznej.

Kierunki działań:

2. Modernizacja obiektów użyteczności publicznej, w szczególności posiadających walory historyczne i architektoniczne.

• Program Rewitalizacji dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego

Program Rewitalizacji dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego został przyjęty uchwałą nr XVI/320/15 przez Radę Miasta Rzeszowa dnia 13 października 2015 r. Horyzont czasowy realizacji Programu Rewitalizacji dla Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego obejmuje lata 2014 - 2020 (2022).

Zakres terytorialny niniejszego programu obejmuje teren Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, w którego skład wchodzi następujące jednostki samorządu terytorialnego: Miasto Rzeszów, Gmina Boguchwała, Gmina Chmielnik, Gmina Czarna, Gmina Czudec, Gmina Głogów Małopolski, Gmina Krasne, Gmina Lubenia, Miasto Łańcut, Gmina Łańcut, Gmina Świlcza, Gmina Trzebownisko i Gmina Tyczyn.

Przedmiotem niniejszego programu są kompleksowe działania rewitalizacyjne, które w założeniu prowadzić mają do redukcji ubóstwa i przeciwdziałania procesom wykluczenia społecznego na terenie Rzeszowskiego Obszaru Funkcjonalnego, jak również przyczynić się do poprawy jakości życia mieszkańców, rozwoju zasobów kapitału społecznego i ekonomicznego oraz integracji społecznej w celu wyprowadzenia ze stanu kryzysowego

obszarów zdiagnozowanych jako kryzysowe (problemowe) poprzez nadaniem im nowych funkcji i stworzenie warunków do wszechstronnego rozwoju w oparciu o zasoby (potencjały) wewnętrzne (endogeniczne).

W niniejszym dokumencie w obszarze ochrony zabytków zdefiniowano jeden cel szczegółowy: Zachowanie i promocja niematerialnego dziedzictwa kulturowego (sfera społeczna).

W Programie w rozdziale 3.3. Sfera społeczna, opisano zagadnienie kultura (3.3.3.), w odniesieniu do oferty kulturalnej, liczby uczestników imprez kulturalnych, działalności kół i klubów oraz liczby czytelników bibliotek.

• **Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa**

Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa zostało przyjęte uchwałą nr XXXVII/113/2000 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 4 lipca 2000 r.

Zgodnie z § 2 Uchwały w Studium uwzględnia się uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego Rzeszowa wynikające m.in. z: „występowania obiektów i terenów chronionych na podstawie przepisów szczególnych - załączniki Nr 11; 12; 66; 67 do uchwały” „stanu i funkcjonowania środowiska kulturowego - załączniki Nr 16; 17; 18; 71; 72 do uchwały”.

W § 3 Uchwały wskazano, że w Studium określa się m.in.:

- „obszary objęte i wskazane do objęcia ochroną na podstawie przepisów szczególnych - załączniki Nr 34; 35; 79; 80; do uchwały,
- „lokalne wartości zasobów środowiska kulturowego i krajobrazu - załączniki Nr 37; 82 do uchwały,
- „lokalne wartości archeologicznego dziedzictwa kulturowego - załączniki Nr 38; 83 do uchwały,
- „obszary, dla których sporządzanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego jest obowiązkowe na podstawie przepisów szczególnych oraz ze względu na istniejące uwarunkowania - załączniki Nr 50; 92 do uchwały.

W § 4 Za podstawowe uwarunkowania polityki przestrzennej Rzeszowa służące określeniu jej głównych celów i kierunków uznaje się m.in.:

1. istniejący układ głównych ciągów komunikacyjnych, o charakterze promienisto - koncentrycznym.
3. „Rzeszów nad Wisłokiem” - historyczny rozwój miasta w powiązaniu z rzeką Wisłok,
4. położenie miasta na pograniczu krain geograficznych,
5. występowanie w stosunkowo bliskim sąsiedztwie, w ramach terenów zainwestowanych obszarów zróżnicowanych kulturowo, o charakterze miejskim i wiejskim,
9. rozwój zabudowy miasta w powiązaniu z systemami infrastruktury technicznej, jako kolejne pierścienie otaczające centrum.

W załączniku nr 67 Uwarunkowania Wynikające z Występowania Obiektów (historyczno - kulturowych i krajobrazowych) na Podstawie Przepisów Szczególnych, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, przedstawiono obszary i obiekty wpisane do rejestru zabytków

wg podziału na zespoły zabytkowe, cmentarze, obiekty budowlane i stanowiska archeologiczne oraz wymieniono 6 obszarów zespołów wpisanych do rejestru (RZ 1-Rz 6).

Najistotniejsze dla Gminnego programu opieki nad zabytkami m. Rzeszowa są zawarte w tym dokumencie Wnioski do Kierunków, w których wskazano konkretne działania dotyczące form ochrony zabytkowych obszarów i obiektów oraz ich granic.

„Rozpatrując pod kątem form ochrony należy:

- poszerzyć obszar wpisany do rejestru zabytków obejmujący układ urbanistyczny miasta Rzeszowa,
- wpisać kolejne zespoły i obiekty zabytkowe do rejestru zabytków,
- wprowadzić poszerzenia stref i nowe strefy ochrony konserwatorskiej, a więc:
- wprowadzić nową strefę A - ścisłej ochrony konserwatorskiej dla Osiedla Przybyszówka w części XVIIIA - Dworzysko,
- poszerzyć jedną z istniejących i wprowadzić nowe strefy B - ochrony zachowanych elementów zabytkowych,
- poszerzyć jedną z istniejących i wprowadzić nowe strefy E - ochrony ekspozycji obszarów i obiektów zabytkowych, - istniejące strefy ochrony konserwatorskiej, poszerzenia tych stref oraz nowe strefy ochrony konserwatorskiej wpisać do ewidencji dóbr kultury,
- wpisać cmentarze (niebędące w rejestrze zabytków) do ewidencji dóbr kultury.

Rozpatrując przestrzeń miasta pod kątem wartości historycznych i urbanistyczno - architektonicznych - zapewnić należy lepszą ochronę prawną:

- Śródmieścia Rzeszowa, a w nim głównie obszarów zabudowy XIX-wiecznej, w tym szczególnie zabudowy willowej oraz historycznych ulic praktycznie nie przekształconych w późniejszych okresach (ul. Reformacka, ul. ks. Jałowego, ul. Zamkowa),
- zespołów rezydencjonalnych (pałacowo - parkowego na Staromieściu, częściowo dworsko - parkowego na Słocinie), pozostałości zespołu dworskiego Dworzysko na Osiedlu Przybyszówka w części oznaczonej symbolem XVIIIA - DWORZYSKO,
- zabytkowych zespołów sakralnych (kościół pocerkiewnego na Zalesiu, kościół poaustriackiego jednostek wojskowych),
- poaustriackich jednostek wojskowych,
- architektury kolejowej (stacyjno - dworcowej) - dworzec kolejowy Rzeszów - Staroniwa wraz z zabudową towarzyszącą,
- architektury i urbanistyki dwudziestolecia międzywojennego - COP-owskich osiedli zabudowy wielorodzinnej (os. Grota - Roweckiego) i jednorodzinnej (dawna kolonia majsterska przy ul. Poznańskiej),
- ciekawszych przykładów architektury socrealistycznej (monumentalne gmachy użyteczności publicznej, w tym obiekty kultury).

Ponadto, celem ochrony walorów krajobrazowych, przy wprowadzaniu nowego zainwestowania należy zwrócić szczególną uwagę na konieczność ochrony, wyeksponowania, a w pewnych przypadkach uatrakcyjnienia:

- panoram Starego Miasta i Śródmieścia widzianych ze wzgórz na obrzeżach Rzeszowa,
- widoków na dominanty, szczególnie na dominanty historyczne, również na te znajdujące się w gminach sąsiednich w pobliżu granicy z Rzeszowem, a widoczne z terenu miasta,

- walorów krajobrazowych stoku krawędziowego Pogórza Dynowskiego na południe od osiedli Zimowit i Zalesie,
- walorów doliny Wisłoka, zwłaszcza terenów nad zalewem, w sąsiedztwie Rezerwatu „Lisia Góra”, przy zbiorniku poeksploatacyjnym tzw. żwirowni oraz w rejonie dzielnicy Pobitno,
- walorów dolin dopływów Wisłoka, zwłaszcza Przyrwy, Młynówki i Mikości,
- walorów krajobrazowych starorzecza Wisłoka”.

W Załączniku nr 71 Uwarunkowania Wynikające ze Stanu Funkcjonowania Środowiska Kulturowego - Układy Urbanistyczne, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, określono kilka grup obszarów:

a) obszary w układzie urbanistycznym zbliżonym do pierwotnego, w niewielkim stopniu przekształcone. Są to tereny położone w historycznym centrum miasta oraz peryferyjnie w stosunku do centrum, z zachowanymi układami ruralistycznymi. We wnioskach odnoszących się do tej grupy obszarów stwierdzono, że „Ochrona oraz aktywne zagospodarowanie walorów i zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego musi stanowić podstawę wszystkich działań. Ochrona ta powinna dotyczyć elementów zachowanych układów urbanistycznych i ruralistycznych, szczególnie zaś tych miejsc, gdzie skupiają się obiekty zabytkowej zabudowy”.

b) obszary wartościowych form miejskich wskazane do doinwestowania ze szczególnym poszanowaniem istniejących układów urbanistycznych i charakteru zagospodarowania. Są to tereny: „położone w bezpośrednim sąsiedztwie historycznego centrum miasta i regionach koncentracji zabudowy mieszkaniowo - usługowej zrealizowanej konsekwentnie w oparciu o zaprojektowane układy przestrzenne oraz tereny cmentarza komunalnego i jednostek wojskowych, zainwestowane w całości lub przeważającej części na drodze realizacji jednorodnej koncepcji przestrzennej”. We wnioskach odnoszących się do tej grupy obszarów uznano za właściwe „Ukierunkowanie działań twórczych na uzupełnienie lub wzbogacenie istniejących zespołów urbanistycznych, dopełniające jednocześnie racjonalne zagospodarowanie architektoniczno - urbanistyczne tych fragmentów miasta”.

c) obszary o nie wykształconych układach urbanistycznych. Są to m.in. tereny niezainwestowane o szczególnym znaczeniu dla kształtowania nowych wartości kulturowych oraz znaczeniu „otuliny” dla obszarów wartościowych kulturowo. We wnioskach zauważono, że: „Z uwagi na kluczową rolę w kształtowaniu nowych wartości kulturowych oraz utrzymania i wyeksponowania istniejących wartości oraz mały stopień zainwestowania tereny te winny jako podstawę zainwestowania mieć koncepcje urbanistyczno - architektoniczne, funkcjonalne i przestrzenne, a nawet rozwiązania wyłonione w drodze konkursów(…)”

d) obszary dysharmonii lub nieładu przestrzennego. Wymagają podjęcia działań zmierzających do rehabilitacji i przekształceń w kierunku doprowadzenia do osiągnięcia ładu przestrzennego oraz m.in. ochrony i zagospodarowania walorów i zasobów środowiska kulturowego.

e) obszary bez istotnych wartości kulturowych. „W przypadku przeznaczenia tych terenów pod cele rozwojowe do zainwestowania kubaturowego, należy zachować szczególną ostrożność w kształtowaniu nowej panoramy, otwarcie widokowych, ekspozycji istniejących wartości kulturowych, zwłaszcza „pozytywnych” wizerunków miasta, tzw. „BRAMY”.

W załączniku nr 72 Uwarunkowania Wynikające ze Stanu i Funkcjonowania Środowiska Kulturowego - Walory Krajobrazu, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, określono m.in. „Obszary zawierające istotne walory krajobrazowe wymagające zachowania. Są to tereny:

- atrakcyjne widokowo i w miarę harmonijnie zagospodarowane,
- urządzone i nieurządzone tereny zieleni miejskiej (parki, zieleńce, zieleń przyuliczna, cmentarze, ogrody działkowe, doliny rzek z naturalną roślinnością, niewielkie pozostałości lasów, obszary atrakcyjne ze względu na ukształtowanie terenu)
- oraz obszar ścisłego centrum Rzeszowa w całości objęty ochroną konserwatorską z licznymi dominantami architektonicznymi”. We wnioskach uznano, że „Tereny te należy chronić a ewentualne inwestycje powinny być poprzedzone wnikliwą analizą powiązań widokowo - krajobrazowych, zarówno wewnętrznych jak i zewnętrznych”.

W załączniku nr 80 Obszary Objęte i Wskazane do Objęcia Ochroną na Podstawie Przepisów Szczególnych, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, powtórzono prezentację obszarów i obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz przedstawiono Obszary Proponowane do Objęcia Ochroną w podziale na: Zespoły zabytkowe proponowane do wpisania do rejestru zabytków, Stanowiska archeologiczne (obiekty lub zespoły obiektów archeologicznych) proponowane do ochrony w formie wpisu do rejestru zabytków (15 stanowisk), Krajobraz kulturowy w formie ustanowionych stref ochrony konserwatorskiej proponowany do ochrony w postaci wpisu do ewidencji dóbr kultury. Zespoły zabytkowe proponowane do wpisania do rejestru zabytków to 7 obszarów określonych od RZ 7 do RZ 13. Przedstawiono też Wytyczne Konserwatorskie do Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego.

Załącznik Nr 82 zatytułowany Lokalne Wartości Zasobów Środowiska Kulturowego i Krajobrazu, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, w syntetyczny sposób omówione zostały: Układ urbanistyczny historycznego Rzeszowa, Stare Miasto, Dawne Nowe Miasto, Zespół zamkowy Lubomirskich, Śródmieście z zabudową mieszczańską i willową, Zabytkowe zespoły sakralne, Dawne zespoły rezydencjonalne, Zabytki kultury żydowskiej, Poaustriackie jednostki wojskowe, Zespół stacyjny - dworcowy Rzeszów - Staroniwa, Architektura i urbanistyka okresu budowy COP-u (wraz z kontynuacją powojenną), Obiekty socrealizmu, Układy przestrzenne dawnych wsi (obecnie dzielnice miejskie), Cmentarze zabytkowe, Pozostałe cmentarze, Dominanty w krajobrazie Rzeszowa: historyczne i współczesne oraz Walory Krajobrazu naturalnego. Dla każdej z wymienionych powyżej kategorii zaproponowano docelowe formy ochrony (jako wniosek do kierunków) - wpis do rejestru zabytków lub wpis do ewidencji.

Załącznik Nr 83 Lokalne Wartości Archeologicznego Dziedzictwa Kulturowego, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011, oraz załącznik graficzny nr 38 z prezentacją stanowisk archeologicznych na terenie Rzeszowa i w jego najbliższej okolicy jest opracowaniem dotyczącym zasobu dziedzictwa archeologicznego i rozwoju osadnictwa na terenie miasta i w jego okolicy.

Ostatnim załącznikiem ważnym z punktu widzenia Programu jest zał. Nr 92 Obszary, dla których Sporządzanie Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego jest Obowiązkowe na Podstawie Przepisów Szczególnych oraz ze względu na Istniejące

Uwarunkowania, oprac. A. Raińczuk, Rzeszów 2011. Są m.in. „obszary objęte i wskazane do objęcia ochroną na podstawie przepisów szczególnych w zakresie elementów środowiska kulturowego i krajobrazu”. Jest to 60 obszarów przedstawionych na załączniku graficznym Nr 35 oraz scharakteryzowanych w załączniku opisowym Nr 80. W zakresie turystyki wskazano m.in. obszar na Staromieściu (pod rewaloryzację zespołu pałacowo - parkowego Jędrzejowiczów oraz zmianę dotychczasowej funkcji tego zespołu).

Wszystkie omówione powyżej załączniki opisowe posiadają też plansze graficzne obrazujące poszczególne uwarunkowania.

W związku ze zmianą granic administracyjnych miasta i włączeniem w jego granice terenów z gmin sąsiednich, Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa składa się z pięciu części uchwalonych następującymi uchwałami:

1. Uchwałą Rady Gminy Świlcza Nr III/29/02 z dnia 30 grudnia 2002 r. w części dotyczącej sołectwa Przybyszówka;
2. Uchwałą Rady Gminy Krasne Nr XVI/161/2000 z dnia 28 kwietnia 2000 r., z późniejszymi zmianami, w części dotyczącej sołectw Załęże i Słocina;
3. Uchwałą Rady Gminy Boguchwała Nr XXXIX/253/01 Rady Gminy Boguchwała z dnia 1 marca 2001 r. z późniejszymi zmianami w części dotyczącej sołectwa Zwiężczyca;
4. Uchwałą Rady Gminy Tyczyn Nr XXXVIII/290/02 Rady Miejskiej w Tyczynie z dnia 29 sierpnia 2002 r., z późniejszymi zmianami, w części dotyczącej sołectwa Biała.
4. Uchwałą Rady Miejskiej w Głogowie Małopolskim nr XLIV/407/2002 z dnia 29 maja 2002 z późniejszymi zmianami w części dotyczącej sołectwa Miłocin.

Z uwagi na konieczność zachowania jednolitego charakteru dokumentu Studium sporządzane zmiany studium dla terenów przyłączonych do miasta, będą posiadały charakter jednolity z dokumentem Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa w granicach sprzed 1 stycznia 2006 r., z późniejszymi zmianami.

Dotychczas uchwalono dwie zmiany studium dla przyłączonych osiedli:

1. Uchwałą Nr XIV/296/2011 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 12 Lipca 2011 r. w sprawie uchwalenia zmiany Nr 30/3/2010 Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa na Osiedlu Miłocin w Rzeszowie - część XXVIII_A.
2. Uchwałą nr LX/1026/2009 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 29 września 2009 r. w sprawie uchwalenia zmiany nr 18/4/2007 Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Rzeszowa dla terenu przyłączone do Rzeszowa z dniem 1 stycznia 2007 r. - część A (Osiedle Przybyszówka- XVIII_A-Dworzysko).

W opracowaniu są zmiany studium dla osiedli: Drabinianka, Przybyszówka, Słocina, Staroniwa, Zalesie, Zwiężczyca.

• **Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa**

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z aktami wykonawczymi określa przedmiot, formy i zasady ochrony zabytków i opieki nad nimi. Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym wraz z aktami prawnymi określa procedurę sporządzania i zakres merytoryczny miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Obie te ustawy wraz z ww. aktami dają narzędzie ochrony zabytków - miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego. Ustawy te stanowią także podstawę uczestnictwa wojewódzkiego konserwatora zabytków w procedurze sporządzania miejscowych planów.

Ochrona dziedzictwa kulturowego i zabytków w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego dotyczy nie tylko konkretnych obiektów i obszarów zabytkowych, lecz także wszelkich aspektów zagospodarowania przestrzennego ustalanego w planie dla całego obszaru opracowania.

Zgodnie z treścią art. 18 i art. 19 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się m. in. przy sporządzaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. W planach w szczególności:

1. uwzględnia się ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
2. określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;
3. ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami;
4. uwzględnia się ochronę:
 - zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru i ich otoczenia,
 - innych zabytków nieruchomości, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków,
 - parków kulturowych,
5. uwzględnia się ustalenia gminnego programu opieki nad zabytkami;
6. w zależności od potrzeb, ustala się strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa jako akty prawa miejscowego stanowią podstawę planowania przestrzennego. Mają one wiążące nadrzędne znaczenie dla gospodarki nieruchomościami. Obowiązujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego w niewielkim stopniu dotyczą terenów istotnych dla ochrony zabytków miasta. Większość mpzp dotyczy niewielkich obszarów, wykonywane są pod kątem planowanych nowych inwestycji. Uchwalone plany uwzględniają ochronę obiektów wpisanych do rejestru zabytków i Gminnej Ewidencji Zabytków oraz strefy ochrony wyznaczone w Studium Uwarunkowań. Ustalenia dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego i krajobrazu w MPZP powinny sprzyjać ochronie otoczenia zabytków przed zbyt intensywną działalnością gospodarczą oraz umożliwić uniknięcie inwestycji, które mogłyby zubożyć krajobraz kulturowy.

Spis planów uchwalonych oraz planów w opracowaniu znajduje się na stronie internetowej stronie internetowej Biuletynu Informacji Publicznej Urzędu Miasta Rzeszowa.

5.2. Charakterystyka zasobów oraz analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego miasta

Krajobraz kulturowy to niepowtarzalne, indywidualne oblicze miejsca, którego wizerunek jest syntezą elementów przyrody, klimatu i ukształtowania terenu oraz zachodzących na tym terenie procesów politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturowych, związanych z aktywnością człowieka. Ujawnia się poprzez dziedzictwo materialne, kształtujące krajobraz przyrodniczy na przestrzeni dziejów oraz dziedzictwo niematerialne - zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez ludzi w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Krajobraz kulturowy jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Ochrona dziedzictwa kulturowego, które należy przekazać przyszłym pokoleniom, jest najistotniejszym czynnikiem kształtowania tożsamości i osobowości mieszkańców, by mogli identyfikować się ze swoim miastem i siedliskiem oraz zrozumieć jego historię.

Krajobraz kulturowy Rzeszowa jest dość zróżnicowany. Obejmuje dziedzictwo historycznego miasta oraz dziedzictwo przyłączanych doń na przestrzeni XIX, XX i XXI w. odrębnych niegdyś miejscowości, których zasoby zabytkowe przejęło miasto.

5.2.1. Charakterystyka miasta

Rzeszów jest największą aglomeracją miejską południowo - wschodniej Polski. Jest stolicą województwa podkarpackiego, siedzibą władz na szczeblu rządowym, wojewódzkim i lokalnym, instytucji naukowych i kulturowych. Miasto należy do zrzeszenia Unii Metropolii Polskich.

Rzeszów jest ważnym centrum komunikacyjnym, co wynika z położenia w niedalekim sąsiedztwie południowej i wschodniej granicy państwa. Miasto posiada dostęp do międzynarodowego portu lotniczego Rzeszów - Jasionka, łączącego region z najważniejszymi ośrodkami w Europie. Przez teren miasta przebiegają międzynarodowe trasy komunikacji kolejowej i drogowej wschód - zachód i drogowej północ - południe. Na węzeł dróg zewnętrznych w obrębie Rzeszowa składają się:

- autostrada nr 4 (E-40): Drezno - Zgorzelec - Wrocław - Katowice - Kraków - Rzeszów - Medyka - Lwów;
- droga krajowa nr 9 (E-371): Radom - Rzeszów - Barwinek - Koszyce;
- droga krajowa nr 19: Białystok - Lublin - Rzeszów - i dalej drogą krajową nr 9;
- w trakcie budowy znajduje się droga ekspresowa S19: Grodno - Kuźnica - Białystok - Lublin - Rzeszów - Barwinek - Presov, stanowiąca część trasy via Carpatia.

Rzeszów jest ważnym węzłem kolejowym dla Podkarpacia, stanowiącym zaplecze logistyczne, a także rozgałęzienia magistralnej linii E30 wschód - zachód relacji Drezno - Zgorzelec - Wrocław - Katowice - Kraków - Rzeszów - Medyka - Lwów i układu regionalnego linii Rzeszów - Jasło oraz Ocice - Rzeszów. Port lotniczy Rzeszów - Jasionka, drogę E-40,

magistralę kolejową E30 oraz układ sieci uzupełniającej zaliczono do tzw. III Paneuropejskiego Korytarza Transportowego sieci TEN-10.

Rzeszów położony jest na pograniczu Pogórza Karpackiego i Kotliny Sandomierskiej, nad rzeką Wisłok. Miasto rozlokowane jest na wysokości wynoszącej od 195 m - 320 m n.p.m. Najniżej usytuowany jest rejon Śródmieścia. Centralna część miasta leży w obrębie Podgórze Rzeszowskiego, a tereny płn. i płn. - wsch. są w zasięgu Pradoliny Podkarpackiej. Obie te jednostki należą do makroregionu Kotliny Sandomierskiej. Płd. i płd. - wsch. część miasta stanowi fragment mezoregionu Pogórza Dynowskiego. Cechuje się on znacznym zróżnicowaniem rzeźby, stokami o różnych nachyleniach oraz szeregiem dolinek przecinających teren.

• Środowisko przyrodnicze

Zieleń jest nieodłącznym elementem krajobrazu. Około jedną czwartą powierzchni Rzeszowa zajmują tereny zielone. Zieleń urządzona to sukcesywnie rewitalizowane parki i zieleńce miejskie oraz zieleń i skwery przy obiektach użyteczności publicznej, np. przy obiektach sportowych, przedszkolach. Natomiast tereny zieleni nieurządzonej związane są z doliną Wisłoka i jego dopływami. Rozległe tereny zieleni sprzyjają występowaniu różnorodnej gatunkowo fauny i flory. Fauna na terenie Rzeszowa, ze względu na położenie geograficzne i klimatyczne cechuje się znaczną bioróżnorodnością. Obserwuje się tu wpływy gatunków górskich i nizinnych. Teren miasta i obszary przyległe to strefa występowania gatunków znajdujących się pod ochroną m.in. kumaka nizinnego, zaskrońca zwyczajnego, bobra europejskiego.

Na terenie miasta Rzeszowa występują następujące formy ochrony przyrody:

- rezerwat przyrody „Lisia Góra” o powierzchni 8,11 ha, usytuowany w płd. części miasta, nad zach. brzegiem Zalewu Rzeszowskiego.
- obszar Natura 2000 - mający znaczenie dla Wspólnoty „Wisłok Środkowy z Dopływami” na Zalewie Rzeszowskim - ze względu na występowanie cennych z przyrodniczego punktu widzenia gatunków ryb; wśród występujących tu 30 gatunków 10 objęto ochroną gatunkową; ponadto jest to wodno- błotna enklawa, w której żyją liczne gatunki kręgowców i bezkręgowców. Teren ten stanowi również jedną z większych ostoi ptaków w rejonie miasta, w tym czterech gatunków wpisanych do „Polskiej Czerwonej Księgi Zwierząt”: bąk, bączek, zielonka i rybitwa białowąsa. Rzeka Wisłok jest przewidziana, jako obszar restytucji łososia szlachetnego, troci wędrowniej i certy.
- 53 pomniki przyrody żywej, w tym 8 zbiorowej, z których na szczególną uwagę zasługują: platan klonolistny przy ul. Zamkowej, klęk kanadyjski przy ul. Jagiellońskiej oraz wiąz szypułkowy przy ul. Spytka Ligęzy.
- rośliny i zwierzęta objęte ochroną gatunkową.

Na terenie miasta znajdują się stanowiska gatunków roślin objętych ochroną całkowitą lub częściową. Wśród gatunków prawnie otoczonych ochroną częściową można wymienić: kruszynę pospolitą, kopytnika pospolitego, centurię pospolitą. Na łąkach w sąsiedztwie Katedry Rzeszowskiej i Osiedla Zimowita występują masowo okazy objętego całkowitą ochroną zimowita jesiennego oraz objętego częściową ochroną gatunkową grążela żółtego i bluszczu pospolitego. Na obszarach leśnych Łaski Matysowskie, zlokalizowanych

w granicach administracyjnych Rzeszowa, spotkać można gatunki roślin prawnie chronionych jak np. wawrzynek i kopytnik pospolity.

• **Kultura i zasoby muzealne**

Zlokalizowane w mieście liczne instytucje artystyczne i instytucje kultury prowadzą działalność badawczo - naukową i kolekcjonerską, dbają skutecznie o podnoszenie poziomu kultury mieszkańców, równocześnie stanowiąc atrakcję dla turystów:

Estrada Rzeszowska istnieje od 1958 r., jako instytucja artystyczna prowadząca działalność kulturalną i zajmująca się organizacją wydarzeń kulturalnych, lokalnych, festiwali, koncertów i recitali, itp., popularyzując ciekawe zjawiska z różnych dziedzin sztuki. W ramach działalności edukacyjnej i animacji kultury prowadzi Rzeszowski Inkubator Kultury oraz dysponuje półprofesjonalnym studiem nagrań dźwiękowych.

Rzeszowski Inkubator Kultury to długofalowy projekt realizowany w ramach Estrady Rzeszowskiej, od 2013 r. - jej dział organizacyjny. Jego misją jest wspieranie oddolnych inicjatyw w zakresie szeroko pojętej kultury, działań społecznych i animacyjnych w Rzeszowie i regionie, poprzez organizację spotkań, szkoleń, warsztatów, dyskusji, wydarzeń artystycznych, nawiązywanie partnerstwa, a co za tym idzie - rozwój przyszłych twórców i odbiorców kultury.

Muzeum Okręgowe w Rzeszowie z oddziałami: Muzeum Historii Miasta Rzeszowa i Muzeum Etnograficzne. Muzeum posiada zbiory w liczbie 250 000 eksponatów, o wartości artystycznej i naukowej oraz jakości istotnej w skali kraju.

Gmach główny Muzeum Okręgowego przy ul. 3 Maja mieści działy Archeologii, Sztuki oraz Historii. Dział Archeologii dokumentuje pradziejowe i wczesnohistoryczne dzieje południowo - wschodniej Polski posiadając w swoich zbiorach kilkadziesiąt tysięcy eksponatów. Jest on wynikiem między innymi kilkadziesięciu lat badań prowadzonych przez pracowników Muzeum i dalej w ten sposób uzupełniany. Zbiór charakteryzuje duża liczba obiektów pochodzących z epoki brązu oraz wczesnej epoki żelaza. Jednym z wyróżników jest słynny skarb ze Świlczy, w którego skład wchodzi złote i srebrne ozdoby. Natomiast Dział Historyczny, którego zasób oblicza się na ponad dwadzieścia tysięcy eksponatów, charakteryzuje się dużym podzbiorem różnego rodzaju militariów (broni, umundurowania, ekwipunku). Istotnym w strukturze Muzeum jest także Dział Sztuki z dwiema charakterystycznymi kolekcjami. Jedną z nich jest Galeria Dąbskich, która prezentuje cenne obrazy malarstwa zachodnioeuropejskiego. Druga to Galeria Malarstwa Polskiego z dziełami tak uznanych artystów jak Aleksandr Kotsis, Wojciech Gerson, Władysław Czachórski, Henryk Siemiradzki, Maksymilian Gierymski, Aleksander Gierymski, Józef Chełmoński, Józef Brandt, Wojciech Kossak, Ferdynand Ruszczyc, Jacek Malczewski, Leon Wyczółkowski, T. Axentowicz, Andrzej i Zbigniew Pronaszkowie, Jan Cybis, Tytus Czyżewski, Hanna Rudzka - Cybisowa, Artur Nacht - Samborski. W skład zasobu działu wchodzi m.in. zróżnicowane dzieła rzemiosła artystycznego w tym ciekawe przykłady z zakresu ubioru. Wyróżnikiem całego Muzeum jest także unikalny zbiór - spuścizna po Edwardzie Januszu c.k. fotografie działającym w Rzeszowie na przełomie XIX/XX w. Warte docenienia są dwie już publikacje na temat fotografa, jednak dziwi brak informacji o nim na stronie internetowej Muzeum.

Muzeum Etnograficzne im. F. Kotuli posiada jedną ze znaczniejszych w skali kraju kolekcji dotyczących kultury ludowej. Muzeum jest działem Muzeum Okręgowego. Gromadzi ono unikalne już dzieła rzeźby i malarstwa ludowego, strojów noszonych na przełomie XIX i XX w. W zasobie Muzeum znajduje się także cenny zbiór ludowych instrumentów muzycznych. Pozyskiwane są i opracowywane wyroby ludowego rzemiosła artystycznego z zakresu ceramiki, zabawkarstwa. Oprócz eksponatów klasycznie muzealnych instytucja przechowuje duży zasób udokumentowanej w sposób mechaniczny spuścizny szeroko rozumianej kultury ludowej w postaci materiałów z prac terenowych - wywiadów (w formie tekstowej i nagrań), rysunków, fotografii, nagrań fonicznych i wideo dokumentujących ludową obrzędowość. Muzeum gromadzi także dokumenty dotyczące historii wsi. Wyodrębniony zbiór stanowi spuścizna po Franciszku Kotuli, imienniku Muzeum.

Muzeum Historii Miasta Rzeszowa, ul. Rynek 12. Stała ekspozycja muzealna - „Sześć wieków Rzeszowa (1354 - 1944)” przybliży dzieje miasta od czasów najdawniejszych aż do końca II wojny światowej. W czterech salach wystawowych prezentowane są eksponaty związane z kulturą, tradycją, religią oraz życiem codziennym i politycznym miasta i jego mieszkańców. Zwiedzanie muzeum połączyć można ze spacerem po znajdujących się pod Rynkiem piwnicach, które tworzą Podziemną Trasę Turystyczną - „Rzeszowskie Piwnice”.

Muzeum Diecezjalne z siedzibą w budynku Kurii Diecezji Rzeszowskiej przy ul. Zamkowej, skupione jest na dokumentowaniu dziejów sztuki sakralnej. Jedną z młodszych instytucji tego typu w Polsce, muzeum powstało w 1997 r. W jego zbiorach możemy podziwiać przykłady gotyckiej rzeźby (krucyfiks z kościoła w Rożnowicach, XIV w.). Znajdujemy także dzieła sztuki barokowej zarówno w dziedzinie malarstwa (Chrystus u słupa, XVII w.) jak i rzeźby (Chrystus Ukrzyżowany, XVIII w.).

Wyróżnikiem miasta są dwa muzea, których rola w promocji miasta wydaje się jeszcze nie odkryta:

Muzeum Dobranocek ze zbiorów Wojciecha Jamy - prezentuje eksponaty związane z wieczorynkami: figurki, materiały, które służyły do produkcji animacji i filmów oraz różnego rodzaju przedmioty codziennego użytku zdobione wizerunkami postaci z bajek. Muzeum Dobranocek ze zbiorów Wojciecha Jamy w Rzeszowie jest wynikiem wieloletniej pasji W. Jamy. Zbierał on różnego rodzaju eksponaty związane z wieczorynkami (Jacek i Agatka, Miś Uszatek, Rumcajs i inne) - figurki, materiały, które służyły do produkcji animacji i filmów związanych z dobranockami oraz różnego rodzaju przedmioty codziennego użytku zdobione wizerunkami postaci z bajek. Swoje zbiory przekazał miastu w celu utworzenia Muzeum Dobranocek, które został utworzone w 2009 r. w lokalu przy ul. Słowackiego. Obecnie Muzeum mieści się w budynku Teatru Maska przy ul. Mickiewicza.

Muzeum Mleczarstwa przy Zespole Szkół Spożywczych w Rzeszowie dokumentuje działalność jednej z najstarszych w kraju działającej szkoły, kształcącej na potrzeby przemysłu mleczarskiego. Początki gromadzenia zbiorów to I. 50 XX w., kiedy zaczęto zbierać wycofywane z czynnej produkcji maszyny mleczarskie. Kolekcjonowano także dokumenty archiwalne i ikonograficzne dotyczące historii szkoły. Oficjalne otwarcie Muzeum nastąpiło w 1986 r. Obecnie mieści się w jednym z budynków szkoły przy ul. Warszawskiej.

Prywatne Muzeum Techniki i Militariów w Rzeszowie, jest najmłodszą instytucją muzealną, jest w 2010 r. zarejestrowane w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Mieści się w użyczonych przez miasto obiektach przy ul. Kochanowskiego 19. Właściciele Muzeum - Karolina Gawlicka - Bąk oraz Tomasz Bąk przez kilkanaście lat gromadzili zabytki, które teraz udostępnił szerszej publiczności. Wśród nich znajdują się m.in. zabytkowe samochody i motocykle, militaria (m.in. sprzęt i wyposażenie) oraz sprzęt gospodarstwa domowego i RTV pochodzący z ok. poł. XX w.

Warto jeszcze wspomnieć o instytucji paramuzealnej, a bardzo ważnej dla zobrazowania zawartości zbiorów sztuki gromadzonych na terenie miasta, jaką jest **Szajna Galeria**. Działa ona od 1997 r. w strukturze Teatru im. Siemaszkowej w Rzeszowie. Prezentuje ona dorobek tego wybitnego artysty, który swoje dzieła ofiarował rodzinemu miastu.

Ponadto na terenie miasta działają inne instytucje kultury:

- Rzeszowski Dom Kultury;
- Młodzieżowy Dom Kultury;
- Teatr Maski w Rzeszowie oraz Galeria Teatru Maski;
- Biuro Wystaw Artystycznych;
- Galeria Fotografii Miasta Rzeszowa;
- Galeria Miejska Zespołu Szkół Plastycznych;
- Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna.

5.2.2. Zarys historii miasta

• Historia Rzeszowa¹

Najstarsze ślady człowieka na terenie Rzeszowszczyzny pochodzą z późnego paleolitu, tj. z przełomu XI i X tysiąclecia p.n.e. Natomiast osadnictwo datuje się od wczesnego neolitu (5500 - 2400 p.n.e.), nieprzerwanie po dzień dzisiejszy.

Neolityczne osadnictwo początkowo związane było z przybyszami z Dunaju. Miało charakter wyspowy, zlokalizowane było na lessowych terasach nad rzekami i reprezentowało kulturę ceramiki wstęgowej. W kolejnym okresie: 4800 - 3800 p.n.e. funkcjonowało równoległe kilka kultur, w tym najbardziej wyrazista kultura malicka, wyróżniająca się ceramiką. W regionie występowało również osadnictwo kultury lubelsko - wołyńskiej z charakterystycznym zagospodarowaniem o charakterze obronnym. W II poł. IV tysiąclecia p.n.e. rozwijała się grupa tzw. kultury pucharów lejkowatych. W całym okresie neolitu mieszkańcy obszaru utrzymywali ożywione stosunki z ludami zamieszkującymi tereny dzisiejszej Słowacji i Węgier. Szlak handlowy wiódł przez Przetęcz Użocką i Dukielską.

W epoce brązu i wczesnego żelaza (ok. 2400 - 600 p.n.e.) najpierw pojawiła się kultura mierzanowicka, w II okresie epoki brązu dominowała kultura trzciniecka, natomiast

¹ Dzieje Rzeszowa. T. 1: Rzeszów od najdawniejszych czasów do I rozbioru, red. F. Kiryk, Rzeszów, 1994; T. 2: Rzeszów w czasach zaborów i niewoli (1772-1918), red. F. Kiryk, Rzeszów, 1998; T. 3: Rzeszów w okresie międzywojennym i okupacji (1918-1944), red. F. Kiryk, Rzeszów, 2001; T. 4: Rzeszów w latach 1945-1989, red. W. Bonusiak, Rzeszów, 2012; oraz Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, Rzeszów 2012 r.

w III okresie - kultura łużycka, silnie zróżnicowana na grupy lokalne. Kultura łużycka zanikła pod wpływem kultury przeworskiej oraz wpływów „scytyzacji” ze wschodu i latynizacji - z zachodu, co nastąpiło zapewne za sprawą Celtów. Bogate znaleziska kultury przeworskiej pochodzą z 6 osad i kilkunastu innych stanowisk z obszaru Rzeszowa i jego okolic. Kultura zanikła w czasie wielkiej wędrówki ludów, tj. ok. V w. p.n.e.

W V w. pojawiło się osadnictwo wczesnosłowiańskie, rozwijające się dosyć intensywnie. Znanych jest 5 osad płaskich, 1 grodzisko oraz kilkadziesiąt stanowisk z ceramiką. Zapewne aż do X w. tereny te, w tym gród zlokalizowany na obszarze obecnego Staromieścia pochodzący z okresu kultury przeworskiej, zamieszkiwane były przez Wiślan, następnie przez Polan.

Wiek X był początkiem formowania się państwa polskiego pierwszych Piastów, w którym znalazł się również teren Rzeszowszczyzny. Ze względu na niewielką ilość źródeł odtworzenie historii osady Rzeszów do poł. XIV w. jest niełatwe. We wczesnym okresie często zmieniała się przynależność państwowa Podkarpacia, silnie zaznaczały się wpływy ruskie. Osada handlowa, istniejąca już w XI w., przez następne dwa stulecia ewoluowała w kierunku ośrodka handlowo - rzemieślniczego. Samo miasto lokowane było przez kniazów ruskich, którzy posiadali osadę do ok. 1340 r., lub dopiero przez Kazimierza Wielkiego, który w 1340 r. przyłączył Księstwo Włodzimiersko - Halickie do Polski, a ziemie obsadził swoimi zaufanymi poddanymi.

Ziemie rzeszowską otrzymał w 1354 r. Jan Pakośławic herbu Półkozic ze Stróżysk, który przyjął nazwisko Rzeszowski. W rękach rodziny miasto zostało do końca XV w. Rozpoczęła się wzmożona akcja kolonizacyjna, miastu nadane przywileje i wyznaczony został Rynek. Rzeszowscy otrzymali prawo karania przestępców, budowy fortyfikacji obronnych, w tym zamków oraz prawo do pobierania cła. Włość znalazła się poza jurysdykcją urzędników królewskich. Wybudowano rynek, kościół i cmentarz, natomiast siedzibą władcy pozostał gród na Staromieściu. Miasto rozwijało się za sprawą handlu, na który wpływ miało korzystne położenie na szlakach komunikacyjnych z Krakowa na Ruś i z Lublina na dzisiejsze Słowację i Węgry. Za sprawą krakowskich kupców, handlujących bydłem, Rzeszów po wielkim pożarze w 1427 r. i odbudowie, uzyskał powtórny przywilej lokacyjny i prawo do składowania niektórych produktów. W 1430 r. król zezwolił na omijanie Sandomierza w drodze z Krakowa na wschód, co było korzystne dla Rzeszowa. W mieście istniała komora celna, z której korzyści czerpał wójt dziedziczny, następnie pan. Niemniej liczne pożary i najazdy w XV i XVI w. skutecznie uniemożliwiały szybszy rozwój Rzeszowa. W średniowieczu gospodarka miasta opierała się na rzemiosłach: tkactwo, sukiennictwo, krawiectwo, kowalstwo, szewstwo, kuśnierstwo, piwowarstwo i złotnictwo. W XV w. zaczęli przybywać Żydzi, osiedlający się poza miastem. Z tego okresu pochodzą również niektóre z podmiejskich piwnic, powstałe na skutek ściśnięcia miasta w murach obronnych i braku miejsca.

Od pocz. XV w. nie było w Rzeszowie urzędu dziedzicznego wójta. Ostatnim był Mikołaj, który, jako wysłannik królewski, podjął się lokacji Mościsk (1404 r.). Jego majątek i prawo do wójtostwa odkupili Rzeszowscy i oni czerpali korzyści z zarządzania miastem. Ograniczone były również kompetencje magistratu i wójta sądowego, który zastąpił urząd piastowany przez Mikołaja. Pierwszy magistrat liczył pięciu rajców, z których każdy na przemian sprawował funkcję burmistrza. Radę miejską powoływał i wybierał na okres

jednego roku dziedziczny pan miasta. Ława składała się z siedmiu ławników z wójtem na czele.

W XV w. włość rzeszowska rozciągała się od Leżajska po Czudec i liczyła kilkanaście osad. Wymienione kolejno w źródłach jako: Rzeszów (oppidium), Krasnepole (Krasne), Antiqua Reschow (Staromieście), Przybyszówka, Łąka, Łukawiec, Palikówka, Powietna (Pobitno), i inne. W 1458 r. miasto zniszczyli Wołosi i Tatarzy, którzy najechali je ponownie w 1502 r. Koniec XVI w. to całkowity rozpad włości rzeszowskiej. Wiele okolicznych wsi zostało przejętych za długi lub sprzedanych. Największymi beneficjentami tego procesu byli Ligęzowie i Pileccy.

W 1589 r. przejął Rzeszów Mikołaj Spytko Ligęza (1589 - 1637), którego panowanie jest okresem pomyślności dla miasta. Rozpoczął szereg prac inwestycyjnych: zamek, klasztor i kościół bernardyński (ob. Bazylika M.B. Rzeszowskiej) oraz fortyfikacje miejskie. Pod jego protektorem powstała dzielnica żydowska, tzw. Nowe Miasto. Wydał też szereg przywilejów usprawniających działanie miasta, jako osady handlowej. Rozwinął szkolnictwo kościelne. Podjął próbę odbudowy włości rzeszowskiej, tworząc tzw. Państwo Rzeszowskie. Za jego czasów, w 1589 r. Rzeszów liczył ok. 2500 mieszkańców i był miastem raczej małym.

Po śmierci ojca, miasto odziedziczyła jego córka Zofia Prudencjana, żona Władysława Zasławskiego - Ostrogskiego piastującego stanowisko kasztelana sandomierskiego. Po jej bezpotomnej śmierci (1638 r.) Rzeszów objęła młodsza córka, Konstancja Lubomirska, tym samym miasto przeszło na własność rodu Lubomirskich.

W poł. XVII w. Rzeszów stał się miastem rezydencjalnym rzeszowskiej linii Lubomirskich założonej przez Hieronima Augustyna Lubomirskiego. Lubomirscy stworzyli tu liczący się w Polsce ośrodek artystyczny i kulturalny. W 1654 r. utworzono Kolegium Pijarskie o bardzo wysokim poziomie nauczania, od 1681 r. działało studium biblioteczne w kościele bernardyńskim. Nastąpił znaczny rozwój struktury urbanistycznej miasta. Żydowskie Nowe Miasto z obszernym rynkiem (ob. Plac Wolności) wraz z wychodzącymi z niego ulicami, przyłączone zostało do Rzeszowa. Powstało szereg nowych obiektów i zespołów sakralnych. Od końca lat 20. XVIII w. rozpoczęła się przebudowa miasta wg projektu K. H. Wiedemanna: rozbudowa zamku i przebudowa fortyfikacji zamkowych, budowa pałacyku letniego Lubomirskich i realizacja założenia ogrodowego w jego otoczeniu, z zespołami usługowymi rezydencji. Zespoły powiązane były osiami kompozycji z bryłą zamku, tworząc rozbudowany, sprzężony zespół ogrodów, zabudowań, przestrzeni wodnych i zadrzewień.

Drugi okres, począwszy od panowania Jerzego Ignacego Lubomirskiego, to upadek gospodarczy miasta. Podjęto decyzję o ograniczeniu swobód obywatelskich i przywilejów mieszczańskich, rzemieślniczych i kupieckich. Utrzymano mecenat artystyczny, ale ograniczał się on praktycznie do środowisk dworskich rodziny. Nie bez wpływu były również liczne pożary (np. Wielki Pożar z 1681 r. i kolejny z 1728 r.) i zaraza. Wraz z pierwszym rozbiorem Polski w 1772 r. Rzeszów, podobnie jak cały region, znalazł się w obrębie zaboru austriackiego. Peryferyjność Galicji w monarchii austro - węgierskiej potęgowała się w obszarze między Lwowem a Krakowem, pozbawionym większych ośrodków miejskich, początkowo nieodgrywającym większej roli, także w sensie gospodarczym. W tym czasie miasto było siedzibą cyrkułu (powiatu), co skutkowało napływem dość dużej liczby urzędników austriackich. Pod koniec XVIII w. Rzeszów utracił status miasta prywatnego.

Generalnie stulecia XVII i XVIII były dla całej Rzeczypospolitej okresem wojen i niepokojów, które nie ominęły również Rzeszowa. W latach 1655 - 1660 miała miejsce II wojna północna i najazd Rakoczego (1657 r.). Lata 1700 - 1721 to III wojna północna, w której hetman wielki koronny Hieronim A. Lubomirski wspierał Augusta II Wettyna. Po bitwie pod Kliszowem w 1702 r. Szwedzi zajęli Rzeszów na kilka miesięcy. Ostatecznie Lubomirski przeszedł na stronę Karola XII, a w 1704 r. przystąpił do konfederacji warszawskiej. Wskutek polityki właściciela Rzeszów był wielokrotnie zdobywany przez wojska polskie, saskie, rosyjskie i szwedzkie. W 1704 r. wojska polsko - saskie zdobyły zamek, na miasto nałożona została ogromna kontrybucja. Rok później nastąpiło pogodzenie hetmana i króla, reperacji zniszczeń doglądał sam August II Mocny, który osobiście rezydował w Rzeszowie. W 1716 r. miasto złupili konfederaci tarnogrodzcy. W 1735 r. zajęli je konfederaci dzikowscy, po czym okupowały go wojska sasko - kozackie. Znowu w sierpniu 1769 r. pod Rzeszowem, w rejonie dzisiejszej dzielnicy Pobitno, doszło do bitwy między konfederatami barskimi wspieranym przez Joannę Lubomirską, a wojskami rosyjskimi.

Rzeszów był ciągle miastem względnie małym. Dopiero w 1 poł. XIX w. liczba mieszkańców przekroczyła 5 tys. W 1845 r., decyzją Ferdynanda I, stał się miastem wolnym. Od czasu, gdy ziemie uzyskały autonomię, miasto rozwijało się szybko. Wzrosła liczba mieszkańców, powołano do życia szereg instytucji o charakterze kulturalnym. Wiele inwestycji wiąże się z nazwiskiem naczelnika miasta (burmistrza) Ambrożego Towarnickiego (1870 - 1982) oraz Stanisława Jabłońskiego (1896 - 1913). Położenie na ważnym szlaku komunikacyjnym sprzyjało rozwojowi handlu. W latach 1858 - 1861 miasto uzyskało połączenie kolejowe z Krakowem i Lwowem. Rangę Rzeszowa podnosił wysoki poziom szkolnictwa. Do wybuchu I wojny światowej wzrostowi liczby ludności nie towarzyszył jednak rozwój przemysłu. Tak jak w całej Galicji, także w Rzeszowie silna była emigracja, w tym również za ocean. Znaczącą część ludności miasta stanowili słudzy i wyrobnicy.

Mieszkańcy Galicji brali czynny udział w życiu politycznym. Na przełomie XIX i XX w. powstały organizacje niepodległościowe: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” i Związek Strzelecki, które stały się załączkiem późniejszych Legionów Polskich Józefa Piłsudskiego. Trwający niemal 150 lat okres zaboru austriackiego silnie odbił się na mentalności mieszkańców regionu i wpłynął na naznaczenie symbolicznej przestrzeni miasta licznymi pamiątkami. Jedną z cech galicyjskiej autonomii była zgoda na swobodne kultywowanie narodowej odrębności, wyrażające się m. in. upamiętnieniach historii narodowej, wielkich postaci i wydarzeń, czy w budowie pomników, które na trwałe określiły przestrzeń miejską. W czasie I wojny światowej Rzeszów początkowo znalazł się w rękach rosyjskich, w 1915 r. - został zajęty przez wojska niemieckie i austrowęgierskie. Ten stan utrzymał się do listopada 1918 r.

W wyniku reformy administracyjnej Rzeszów w okresie międzywojennym znalazł się na zach. peryferiach województwa lwowskiego. Silne oddziaływanie Krakowa i Lwowa degradowało go do roli niewiele znaczącego miasta powiatowego. Obszar miasta w tym czasie się nie zmienił. Spis ludności z 1931 r. wykazał 26,9 tysięcy mieszkańców. W przeddzień wybuchu II wojny światowej Rzeszów liczył 42 tys. mieszkańców, z czego ok. 1/3 stanowili Żydzi.

W pierwszych 15 latach niepodległości przemysł w Rzeszowie był słabo rozwinięty. Zakłady były niewielkie, produkcja niskiej jakości. Kryzys po 1929 r. doprowadził do upadku wielu przedsiębiorstw. W 1935 r. zatrudnienie w przemyśle spadło w porównaniu do 1929 r. ponad dwukrotnie. W „4-letnim planie inwestycyjnym” E. Kwiatkowskiego z 1936 r. ziemiom w widłach Wisły i Sanu wyznaczono zadanie tzw. trójkąta bezpieczeństwa, skupiającego najważniejsze zakłady przemysłu zbrojeniowego w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego. Choć plan ten nie został zrealizowany do końca, rozmach projektu i nadzwyczajna energia ówczesnych władz zadecydowały o jednym z najtrwalszych przeobrażeń regionu. Jedne z ważniejszych inwestycji tego planu zlokalizowano w Rzeszowie. Były to: Polskie Zakłady Lotnicze - Wytwórnia Silników nr 2 (produkcja silników do bombowców „Łoś”) oraz Fabryka Obrabiarek H. Cegielskiego, która pokrywała 1/3 krajowego zapotrzebowania na obrabiarki. Zatrudnienie w przemyśle wzrosło do 6 tys. osób (w 1935 zaledwie 1,6 tysięcy). Powstały również, związane z zakładami, osiedla mieszkaniowe.

W czasie II wojny światowej Rzeszów został zajęty przez wojska niemieckie dnia 9 września 1939 r. Miasta broniły wojska polskie pod dowództwem pułkownika Stanisława Maczka. Okupacja trwała do 2 sierpnia 1944 r. W jej trakcie śmierć poniosło 12 tys. mieszkańców. Byli ofiarami łapanek, umierali na froncie, bądź - jak ludność żydowska - ginęli w obozach zagłady.

Po II wojnie światowej, W 1945 r. Rzeszów uzyskał status miasta wojewódzkiego, a w 1950 r. status powiatu miejskiego. W 1951 r. znacząco zmieniły się granice miasta poprzez przyłączenie w całości kilku wsi: Pobitna, Staromieścia, Staroniwy i Drabinianki (tych dwóch ostatnich częściowo przyłączonych już wcześniej) oraz części wsi Słociny, Zalesia i Zwiężycy. Obszar miasta powiększył się pięciokrotnie - z 768 ha do 3 906 ha, a liczba ludności z ok. 30 000 do 44 500. W 1999 r. Rzeszów stał się stolicą województwa podkarpackiego, jest centralnym miastem aglomeracji rzeszowskiej. Według danych GUS w dniu 30 czerwca 2016 r. miasto liczyło 187 027 mieszkańców.

• Historia wsi - obecnie osiedli Rzeszowa²

Biała - w źródłach z 1368 r. wzmiankowana, jako „wieś stara” (villa antiqua), co świadczy o jej starszej metryce. Była to niewątpliwie wieś istniejąca przed lokacją Rzeszowa, powstała zapewne jeszcze w czasach ruskich (z XVI w. pochodzi informacja o popie). Od 1368 r. zaliczana była do włości tyczyńskiej i ziemi sanockiej, a jej właścicielem od 1369 r. był Otton z Pilczy i jego potomkowie. W rękach Pileckich wieś pozostała do 1585 r., potem władali nią kolejno: Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Potoccy, Wodzicy (XIX w.), Uznańscy (XX w.).

Teren wsi, podobnie jak cała okolica, ulegał często najazdom obcych wojsk, zwłaszcza tatarskich oraz rozmaitym plagom i epidemiom, był jednak stosunkowo bogaty. Jeszcze w XVIII w. wydobywano tu piaskowiec i gips, który ówcześni właściciele - Branicy, spławiali Strugiem i Wisłokiem, potem Sanem i Wisłą. Tą samą drogą przesyłano inne towary, głównie: zboża, mąkę, drewno i wyroby drzewne, miód i skóry. W miejscowości istniał folwark wzmiankowany już w XVI w., rozparcelowany w 1944 r. Był też browar i młyn działający jeszcze w okresie międzywojennym.

²Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, Rzeszów 2012 r.

Wieś włączana była do Rzeszowa etapami: w 1977 r. - jako część osiedla Drabinianka i w 2009 r.- pozostały obszar. Obecnie wieś stanowi część osiedla Biała.

Budziwój - najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1423 r., ale wieś powstała zapewne w XIII w. Założona na prawie niemieckim, osadników sprowadzono ze Śląska, a pierwszym sołtysem był Piotr, wymieniony w 1425 r., członek sądu ziemskiego w Tyczynie. W 1450 r. właścicielem wsi został Jan z Pilczy syn Elżbiety Granowskiej, trzeciej żony Władysława Jagiełły. W XVI w. wieś weszła w skład prywatnego majątku Pileckich, liczyła wówczas 27 łanów ziemi, karczmę z browarem i młyn. Kolejnymi właścicielami byli Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Potoccy, Wodzicy (XIX w.), Uznańscy (XX w.).

W 1668 r. we wsi był folwark i dwór pański, browar, staw, dwie sadzawki. Mieszkało tutaj 28 kmieci z ziemią i inwentarzem, 22 zagrodników odrabiających pańszczyznę pieszą i 13 budników. Na terenie wsi znajdowała się modrzewiowa kaplica pw. Matki Boskiej Śnieżnej, istniejąca już w 1598 r. a w latach, 1905 - 1907 wzniesiono kościół pod tym samym wezwaniem, według projektu Adolfa Sumpera.

W 1808 r. wieś liczyła 149 domów i 1121 mieszkańców, w poł. XIX w. założono szkołę ludową, a pod koniec wieku były tu dwa folwarki: Wyspa i Hiszpanka, rozparcelowane w 1934 r. Na pocz. XX w. istniała we wsi czytelnia i oddział Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz towarzystwo strzeleckie. W czasie II wojny działała tu komórka Związku Walki Zbrojnej i oddział Batalionów Chłopskich.

W latach 60. i 90. XX w. przebudowano kościół i podjęto budowę nowego. We wsi działał wówczas Dom Wiejski i Ośrodek Zdrowia oraz szkoła. W granice miasta Rzeszowa wieś została włączona w 2010 r., jako dzielnica.

Bzianka - wieś powstała prawdopodobnie w XIV w. W pierwszym okresie istnienia związana była z włością rzeszowską i z sąsiednią Przybyszówką. Właścicielami Bzianki w XIV - XV w. byli pierwsi dziedzice Rzeszowa oraz Przybyszówki, gdzie zlokalizowany był dwór - siedziba posesorów i ośrodek dyspozycyjny majątku. W XVI w. Bzianka należała do Jana Pileckiego z Łańcuta, po nim - do Krzysztofa Głowy z Nowosielec. W XVII i XVIII w. ponownie znalazła się w rękach właścicieli dóbr rzeszowskich: Mikołaja Spytka Ligęzy, księcia Władysława Dominika Ostrońskiego oraz Lubomirskich. Na przełomie XVIII/XIX w. jej właścicielami byli Głowaccy. W XIX i pocz. XX w. dwór często zmieniał właścicieli. W 1855 r. należał do Karola de Misky, w 1890 r. - do Majera Brachwelda, w 1905 r. - do Róży Gold, potem do rodzin Garfunkel, Kalinowski, Schweigert, Łoziński i Hauser. Po 1910 r. majątek dworski został rozparcelowany.

Drabinianka - wzmiankowana jest w 1423 r., a lokowana była zapewne w pocz. XV w. Początkowo należała do dóbr tyczyńskich Ottona z Pilczy i była najdalej na ptn. wysuniętą osadą ziemi sanockiej. W 1450 r. jej właścicielem był wnuk Jana z Pilczy, syn Elżbiety Granowskiej. Tereny te były miejscem częstych najazdów obcych wojsk. W 1498 r. wieś spustoszyły oddziały Tatarów, Turków i Wołochów, w 1524 r. - armia turecka. Ponadto częste były tu powodzie, gradobicia oraz plagi szarańczy.

W okresie panowania Spytka Ligęzy we wsi była karczma i młyn. W XVII w. wzmiankowany jest młyn oraz folwark. Właścicielami wsi na przestrzeni wieków byli kolejno:

Pileccy, Rzeszowscy, M. S. Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy i Jędrzejowicze. Dane statystyczne wymieniają: w 1761 r. - 51 gospodarstw, w 1790 r. - 67 domów i 100 rodzin (liczba mieszkańców - 447 dusz), w 1800 r. - 71 domów, 98 rodzin zaś w 1824 r. - 197 domów, 227 rodzin. We wsi znajdowała się filialna szkoła ludowa i kasa zapomogowo - pożyczkowa. Od 1924 r. działała Ochotnicza Straż Pożarna.

Była to wieś podzielona na niwy: Pasternik, Szopiska, Kaczeniec, Zagumnie, Podwisłocze, Katy i Katy Zagrodnicze. Liczne zmiany koryta Wisłoka powodowały duże przekształcenia jej układu planistycznego (w ten sposób powstał m. in. przysiółek Podpromie). W 2 poł. XX w. jej układ przestrzenny uległ silnemu zatarciu z powodu budowy osiedla Nowe Miasto. Do Rzeszowa wieś przyłączana była etapami: w 1902 r. przyłączono tzw. Maćkówkę - część na zach. brzegu Wisłoka, pozostałą część - w 1951 r. Ze znacznej części wsi powstała dzielnica Rzeszowa - Nowe Miasto.

Miłocin - był początkowo przysiółkiem Staromieścia. Powstał zapewne w 1 poł. XVII w. Jego właściciele - Lubomirscy wzniesli tu drewniany pałacyk myśliwski (nieistniejący) oraz kaplicę wotywną (poza granicami administracyjnymi Rzeszowa). W 1745 r. Miłocin wymieniany był, jako wieś nowo lokowana (villa de novolocata). W 1906 r. na terenie dawnego folwarku, datowanego na 1 poł. XIX w., powstała z fundacji Towarnickich Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza, której zabudowania zachowały się do dziś. Do Rzeszowa Miłocin był przyłączany stopniowo: w 1971 r., następnie w 1977 r. i 2010 r.

Pobitno - wieś (Powietna) założona została na prawie niemieckim dnia 18.08.1380 r. przez Sieciecha, za zgodą Jana Rzeszowskiego. W 1412 r. wymieniona jest w uposażeniu parafii w Krasnem. W XV w. istniała tu cerkiew (info też z 1499 r. i 1651 r.), dwór oraz młyn. Być może w tym czasie istniał już folwark. Pobitno było własnością: Rzeszowskich, M. S. Ligęzy, Lubomirskich, Skrzyńskich (1793 r.), Łętowskich, Jędrzejowiczów.

W 1624 r. i w 1672 r. wieś została zniszczona przez najazdy tatarskie. W 1769 r. miała tu miejsce bitwa pomiędzy wojskami konfederacji barskiej a wojskami rosyjskimi. W 1815 r. - powódź zniszczyła most. W latach 1859 - 1934 Pobitno z Załężem było samodzielną gminą wiejską. W 1887 r. rozpoczęto budowę koszar, w 1889 r. - szkoły. W latach 1934 - 1951 wieś znalazła się w granicach gminy Słocina, zaś w 1952 r. Pobitno zostało włączone do Rzeszowa.

Przybyszówka - powstała zapewne w 2 poł. XIV w. Pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1409 r. Istniał wówczas dwór - ośrodek dóbr Jana Feliksa, syna Jana Pakosławica. W XV w. był tu folwark. Do końca XV w. wieś była w posiadaniu panów Rzeszowa: Rzeszowskich, Tęczyńskich, Pileckich, Głowy, Ligęzy, Grabieńskich (od XVII w.). Istniały tu trzy folwarki: Jordanówka, Grędyszówka i Staszów. Od k. XVIII w. Folwark Jordanówka znajdował się w rękach rodziny Jordanów, a resztę wsi posiadali Grabieńscy.

Do końca XIX w. właściciele Przybyszówki zmieniali się często. Ostatnim był Konrad Christiani, zmarły w 1942 r. Parcelacja resztek obszaru dworskiego miała miejsce w latach 1909 - 1910. Parafia utworzona została przed 1409 r. Pierwszy kościół, drewniany, spłonął podczas najazdu Tatarów w 1624 r. Wzniesiono drugi, również drewniany, rozebrany w 1802 r., by zrobić miejsce nowej, murowanej świątyni. Do Rzeszowa wieś przyłączona została w 1977 r. - część, oraz w 2007 i 2008 r.

Ślocina - pierwsza wzmianka o miejscowości i parafii ślocińskiej pochodzi z 1420 r., przy czym wieś powstała zapewne w 2 poł. XIV w., w dobrach Ottona z Pilczy, fundatora parafii. Należała do włości zalesko - tyczyńskich. Właścicielami Ślociny byli kolejno Pileccy (XIV - XVII w.), Kostkowie, Działyńscy (XVII w.), Branicy (XVII - XVIII w.), Mostowscy, Szymanowscy (XIX w.), Brunicy i Chłapowscy. Ostatnią dziedziczką była Anna Chłapowska. Na terenie Ślociny istniały trzy folwarki: Skotnia, Waclawówka i Wisielówka. W 1 poł. XIX w. Szymanowscy wzniesli tu dwór, w 1916 r. zbudowano kościół. Wieś włączana była do Rzeszowa etapami: w 1951 r., 1977 r. i w 2006 r.

Staromieście - po raz pierwszy wymienione w 1399 r., jest wsią starszą, powstałą przed lokacją Rzeszowa. W jednym z dokumentów z XV w. zostało określone, jako Rzeszów Antiqua. Właścicielami osady byli kolejno Rzeszowscy, Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy (k. XVIII - XIX w.), Bobrownicy (XIX w.) i Jędrzejowiczowie (XIX - XX w.). Przed 1374 r. ufundowana została parafia i wówczas zapewne powstał pierwszy kościół. Drugi, drewniany kościół, wzniesiony w 1552 r., został spalony w 1624 r. Kolejny, również drewniany, wzniesiono w 1636 r. - przetrwał do 1686 r., gdy wzniesiono świątynię murowaną, którą zastąpił obecny kościół wzniesiony w 1900 r. W okresie władania Rzeszowskich w Staromieściu znajdowała się jedna z ich siedzib. Być może na jej miejscu powstał, w k. XVIII w., dwór (ob. szpital przeciwgruźliczy).

Staroniwa - została lokowana na prawie magdeburskim zapewne w k. XIV w., choć uważa się, że już wcześniej istniała tu otwarta osada. Była wsią szlachecką we własności Ligęzów. Należała kolejno do: Rzeszowskich, Zaklików, Ligęzy, Lubomirskich, Skrzyńskich (k. XVIII - XIX w.) i Jędrzejowiczów (k. XIX w.). Dzieliła się na Staroniwę Górną i Dolną. Do jej obszaru należały Stawiska oraz przysiółki Rudki, Wygnaniec, Psiarnisko i Podzamcze. Były one położone bliżej Wisłoka i - z wyjątkiem Rudek, gdzie od XVII w. istniał folwark plebański - silnie związane z zamkiem. Na terenie Wygnańca powstał zespół klasztorny Reformatorów, a w XIX w. - zespół koszarowy. Psiarnisko swą nazwę wywodzi od istniejącej tu psiarni, będącej częścią folwarku Podzamcze. Część wsch. wsi włączona została do Rzeszowa w 1902 r., pozostała - w 1951 r.

Wilkowyja - wzmiankowana w źródłach z XV w. pod nazwą Złotoria (Slotoria alias Wilkovia), powstała zapewne w XIV w. W XV w. istniał tu dwór, młyn i karczma i zapewne również folwark. Po zniszczeniach wojennych w pocz. XVIII w. Wilkowyja traktowana była, jako przysiółek Maławy. Właścicielami wsi byli kolejno: Rzeszowscy, M. S. Ligęza, Lubomirscy, Skrzyńscy, Branicy, Bobrownicy. Włączona do Rzeszowa została w 1977 r.

Zalesie - pierwsza wzmianka o wsi pochodzi z 1404 r. i wskazuje, że Zalesie jest wsią starszą. Przypuszcza się, że było ono jeszcze siedzibą ruskiej wołości, o której pamięć przetrwała w określaniu okręgu tyczyńskiego mianem „zaleski” - mimo wieloletniego istnienia Tyczyna. Po przyłączeniu do Polski w 1340 r. była to królewszczyzna, którą w latach 70. XIV w. nabył Otto z Pilczy. W rękach Pileckich i ich sukcesorów - Kostków pozostawało Zalesie do ok. poł. XVII w., po czym objęli je we władanie Działyńscy. Dobra tyczyńskie odebrali Działyńskim siłą Branicy i dzierżyli je do pocz. XIX w. Następnie posiadali je Potoccy, Wodzicy i od ok. poł. XIX w. - Gumińscy. Dwór w Zalesiu wzmiankowany był w XIV w.

Obecnie istniejący został wzniesiony przez Gumińskich. Ruski charakter Zalesia podkreśla zachowana tu cerkiew. Do Rzeszowa wieś włączona została w 1977 r.

Załęże - wymieniane było w źródłach razem z Pobitnem (Pobitno i Załęże wraz z folwarkiem). Rozplanowanie wsi może świadczyć o jej ruskiej metryce. W okresie staropolskim wieś stanowiła własność Rzeszowskich, Ligęzy, Lubomirskich. Istniejący co najmniej od XVII w. folwark był określany, jako „Dolna Pobitna”. W Załężu Lubomirscy utrzymywali zwierzyniec i bażantarnię. Pozostałością zwierzynca jest istniejący do dziś las, zwany Dębnikiem, który należy objąć ochroną konserwatorską. Znajdował się tu też niewielki drewniany dwór. W k. XVIII w. posiadłość kupił J. Skrzyński, następnie przeszła na własność Łętowskich, a w 1860 r. nabył ją J. Jędrzejowicz. W 1903 r. majątek kupił R. Potocki. Po wojnie skonfiskowało go państwo. Mieściła się tu szkoła UB i więzienie, a od l. 70. XX w. - mieszkania pracowników zakładu karnego. Załęże przyłączone zostało do Rzeszowa w 2006 r.

Zwięzyca - wzmiankowana dopiero w 2 ćw. XV w., lokowana była zapewne jeszcze w XIV w. Znajdowało się tu wspaniałe założenie pałacowo - parkowe Lubomirskich, po którym do dzisiaj pozostały jedynie nieliczne ślady oraz budynek spichlerza. Kościół, wg tradycji, istniał tu już w XV w., folwark - w XVII w. Właścicielami wsi byli kolejno Rzeszowscy (?), Gołuchowscy, Ligęzowie, Lubomirscy, Skrzyńscy, Rylscy, Potoccy, Stefczyk, Ataman. Po wojnie wieś należała do gminy Boguchwała, w 2008 r. została przyłączona do Rzeszowa.

• **Zarys rozwoju przestrzennego miasta**³

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie obecnego Starego Miasta odnoszą się do kultury przeworskiej - omówione zostały w części poświęconej archeologii. Natomiast w kwestii początków Rzeszowa istnieją różne stanowiska. Wg jednych miasto powstało w miejscu już istniejącej, datowanej na wczesne średniowiecze osady targowej o wydłużonym placu, wg innych zostało lokowane w miejscu obecnego rynku na surowym korzeniu, o czym świadczyć może brak archeologicznych śladów osadnictwa wcześniejszego niż k. XIV w.

Niemal pewne jest, że pierwotny Rzeszów usytuowany był na obszarze Staromieścia (określonego w 1428 r. jako Antiqua Rzeschaw) - podpowiada to sama nazwa wsi a także wiele potwierdzonych analogicznych „przenosin”, choćby przykład Leżajska i położonego nieopodal Starego Miasta czy Ropczyc i Brzyny (Robczice Antiqua) oraz Brzozowa i Starej Wsi.

Dokument donacyjny Kazimierza Wielkiego z 1354 r., aczkolwiek różnie interpretowany, zdaje się ukazywać Rzeszów już jako zorganizowaną osadę miejską i ośrodek dystryktu. Niektórzy badacze wskazują - powołując się na treść w/w dokumentu, że jego lokacja mogła nastąpić jeszcze przed przyłączeniem Rusi w 1340 r., tj. za panowania księcia halicko - włodzimierskiego - Jerzego Trojdenowicza lub, co bardziej prawdopodobne, jeszcze wcześniej - książąt Andrzeja i Lwa Juriewiczów. Nie można wykluczyć również, że miasto lokował (lub odnowił wspomnianą wyżej lokację) po 1340 r. Kazimierz Wielki. Miasto powstało prawdopodobnie poprzez wydzielenie gruntów z Ruskiej Wsi.

³ Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, Rzeszów 2012 r.

Na temat planu miasta lokacyjnego trudno się wypowiadać jednoznacznie wobec ostrożnych stanowisk badaczy. Liczne pożary (pierwszy znany, z ok. 1427 r., zniszczył miasto tak gruntownie, że wystawiony został przywilej, o którym niektórzy badacze piszą, że była to właściwie nowa lokacja miasta) i inne czynniki doprowadziły do pewnej modyfikacji planu lokacyjnego (np. inny sposób rozmierzenia pierzei ptn. i inny pierzei ptd.). Inne zagadnienia, które pozostają ciągle w sferze hipotez, to lokalizacja terenu zwanego grodziskiem, czy przebieg pierwotnych umocnień obronnych i ich charakter.

Zabudowa Rzeszowa w pierwszym okresie istnienia miasta była zapewne w całości drewniana. Pierwszy kościół parafialny pw. Feliksa i Adaukta wzmiankowany był już w 1363 r. (być może z fundacji Kazimierza Wielkiego). Murowane budynki pojawiły się zapewne dopiero po pożarze z ok. 1427 r. Wzniesiono m. in. nowy, murowany kościół parafialny, już pw. św. Stanisława i św. Wojciecha. Dwa następne, drewniane kościoły - Panny Marii i św. Ducha, powstały po poł. XV w. poza miejskimi obwarowaniami. Pierwszy z nich stanął na przedmieściu Wolica, w miejscu, które dzisiaj zajmuje zespół bernardyński, drugi, szpitalny kościół św. Ducha wzniesiono w pobliżu ówczesnej mostowej przeprawy przez Wisłok, w okolicach dzisiejszego Starego Cmentarza (kościół przedstawiony został na tryptyku Wiedemanna z ok. 1734 r.).

Pierwsza informacja o przedmieściu (nieokreślonym) pochodzi z 1390 r. Jako przedmieście określana jest również Ruska Wieś. Kolejne znane to Zamoście - usytuowane pomiędzy mostem na Wisłoku a Pobitnem, a ściślej mostem na Młynówce. Na dawnym miejskim skotniku rozwinęło się przedmieście Wola Krakowska, powiększone w 1571 r. przez Mikołaja Rzeszowskiego poprzez włączenie w obszar miejski części gruntów Ruskiej Wsi. Od strony wsch. rozwija się Przedmieście Jarosławskie, od ptn. - Kłapkówka.

Jest prawdopodobne, że miasto posiadało proste fortyfikacje ziemne. Ich powstanie ułatwiały same naturalnie obronne warunki terenowe, jednak nie stanowiły one przeszkody dla Turków i Tatarów, którzy spalili miasto w 1502 r. W 1504 r. król zwolnił miasto na okres 6 lat od podatków celem ufortyfikowania go, a w 1509 r. dochody z czopowego przeznaczył na ufortyfikowania kościoła parafialnego. Nie jest znany zakres tych prac, jest jednak prawdopodobne, że dotyczyły one m. in. wzniesienia lub zmiany lokalizacji bram wjazdowych do miasta (odkryte kamiennie - ceglane relikty bramy wschodniej mogą pochodzić z XVI w.).

W 1576 r. miał miejsce pożar, w związku z czym miasto zwolniono od podatków na okres czterech lat. Zapewne niedługo po pożarze rozpoczęto budowę Nowego Miasta z dużym, prawie kwadratowym rynkiem. Przypuszcza się, że tę nową dzielnicę założył ostatni z rodu Rzeszowskich - Mikołaj lub jego następca Ligęza. Najświetniejszy okres w dziejach Rzeszowa związany jest z osobą kolejnego właściciela miasta - Spytka Ligęzy i jego następców. Wówczas Rzeszów otrzymał kompleksowe obwarowania obronne, rozwijało się (lub powstało) nowe założenie miejskie, tzw. Nowe Miasto, powstał zamek, zespoły klasztorne bernardynów i bernardynek (następnie przebudowany i rozbudowany przez pijarów), powstał cały kompleks rezydencjonalny - tzw. „dzielnicza pańska”.

W samym mieście, w rynku, jeszcze przed 1591 r. wystawił Ligęza nowy ratusz, budynek wagi i kramy miejskie, Żydom zezwolił - przed 1615 r. - na budowę synagogi, przed 1616 r. ufundował szpital przy kościółku św. Ducha, po pożarze 1621 r. odbudował i rozbudował w 1623 r. kościół parafialny. Jeszcze w k. XVI w. Ligęza rozpoczął budowę

zamku, a po 1620 r. - jego przebudowę, na obszarze należącym w tym czasie do Staroniwy, w miejscu gdzie zapewne znajdował się dwór staroniwski.

Po odparciu najazdu tatarskiego w 1624 r. rozpoczął Ligęza akcję fortyfikowania miasta. Umocnienia składały się z bram, wałów, parkanów, wież i baszt oraz z systemu przeszkód wodnych, w oparciu o istniejący system nawadniania. Na gruntach zwanych Wolą (Stara Wola?), w zach. części miasta, powiększony i spiętrzony został znacznie staw plebański (który przybrał charakter zalewu obronnego) zasilany wodą Mikośki, ciągnący się od klasztoru bernardynów aż w okolice zamku nazywany „stawem i groblą zamku rzeszowskiego”. Prawdopodobnie zmieniono, a na pewno uregulowano bieg koryta Mikośki, która przybrała charakter fosy. Kluczowe dla zrealizowanego systemu obronnego upusty wodne, zlokalizowane na krańcach pół. i półn. były kontrolowane i bronione z jednej strony przez zamek, z drugiej przez obronny klasztor bernardynów wystawiony w latach 1624 - 1629 z intencją fundatora - Ligęzy - uczynienia z niego ważnego punktu obrony. Klasztor rzeszowski był dziełem narożnym, flankującym półn. i zach. front obwarowań miasta, kontrolującym system zasilania przeszkód wodnych i broniącym dostępu do bramy miejskiej. Miasto otoczono wałami ziemnymi o zróżnicowanych parametrach oraz kilkoma punktami obrony - zwanymi w dokumentach „basztami” (w rzeczywistości zapewne bastionami lub bastejami). Do miasta prowadziły trzy bramy - murowana (okolice skrzyżowania ul. Grunwaldzkiej i Kopernika), dębowa - zamkowa (zapewne okolice skrzyżowania ul. Zygmuntowskiej i Zamkowej) oraz wodna (ul. Mickiewicza, zapewne na wysokości synagogi).

W granicach obwałowań znalazło się tylko jedno przedmieście - rejon między miastem a zamkiem, zabudowywany stopniowo dworkami i folwarkami bogatych mieszczan. Tutaj też w latach 1644 - 1649 wzniesiono kościół i klasztor bernardynek, przekazany w 1655 r. pijarom. Pozostałe przedmieścia, włączając w to również Nowe Miasto (włączone w system fortyfikacyjny dopiero w k. XVII w.), nie posiadały umocnień obronnych. Zakładano tu, z dala od miasta, stanowiące zwiększone zagrożenie pożarowe browary, piekarnie, cegielnie, itp. budynki.

Po śmierci Ligęzy rozbudowę Rzeszowa kontynuowali jego następcy - Lubomirscy. Czasy Lubomirskich w Rzeszowie są okresem wspaniałego rozwoju jego struktury urbanistycznej. W l. 80. XVII w. rozpoczęto przebudowę i rozbudowę zamku, który ufortyfikowano w oparciu o zasady szkoły holenderskiej, a na przełomie XVII i XVIII w. przystąpiono do przebudowy i rozbudowy kompleksu pijarskiego oraz budowy murowanego klasztoru dla bernardynów. Zadania te powierzono wybitnemu architektowi Tylmanowi z Gameren. W sąsiedztwie zamku wzniesiony został pałacyk letni, przy którym urządzono ogród.

W 1698 r. miał miejsce wielki pożar, podczas którego „wszystko miasto do gruntu zgorzało”. Pożoga ta, a także zdarzenia z następnych lat, podczas których Rzeszów plądrowały stacjonujące tu na przemian wojska szwedzkie oraz saskie i rosyjskie, wstrzymały nieco rozwój miasta.

W początkach XVIII w. miała miejsce odbudowa, zniszczonej podczas pożaru synagogi, budowa wieży farnej i synagogi nowomiejskiej (1705 - 1712), rozwijała się zabudowa na terenie tzw. Różanki (ob. rejon ul. Słowackiego). W 1722 r. powstał na

Wygnańcu, w tym czasie jeszcze poza granicami miasta, zespół klasztorny reformatów z obszernym ogrodem (Jan Chrzyciel Belotti).

Od k. lat 20. XVIII w. nadwornym architektem Lubomirskich, nadzorującym wszelkie prace tak w mieście, jak i na zamku i jego otoczeniu, był K. H. Wiedemann. Dokonał przebudowy kościoła farnego (1750 r.), fortyfikacji zamkowych, przebudowy pałacyku letniego oraz zrealizował ogromne założenie ogrodowe w jego otoczeniu, z wielkim budynkiem oranżerii i kilkupoziomowymi tarasami opadającymi ku przylegającemu od płd. stawowi z obszerną wyspą z „altaną chińską”. Na płn. - zach. od zamku usytuowane były zespoły „usługowe” rezydencji - stajnie, powozownia itp. Zespoły te w większości powiązane były osiami kompozycji z bryłą zamku, tworząc w ten sposób niezwykle rozbudowany, sprzężony zespół ogrodów, zabudowań, przestrzeni wodnych i zadrzewień. Całe to założenie, wraz z całym miastem, zostało precyzyjnie przedstawione na widoku Wiedemanna z 1762 r., na którym po dawnych fortyfikacjach Ligęzy pozostały tylko nieliczne ślady, świadcząc tym samym o zasadniczych przemianach jakie dokonały się na obszarze Rzeszowa w przeciągu ok. 100 lat - od czasu budowy fortyfikacji miejskich do momentu uczynienia z Rzeszowa rezydencji magnackiej.

Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej Rzeszów stał się siedzibą cyrkułu oraz innych urzędów władz zaborczych, obejmujących swym zasięgiem cały cyrkuł: sądowych, budowlanych, wojskowych, skarbowych, drogowych itp. Zmieniło to charakter i rangę miasta, które stało się ośrodkiem administracji państwowej i gospodarczej. Lubomirscy przenieśli w tym czasie swą siedzibę do Charzewic i rozprzedali wszystkie rzeszowskie posiadłości, łącznie z zamkiem. Wszystkie te czynniki, a szczególnie decyzja Lubomirskich, miały znaczący wpływ na przekształcenia struktury przestrzennej miasta. Przede wszystkim zniszczeniu uległa dawna rezydencja magnacka - wspaniałe przestrzenne założenie zamkowo - parkowo - pałacowe, które wraz z zespołami gospodarczymi, zajmowało znaczną część obszaru miasta. Tereny te zostały rozparcelowane głównie na cele budowlane, przez co stopniowo likwidacji uległa wielka kompozycja parkowo - pałacowa, sam zamek (sprzedany w 1821 r.) został zamieniony na sąd i więzienie, a jego najbliższe otoczenie przekształcone. Zaczęto osuszać i zasypywać dawny wodny system obronny: stawy i fosy, jezioro bernardyńskie i zamkowe (funkcjonujące jeszcze pod k. XVIII w.). Jezioro zamkowe znajdowało się pomiędzy ob. ulicą Dąbrowskiego i Lenartowicza. Rozparcelowane tereny z biegiem czasu zaczęły zajmować wille, pałacyki oraz kamienice. Dzisiaj jedynymi pozostałościami po rezydencji Lubomirskich są pałacyk letni, bastionowe fortyfikacje zamku oraz, chyląca się ku upadkowi, płd. kordegarda.

Wraz z aneksją płd. obszarów Rzeczypospolitej przez Austrię niemal równocześnie władze zaborcze przystąpiły do budowy „wyprostowanych” dróg handlowych i strategicznych. W przypadku Rzeszowa ta modernizacja sieci drożnej w znaczący sposób zaważyła na kształcie miasta, wyznaczając jego dalsze kierunki rozwoju. Nie mniej istotny wpływ na przekształcenia struktury przestrzennej miała budowa linii kolejowej Kraków - Lwów (1858 - 1861) oraz Rzeszów - Jasło (1890 r.).

Istotny wpływ na intensywność ruchu budowlanego oraz na rozwój gospodarczy miasta, tak w okresie rozbiorowym, jak i już po odzyskaniu niepodległości, miała lokalizacja w Rzeszowie garnizonu wojskowego, który w pocz. XX w. liczył ok. 3 tys. żołnierzy, co

stanowiło w tym czasie 1/7 ludności całego miasta. W początkowym okresie na potrzeby wojska zaadaptowano domy zajezdne przy ul. Piłsudskiego, na magazyny zamieniono skasowany klasztor i kościół reformatów, wybudowano obiekty wojskowe przy ul. Fredry i pl. Kilińskiego, a następnie wzniesiono duże kompleksy koszar przy ul. Lwowskiej oraz na Wygnańcu, przy ul. Dąbrowskiego i Langiewicza. Z kolei w okolicach dworców kolejowych Rzeszów Główny i Rzeszów - Staroniwa zlokalizowane zostały dla potrzeb wojska duże kompleksy magazynów.

Reformy administracyjne monarchii habsburskiej, przeprowadzone w l. 60. XIX w. i związane z tym nadanie samorządom szerokiej autonomii, pobudziły rozwój szeregu instytucji lokalnych i ponadlokalnych, dla których wznoszono reprezentacyjne budowle. Począwszy od obecnych ulic Jałowego, poprzez ul. Sokoła, pl. Farny, ul. 3 Maja a skończywszy na ul. Zamkowej, w k. XIX w. i na pocz. XX w. powstało szereg znaczących budowli związanych z rozwojem szkolnictwa, licznych organizacji społeczno - politycznych i instytucji finansowych, takich jak: gmach Seminarium Nauczycielskiego Męskiego przy ul. Jałowego i budynek II Gimnazjum, budynek Rady Powiatowej, gmach „Sokoła”, budynek Towarzystwa Zaliczkowego i Kredytowego, budynek nowej plebani na placu Farnym, gmach nowej poczty przy ul. 3 Maja (spalony przez Niemców w 1944 r.), budynek Banku Austriacko - Węgierskiego i Kasy Oszczędności, gmach Krakowskiego Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń, gmach Dyrekcji Okręgu Skarbowego (narożnik ul. Zamkowej i Lisa Kuli) i wreszcie gmach sądu powstały na miejscu dawnego zamku Ligęzy i Lubomirskich.

Zmienił się też Rynek Starego Miasta. W początkach XX w. wszystkie pierzeje rynkowe posiadały już co najmniej jedno piętro, podobnie też wyglądała zabudowa ul. 3 Maja, która nabrała charakteru reprezentacyjnego, przejmując funkcje administracyjno - usługowe. Tu, w adaptowanym budynku dawnego klasztoru pijarskiego, mieściło się starostwo powiatowe, gimnazjum (dawne kolegium pijarskie) oraz kilka innych monumentalnych budowli użyteczności publicznej. Silnie urbanizował się również Rynek Nowego Miasta, w który również wkroczyła zabudowa piętrowa.

Opisywanie i wyszczególnianie wielu ważnych inwestycji jakie w tym czasie realizowano - budowa szkół (pod koniec okresu autonomicznego działało ich w Rzeszowie 21), szpitali, budynków licznych organizacji, banków i stowarzyszeń kredytowych (w Rzeszowie w pocz. XX w. działały 23 stowarzyszenia), budynków przemysłowych, gazowni, elektrowni, wodociągów itd. - wykracza jednak poza ramy tej krótkiej syntezy rozwoju przestrzennego.

Miasto (samorząd) zajmowało się także rozbudową i utrzymaniem sieci drogowej, chodników, kanalizacji, oświetlenia itp. Główne ulice zaczęto brukować w 4 ćw. XIX w., jednak wiele drugorzędnych ulic pozostało nieutwardzonych do końca I wojny światowej. Pod k. XIX i w pocz. XX w. powstało wiele ulic w rejonie centrum, m. in.: Jagiellońska i Zygmuntowska, Alsa i Dekerta, połączenie z ul. Lwowską (Piłsudskiego) otrzymała ul. Cmentarna, po skanalizowaniu i zasklepieniu Mikołki w l. 80. XIX w. na fragmencie jej dawnego koryta powstała ul. Nowa (Kopernika), powstała ponadto sieć drożna w rejonie ul. Szopena, na płn. od Nowego Miasta - w rejonie ul. Orzeszkowej i Żółkiewskiego (tzw. Budy) oraz na tzw. Psiarnisku - w rejonie ul. Pułaskiego i dworca na Staroniwie. Nie zapomniano również o zieleni miejskiej - powstał m.in. park miejski na kanwie dawnego

ogrodu reformatów. Na wsch. od Wisłoka powstały też nowe cmentarze - chrześcijański na Pobitnie i żydowski na Czekaju. Gmina miejska niejednokrotnie skupywała place budowlane w celach regulacji zabudowy. Były to jednak wszystko działania doraźne, częściowe - do końca okresu autonomii galicyjskiej nie opracowano całościowego planu regulacyjnego, który determinowałby kształtowanie struktury przestrzennej miasta.

W 1901 r. obszar Rzeszowa został powiększony niemal dwukrotnie - poprzez przyłączenie do miasta w całości Ruskiej Wsi oraz fragmentów wsi Staroniwa (przysiółki Wygnaniec, Podzamcze, Psiarnisko i Rudki), także Drabinianki (przysiółki Maćkówka i Podpromie). Ruska Wieś, na terenie której zlokalizowane były budynki i urządzenia stacji kolejowej, szybko zatraciła wiejski charakter, nabrała charakteru miejskiego - zwłaszcza jej przysiółek Budy.

Ruska Wieś - była osadą powstałą jeszcze przed lokacją miasta, być może miasto lokowane było na jej gruntach. Już w XV w. wieś była określana jako przedmieście Rzeszowa. Przez kilka wieków funkcjonował tutaj folwark plebański. Po wybudowaniu zespołu stacji kolejowej wieś szybko uległa urbanizacji, a jej dawny układ ruralistyczny uległ silnemu zatarciu.

Drabinianka - była prawdopodobnie wsią niwową. Liczne zmiany koryta Wisłoka powodowały jej przekształcenia (powstał m. in. przysiółek Podpromie). W 2 poł. XX w. jej układ przestrzenny uległ silnemu zatarciu - m. in. budowa osiedla Nowe Miasto.

Staroniwa - wieś rozwinięta w dolinie głęboko wciętego potoku, została lokowana na prawie magdeburskim zapewne w k. XIV w., choć może wcześniej istniała tu otwarta osada. Była rozległą wsią niwową w formie rozszerzonej ulicówki, o nawsiu z czasem zamienionym na siedlisko. Dzieliła się na Staroniwę Górną i Dolną. Do obszaru wsi należały Stawiska oraz przysiółki Rudki, Wygnaniec, Psiarnisko i Podzamcze. Były one położone bliżej Wisłoka i, z wyjątkiem Rudek, silnie związane z zamkiem. Na terenie Wygnańca powstał zespół klasztorny Reformatów, a w XIX w. zespół koszarowy. Obszar Psiarniska zajmuje obecnie osiedle Pułaskiego.

W k. XIX w. daje się zaobserwować ożywienie w budownictwie mieszkaniowym Rzeszowa (w 1889 r. znajdowało się w mieście 541 domów podczas gdy w 1910 r. było ich już 1441 - należy tu jednak pamiętać o przyłączonych do miasta, zabudowanych już obszarach pobliskich wsi).

Pierwsza wojna światowa w szczęśliwy sposób nie spowodowała większych zniszczeń miasta. Działania wojenne nie ominęły wprawdzie Rzeszowa - miasto było bombardowane, zniszczona została infrastruktura kolejowa, spalono większość budynków na obu stacjach kolejowych - jednak w ogólnym bilansie miasto wyszło obronną ręką z wojennej pożogi.

W pierwszym dziesięcioleciu po odzyskaniu niepodległości, po początkowym okresie stagnacji, nastąpił powolny rozwój przejawiający się liczbą ok. 240 wzniesionych domów. W tej liczbie odnotować można wiele interesujących architektonicznie budynków - willi czy kamienic kształtowanych w duchu historyzmu. Kolejne lata przyniosły znaczny wzrost liczby ludności oraz powstanie 5 nowych szkół, nowego wodociągu miejskiego oraz miejskiego parku leśnego na Lisiej Górze. W tym czasie rozpoczęto także przy ul. Krakowskiej (Jałowego) budowę kościoła Chrystusa Króla. Rzeszów pozostał miastem garnizonowym.

W poł. lat 30. XX w., w ramach COP w Rzeszowie zostały zlokalizowane dwa zakłady: Fabryka Obrabiarek i Sprzętu Artyleryjskiego Hipolita Cegielskiego oraz Wytwórnia Silników Samolotowych Nr 2 Państwowych Zakładów Lotniczych, a także związane z nimi osiedla mieszkaniowe. Fabrykę Obrabiarek usytuowano na terenach położonych przy stacji kolejowej Rzeszów - Staroniwa, a WSS PZL - na terenie w znacznej części pokrytym lasem, należącym wówczas do Zwiężczy, w pobliżu ujęcia wody dla miasta oraz parku leśnego na Lisiej Górze. Osiedle mieszkaniowe dla robotników Fabryki Obrabiarek i Sprzętu Artyleryjskiego Hipolita Cegielskiego (2 bloki po 72 mieszkania każdy) zlokalizowano przy ul. Hetmańskiej, a tzw. osiedle majsterskie - przy obecnych ul. Poznańskiej i Wielkopolskiej, w granicach Zwiężczy. Projektowane osiedle majsterskie miało składać się z kilkudziesięciu bliźniaczych domów, z których wzniesiono 21 (zachowanych do dziś, nieco przekształconych). Z kolei osiedle dla pracowników PZL zlokalizowano między linią kolejową Rzeszów - Jasło, a ul. Dąbrowskiego. Miało się składać z 17 trzykondygnacyjnych bloków oraz 2 willi dla dyrektora i jego zastępców. Do wybuchu wojny wzniesiono obie wille oraz 9 bloków robotniczych. Osiedle przy ul. Poznańskiej zostało w 1937 r. przeprojektowane - w nowej wersji (niezrealizowanej) miało obejmować 126 domków bliźniaczych oraz 10 długich budynków wielorodzinnych, także szkołę oraz otaczającą całość zieleni.

Powstała przychodnia lekarska przy ul. Hetmańskiej oraz poczta. Pod k. l. 30. XX w. wzniesiono też wiele interesujących modernistycznych budynków mieszkalnych (willi, kamienic), m.in. przy ul. Chopina, Asnyka, Jagiellońskiej, Kraszewskiego.

Podjęto też prace nad perspektywicznym planem Rzeszowa, opracowanym w 1939 r. przez K. Dziewońskiego i W. Śmigielskiego, który zakładał podział na dzielnice: Centralną, Pobitno, Staromieście, Ruską Wieś, Staroniwę, Zwiężczycę i Drabiniankę. Ten dynamiczny rozwój miasta szybko jednak zatrzymał wybuch II wojny światowej i okres niemieckiej okupacji. Był to okres znacznych zniszczeń w zabudowie Rzeszowa. Okupanci rozebrali liczne domy w okolicach dworca, zamku, w rejonie ulic Joselewicza, Słowackiego oraz cały zach. blok zabudowy przyrynkowej, z wyjątkiem ratusza. Zniszczony został cmentarz żydowski przy dzisiejszym placu Ofiar Getta, spalono magazyny wojskowe, synagogę, starą pocztę oraz kilka kamienic przy ul. 3 Maja. Niemcy wywieźli również sprzęt z zakładów przemysłowych.

Okres powojenny to okres znacznych przemian w strukturze przestrzennej miasta. W 1951 r. znacząco zmieniły się granice miasta poprzez przyłączenie w całości kilku wsi: Pobitna, Staromieścia, Staroniwy i Drabinianki (tych dwóch ostatnich częściowo przyłączonych już wcześniej) oraz części wsi Słociny, Zalesia i Zwiężczy. Obszar miasta powiększył się pięciokrotnie - z 768 ha do 3 906 ha a liczba ludności z ok. 30 000 do 44 500.

Staromieście - powstało przed lokacją obecnego Rzeszowa. Nazwa wsi wskazuje, że na jej terenie zlokalizowany był pierwotny Rzeszów. Przed 1374 r. ufundowana została parafia i wówczas też zapewne powstał pierwszy kościół, obecny wzniesiony został w 1900 r. W okresie władania Rzeszowskich znajdowała się tu jedna z ich siedzib. Charakteryzuje się złożonym układem planistycznym. Jest to wieś niwowa, przy czym trudno jednoznacznie ustalić proces kształtowania się jej układu. Należy brać pod uwagę możliwość relikтового zachowania układu przedlokacyjnego (okolice kościoła), a także przyłączenia fragmentu innej wsi (teren za Przyrwą - teren dworski). Łatwo można natomiast wskazać właściwą wieś lokacyjną, której siedlisko - w postaci ulicówki z nawsiem -ciągnie się wzdłuż doliny potoku

wyptywajacego z okolic Miłocina. Należy zaznaczyć, że ukształtowany w XIV - XV w. plan wsi i układ drożny nie uległ większym zmianom.

Pobitno - jest wsią o niwowym układzie gruntów, przy czym w rozplanowaniu jej najstarszej części można wyróżnić układ owalnicowy oraz wachlarzowe rozszerzanie się układu działek. Zalesie to wieś o układzie niwowym. Podobnie **Słocina** - wieś niwowa z obszernym nawsiem, o złożonej strukturze z rozłogami tylko po jednej stronie siedliska. Plan **Zwięczycy** stanowi układ przejściowy do wsi łanowej z potokiem stanowiącym oś siedliska, jednak nie zachował pierwotnego kształtu i został przeorganizowany w okresie powstawania gospodarki folwarcznej. W Zwięczycy znajdowało się wspaniałe założenie pałacowo - parkowe wystawione przez Lubomirskich, po którym do dzisiaj pozostały jedynie nieliczne ślady oraz interesujący budynek spichlerza.

Na miejscu zniszczonych przez Niemców Zakładów Cegielskiego powstała Fabryka Sprzętu Gospodarczego (dzisiejszy Zelmer), a zakłady PZL przemianowano na Wytwórnę Sprzętu Komunikacyjnego. Po zach. stronie linii kolejowej do Jasła, w części na Staromieściu a w części na terenie Staroniwy powstały dzelnice magazynowo - składowe.

W centrum miasta wzniesiono socrealistyczne budynki i osiedla - gmach PZPR, budynek WRN a na pld. krańcach, w pobliżu osiedla PZL - osiedle Dąbrowskiego z domem kultury WSK oraz budynek Komendy MO, a przy ul. Obrońców Stalingradu (Hetmańskiej) i Staszica wyrosły osiedla bloków mieszkalnych. W taki sposób ten nowy element przestrzenny, który powstał jeszcze w okresie COP-u, zrósł się ściśle ze starym Rzeszowem.

W k. lat 50. i na pocz. lat 60. XX w. rozpoczęły w Rzeszowie działalność wyższe uczelnie - filie uczelni krakowskich: Wyższa Szkoła Inżynierska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna oraz i Studium Administracyjne UMCS-u w Lublinie

Lata 60. XX w. to kontynuacja zabudowy terenu Rudek i Wygnańca, gdzie przy i w okolicach ul. Dąbrowskiego zrealizowano wielofunkcyjny tzw. blok międzyosiedlowy z 11-kondygnacyjnym budynkiem wykonanym w technologii wielkopłytowej (pierwszy w Rzeszowie), nazwanym „szafą”. Kolejnym były: Osiedle Piastów, budowa osiedli na Baranówce powiększonych w latach późniejszych, Osiedle Tysiąclecia na terenie Ruskiej Wsi. W tym czasie miała też miejsce zasadnicza przebudowa układu komunikacyjnego miasta. Wykonano arterie komunikacyjne wsch. - zach. (al. Piłsudskiego) i ptn. - pld. (al. Ciepłińskiego), przebijając się przez teren historycznego Nowego Miasta i zniekształcając je bezpowrotnie, co zmieniło odbiór dawnego historycznego centrum. Wszystkie te realizacje zmieniły kształt urbanistyczny Rzeszowa. W tym czasie nastąpiła niemal całkowita degradacja Starego Miasta, postulowano nawet jego wyburzenie.

W pocz. l. 70. powstał na Drabianiec zespół osiedlowy Nowe Miasto, rozbudowywała się Baranówka, w centrum wybudowano osiedle Pułaskiego, a przylegający do niego od ptn. - wsch. teren zamieniono na niewielki park. W 1973 r. powstała zaporą i zalew na Wisłoku, który miał zapewnić miastu ujęcie wody, zabezpieczyć je przed powodzią. Po 1975 r. rozpoczęto realizację Osiedla Kmity na obszarze Staroniwy. Na innych obszarach włączonych do Rzeszowa powstały w l. 80. i 90. XX w. niewielkie osiedla budownictwa jednorodzinnego: na Pobitnie, Wilkowyi, Staromieściu oraz zdecydowanie największe osiedle tego typu - Zimowit - na Zalesiu.

W 1977 r. przyłączono do Rzeszowa Wilkowyję, pozostałą część Zalesia, kolejny fragment Ślociny oraz części Białej, Miłocina i Przybyszówki. **Biała** była wsią niwową z czytelnym układem przedlokacyjnym. Najstarsza, wsch. część **Przybyszówki** nosi cechy wsi niwowej o siedlisku w formie rozszerzonej ulicówki. Była to wieś z nawsiem obejmującym dawne podmokłe łąki i zalewiska rzeki Przyrwa (zwaną też Przybyszą). Teren Nawsia jest zachowany do dziś. Niewykluczone jednak, że mamy tu do czynienia z jednym z najstarszych przykładów wsi o układzie łańcowym, zachowującym tradycyjny plan siedliska. Układ części zach. jest zapewne wynikiem narastania zabudowy poprzez rozszerzanie karczunków, a także wynikiem późniejszych przekształceń. Jej rozplanowanie stanowi jeden z cenniejszych zabytków planowania osiedli średniowiecznych na naszym terenie, tym wartościowszy, że niewiele zmieniony do naszych czasów.

Miłocin był początkowo przysiółkiem Staromieścia, z której wyodrębniła się zap. w 1 poł. XIX w. Część tej miejscowości przyłączono w 2010 r. do Rzeszowa.

W 1906 r. na terenie dawnego folwarku miłocińskiego, datowanego na 1 poł. XIX w., powstała z fundacji Towarnickich Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza, której kompleks zabudowań zachował się do dzisiaj. Rozplanowanie wsi Załęże - o nieregularnym niwowym układzie gruntów, bez powiązania z rozłogami, może świadczyć o jej jeszcze ruskiej metryce.

Budziwój - układ planistyczny wsi jest przekształcony, początkowo była to zapewne wieś łańcowa. Najstarszą częścią wsi jest obszar położony wzdłuż potoku Hermanówka, zawarty pomiędzy ul. Poselską, Górą, Kowalskiego, Budziwojską (ul. Młyńska, Sportowców, Kowalskiego i początkowy fragment ul. Studziańskiej).

Najmłodszym osiedlem Rzeszowa jest dawna wieś Bzianka, którą w 2017 r. włączono do Rzeszowa.

5.3. Krajobraz kulturowy⁴

Krajobraz kulturowy miasta ukształtowany został w oparciu o następujące uwarunkowania, mające wpływ na aktywność społeczną regionu w czasach historycznych:

- bardzo dobre warunki glebowe i klimatyczne sprzyjające rozwojowi rolnictwa,
- niemal nieprzerwana historia osadnicza sięgająca początków neolitu,
- dogodnie położenie na skrzyżowaniu szlaków handlowych ze wschodu na zachód z rzeką - Wisłokiem i szlaku północ - południe,
- połączenie w jeden organizm osobnych historycznie osad, które tworzą dzielnice miasta,
- wielowiekowe współistnienie społeczności polskiej i żydowskiej, w niewielkim stopniu - ukraińskiej,
- trwający niemal 150 lat okres zaboru austriackiego, charakteryzujący się sporą autonomią,
- włączenie Rzeszowa do Centralnego Okręgu Przemysłowego.

Rzeszów został założony na przecięciu szlaków komunikacyjnych. Ten krzyżowy układ wpłynął i dalej wpływa na jego rozwój przestrzenny. Dogodne warunki spowodowały dość duże zaludnienie terenu obejmującego historyczny Rzeszów oraz dzisiejsze dzielnice -

⁴ Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, Rzeszów 2012 r.

historycznie osobne osady. Jest on w dużej mierze przekształcony przez działalność człowieka.

Obecny krajobraz kulturowy Rzeszowa jest niejednorodny, ale historycznie dążący do ujednoczenia. Zurbanizowany ośrodek miejski na przestrzeni wieków sukcesywnie wchłania graniczące z nim wsie, nieodwracalnie przekształcając je w środowiska miejskie. Jest to proces długotrwały, sięgający dziesięcioleci i skuteczny. Świadczy o tym trudność wyznaczenia w terenie granicy pomiędzy Rzeszowem a wsią Ruska Wieś. Spotykamy z jednej strony krajobraz miasta, który jest wypadkową gęstości zaludnienia, układu komunikacyjnego, zróżnicowanej zabudowy centrum i otaczających je osiedli, punktów i dominant przestrzennych i znaczeniowych (siedzib urzędów, instytucji, budowli sakralnych) oraz towarzyszącego jeszcze miastu przemysłu, a z drugiej strony - krajobraz „miejskich wsi”, które w różnym stopniu uległy urbanizacji. Część z wsi została całkowicie zasymilowana i zatraciła już swój charakter. Lecz nadal istnieją wsie o horyzontalnie rozłożonej zabudowie, czytelnej siatce siedliskowych działek, o czytelnym układzie drogowym i drewnianej zabudowie postrzeganej jako archaiczna. W miejscowościach tych zachowały się ich dominanty w krajobrazie kulturowym, jakimi były i są świątynie.

Duże znaczenie dla rozwoju Rzeszowa, miały trzy wydarzenia z historii jego ostatnich 150 lat. Jednym z nich było wytyczenie przez austriackiego zaborcę nowych traktów komunikacyjnych. Z jednej strony - traktów drogowych, z drugiej - linii kolejowej Kraków - Lwów i w konsekwencji Rzeszów - Jasło. Wpłynęło to na kierunki rozwoju przestrzennego miasta i w pewien sposób regulowało jego przestrzeń, a także przyczyniło się też do rozpoczęcia procesu przyłączania do Rzeszowa sąsiednich wsi. Drugim impulsem zmieniającym miasto było powstanie garnizonu rzeszowskiego i jego gwałtowny rozwój w 4 ćw. XIX w. i pocz. XX w. Obie powyższe inwestycje przyczyniły się także do rozwoju gospodarczego miasta. Taki też efekt odniósł trzeci czynnik, jakim było włączenie Rzeszowa do Centralnego Okręgu Przemysłowego. Jego najbardziej widocznym wynikiem było powstanie przemysłu wraz z zapleczem mieszkalnym.

Charakter miasta został przez wieki ukształtowany głównie przez dwie społeczności oraz ich religijność. Społeczność polską oraz żydowską w niewielkim zaś stopniu przez ludność ukraińską, która była skupiona głównie wokół cerkwi na Zalesiu. Najbardziej czytelnymi obrazami tych społeczności są świątynie, które w większości są nadal dominantami architektonicznymi i krajobrazowo - kulturowymi Rzeszowa. Są to kościoły parafialne i zakonne, dwie synagogi oraz cerkiew.

5.3.1. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnej wartości i znaczeniu dla miasta Rzeszowa⁵

5.3.1.a. Architektura sakralna

W obecnych granicach administracyjnych Rzeszowa występują zabytkowe kościoły oraz zespoły kościelno - klasztorne, dawne synagogi, a także obiekt służący pierwotnie jako cerkiew. Obiekty te, o bogatej historii, prezentują różne style architektoniczne: od gotyku (kościół farny), poprzez obiekty o cechach późnorennesansowych (kościół oo. Bernardynów), barokowych (kościół pijarski), klasycystycznych (kościół św. Trójcy), neostylowych z dominującym tu neogotykiem (kościół św. Józefa w Staromieściu, kościół w Słocinie), a także nieco przekształcony współcześnie obiekt modernistyczny (kościół pw. Chrystusa Króla).

Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha, Plac Farny 5

Zdjęcie nr 1. Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha

Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha jest najstarszym zabytkiem sakralnym Rzeszowa. Pierwotny kościół - pw. śś. Feliksa i Adaukta, wzniesiony został zapewne przez Kazimierza Wielkiego, po 1340 r. Kościół był pierwotnie poświęcony śś. Feliksowi i Adauktowi (wzmianka w 1363 r.) Prawdopodobnie był murowany. Wg przypuszczeń była to budowla dwunawowa, z filarami na osi korpusu nawowego. Niektórzy badacze przypuszczają, że w murach obecnego kościoła zachowały się relikty budowli z XIV w. Kościół zapewne ucierpiał w czasie pożaru miasta w 1427 r., nie wiadomo czy pożar całkowicie zniszczył świątynię. Zmiana pierwotnego wezwania na św. Stanisława i św. Wojciecha (wzmianka w 1448 r.) świadczy o ponownej konsekracji kościoła, co zazwyczaj związane było z odbudową, znaczącą przebudową lub budową nowej. Wg ostatnio przeprowadzonych badań kościół datowany jest na 1 poł. XV w. W czasie pożaru miasta w 1621 r. zawaliło się sklepienie korpusu i zniszczone zostało wyposażenie. Świątynię odbudowano w 1623 r. z fundacji Mikołaja Spytka Ligęzy: nowe sklepienie i wybudowano nawy boczne. Nawy te na pewno dobudowano przed 4 ćw. XVII w. - z tego czasu zachowały się informacje o ołtarzach w nawach bocznych. W 1750 r. kościół był restaurowany z inicjatywy ks. Macieja Tokarskiego: m.in. wykonano naprawę dachu i częściowo wymieniono wyposażenie, m.in.

⁵ Program Opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016, Rzeszów 2012 r.

ołtarz główny. W latach 50. XVIII w. dokonano barokizacji wnętrza świątyni, a ok. 1775 r. wymieniono wyposażenie - wizytacja biskupia wymienia w tym roku 11 ołtarzy określonych jako nowe. Gruntownej renowacji kościoła dokonano też w latach 80. XIX w.

Architektura obecnego kościoła prezentuje szereg nawarstwień stylowych. Budynek posiada prezbiterium i ostatnio odstonięte ściany nawy głównej (w wyniku konserwacji) o cechach gotyckich (sklepienie, portal do zakrystii), nawa przesklepiona w epoce baroku ujęta została w barokowe nawy boczne, w wystroju wnętrza dominuje barok i rokoko obok zachowanych pozostałości renesansowych (nagrobki).

Jest to świątynia salowa o prostokątnym, trójnawowym korpusie i niższym, wydłużonym prezbiterium zamkniętym trójbocznie, nakryta dwuspadowymi dachami i dachami pulpitowymi - nawy boczne. Prezbiterium, murowane z cegły o rombowym układzie zendrówki, przykryte sklepieniem gwiaździstym z żebrami wspartymi na półstożkowych konsolkach. Nawy nakryte sklepieniami kolebkowymi i krzyżowymi, rozdzielone są masywnymi filarami. Budynek oszkarpowany. Ściany korpusu ceglane, częściowo tynkowane. Zastosowany przy rozbudowie system ściennie - filarowy, kolebkowe i krzyżowe sklepienia, półkoliste okna posiadają cechy barokowe, lecz brak wyraźnych cech stylistycznych nie pozwala na dokładniejsze datowanie.

Na pocz. XVI w. teren cmentarza przykościelnego otoczony był murem, obecnie teren wokół kościoła pozostaje otwarty, wyłożony kostką brukową. W niewielkiej odległości znajduje się murowana dzwonnica nakryta dzwonowatym hełmem, wzniesiona wg projektu J.Ch. Belottiego. Pierwotnie w przyziemiu posiadała bramę i odmienny hełm. Plebania odsunięta na płd. - zach. od kościoła wzniesiona została w 1894 - 1896. Jest to dwukondygnacyjny budynek murowany, na rzucie prostokąta, z ryzalitami na osi elewacji dłuższych. W fasadzie ryzalit trójosiowy ze szczytem ujętym w spływy wolutowe, sterczyny i kule. Parter boniowany pasowo, opaski okienne i gzymsy - profilowane, oś ściany zaakcentowana balkonem. Budynek eklektyczny z elementami manieryzmu w typie niderlandzkim.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-548 z dn. 13.05.1994 r.

Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP, ul. Sokoła 8

Zdjęcia nr 2. Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP

Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP wzniesiony został z fundacji Mikołaja Spytka Ligęzy w latach 1624 - 1629 na miejscu wcześniejszej drewnianej świątyni. Autorem projektu mógł być budowniczy z południowo - niemieckich warsztatów

budowlanych, może z Lipska, lub Michael Ungaro z Drezna, zatrudniony przez Ligęzę na zamku. Budowniczy związany był zapewne ze środowiskiem lubelskim. Kościół jest wybitnym dziełem architektury. Prezentuje walory późnego renesansu, zaliczony jest do grupy krzyżowo - kopułowych kościołów - mauzoleów, powstających w tym czasie w Polsce, np. Opalińskich w Sierakowie czy Sapiehów w Kodniu. Budowany był, jako mauzoleum rodowe Ligęzów i pomnik chwały rodziny, której najwybitniejszych przedstawicieli ilustruje osiem alabastrowych posągów autorstwa Sebastiana Sali z Krakowa (lub Jana Pfistera ze Lwowa lub Willema van den Blocke), ustawionych we wnękach w ścianach bocznych prezbiterium, umieszczone po 1629 r.

Kościół wzniesiony został na rzucie krzyża łacińskiego. Skrzyżowanie dwuprzęsłowej nawy głównej i transeptu nakryte jest kopułą ukrytą w przestrzeni dachu, z zewnętrznym akcentem w formie dwukondygnacyjnej latarni. Prezbiterium zamknięte półkoliście, wysokością i szerokością równe jest nawie. W fasadzie - pięciokondygnacyjna wieża zwieńczona hełmem z ażurową latarnią. Elewacje tynkowane, ujednoczone gzymсами kordonowymi i gzymsem wieńczącym, rozczłonkowane pilastrami i podziałami ramowymi. Otwory okienne zamknięte łukiem okrągłym oraz tonda. Nawę poprzeczną tworzy obecnie para kaplic otwartych do wnętrza, płasko sklepionych, równych wysokością całemu wnętrzu kościoła.

Klasztor wzniesiono równocześnie z kościołem: drewniany dwukondygnacyjny budynek klasztorny z dwiema sklepionymi piwnicami oraz budynki gospodarcze. Później całość otoczono warownym ogrodzeniem. O obronnym charakterze świadczą również otwory strzelnicze regularnie rozmieszczone pod gzymsem. W układzie fortyfikacji miejskich z tego czasu zespół kościelno- klasztorny stanowił niezależnie dzieło narożne, osłaniające dwa fronty obwarowań miejskich, a równocześnie strzegące dojazdu do bramy Murowanej na Kłapkówce. Zapewniał też ochronę ważnego dla bezpieczeństwa miasta „upustu”, który stabilizował poziom wody w Jeziorze Bernardyńskim, osłaniającym zachodni front fortyfikacji miasta i zasilającym w wodę fosę zamkową. Dodatkowe zadania spełniała w tym zespole wieża kościelna, będąca stanowiskiem obserwacyjnym, sygnalizacyjnym i artyleryjskim. Klasztor ze swymi urządzeniami obronnymi pełnił zarazem rolę refugium, dając w razie niebezpieczeństwa schronienie ludności Przedmieścia Krakowskiego.

Nowy budynek klasztoru powstał w latach 1702 - 1709 wg proj. Tylmana z Gameren, pod kierunkiem Piotra Bellottiego. Jest to dwukondygnacyjny czworobok zamykający kwadratowy dziedziniec - wirydarz otoczony zamkniętymi krużgankami, przylegający do kościoła od płn. - zach., z fasadą zryzalitowaną. W 1943 r. rozebrano mur przylegający do płd. skrzydła klasztoru. Skromny, neutralny stylistycznie budynek klasztorny podkreślił monumentalną skalę kościoła.

W poł. XVIII w. wnętrze kościoła zostało poważnie przekształcone. Powstały późnobarokowe ołtarze w kaplicach (k. 1740 r.), iluzjonistyczne malowidła (przed 1763 r.). Architektura zewnętrzna ulegała niewielkim zmianom. Pierwotny gont, potem dachówkę zastąpił - po 1716 r. dach z polewanej dachówki karpiówki, a w 1857 r. - po wymianie konstrukcji dachu zastosowano szary łupek, od 1977 r. jest to blacha miedziana, spatynowana na zielono.

Zasadnicze zmiany nastąpiły w otoczeniu kościoła: na miejscu dawnych zabudowań gospodarczych, stawów, ogrodów i sadów klasztornych są dziś trasy komunikacyjne i wybrukowany plac z pomnikiem Czynu Rewolucyjnego autorstwa Mariana Koniecznego. Wybrukowany kostką granitową teren wokół kościoła pozostaje otwarty, natomiast zespół ogrodzony jest metalowym ogrodzeniem na murowanych słupkach. Na płn. od zespołu usytuowane są Ogrody Bernardyńskie na rzucie wycinka koła, oddane do użytku w 2013 r. Pomysł opierał się na idei ogrodu niegdyś zdobiącego teren wokół bazyliki jeszcze przed wojną. Kompozycja składa się z sieci przecinających się ścieżek, wysepki, figury św. Franciszka oraz oczka wodnego i fontann oraz dekoracyjnej roślinności, z której utworzone zostały kolorowe labirynty. Alejki pokryto ozdobną kostką oraz zamontowano przy nich ławki i kosze na śmieci. Całość obiektu została kompleksowo oświetlona.

Autorzy opracowań o bernardyńskim kościele podkreślają różnorodność funkcji nowej budowli: miał to być bowiem kościół zakonny, sanktuarium słynącej cudami figury Matki Boskiej, budowla obronna i mauzoleum fundatora.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-37 z dn. 18.10.1949 r.

Zespół kościelno - klasztorny oo. Pijarów: kościół pw. Św. Krzyża (ul. 3 Maja 17), klasztor oo. Pijarów - ob. Muzeum Okręgowe (ul. 3 Maja 19), Kolegium Pijarskie, ob. I Liceum Ogólnokształcące (ul. 3 Maja 15).

Zdjęcie nr 3. Kościół klasztorny pw. Św. Krzyża

Kościół klasztorny pw. Św. Krzyża, pierwotnie pw. św. Jana Chrzciciela, wzniesiony z fundacji Zofii Pudencjany z Ligęzów księżna Zasławska - Ostrogska (córka Mikołaja Spytka Ligęzy), realizowany był z myślą bernardynkach. Ostatecznie decyzją Jerzego Sebastiana Lubomirskiego przekazany został pijarom. Zbudowany został w latach 1644 - 1649 przez lubelskiego muratora Jana Cangera (być może wg planów Macieja Trapoli lub Andrea Spezzy). Współpracownikiem Cangera był sztukator i dekorator - Jan Chrzciciel Falconi.

W latach 80. XVII w. zespół klasztorny składał się z orientowanego kościoła - od płn., oraz zabudowań klasztornych - od pód., skupionych wokół czworobocznego wirydarza. Budowa klasztoru postępowiała wolno - jeszcze w latach 70. XVII w. nie był on ukończony. W tym czasie dwa skrzydła wsch. i pód. klasztoru były piętrowe, dwa pozostałe zaś (płn.,

przylegające do ścian kościoła i zach.) - parterowe. Nadbudowy parterowego skrzydła zach. dokonano między 1690 - 1696. Nie wiadomo, czy artykulacja elewacji zachodniej klasztoru była zaplanowana w momencie przystąpienia do przebudowy, czy też była wynikiem ujednolicenia układu elewacji, koncepcyjnie związanego z budową szkoły.

W 1703 r. rozpoczęto budowę nowej szkoły pijarów i kościoła. Kolegium pijarów - nowy piętrowy budynek usytuowano na miejscu starego budynku szkolnego po płn. stronie kościoła. Pod względem wysokości i szerokości fasady odpowiadał wymiarom starszego budynku klasztorowego, usytuowanego symetrycznie po pld. stronie kościoła. Jedenastoosiowa fasada rozczłonkowana jest trójosiowym ryzalitem zwieńczonym trójkątnym tympanonem. Parter ryzalitu z trzema arkadami dekorowany poziomymi pasami boniowania, na piętrze - lizeny. Analogicznie rozwiązana fasada klasztoru.

Pierwotny, XVII w. kościół wzniesiony był w stylu renesansu lubelskiego. Obecny kościół (1705 - 1707) prezentuje walory rozwiniętego baroku. Jednonawowy, z dwiema wieżami w fasadzie i kaplicą dobudowaną od płn. w 2 poł. XVIII w. Dzielona wielokrotnie profilowanym, gierowanym gzymsem kordonowym fasada dzielona jest pilastrami, opatrzona bogatą dekoracją architektoniczną i rzeźbiarską. W późniejszych latach XVIII w. poszerzono kościół o kaplice i częściowe wykorzystanie krużganków klasztornych. Symetrycznie usytuowane w stosunku do kościoła budynki kolegium i klasztoru, o skromnych, jednorodnych elewacjach akcentowanych trójosiowymi ryzalitami, czynią z kościoła dominantę i centrum kompozycji. Kompozycja architektonicznego zespołu pijarów reprezentuje rodzimą tradycję architektury pijarskiej w Polsce, określonej przez A. Miłobędzkiego jako „kościół w oprawie pałacowej”. W czasie przebudowy fasady polegającej głównie na dostawieniu wież, „...jej linearnej, płaskiej architektury van Gameren zasadniczo nie zmieniał: wprowadził tylko pewne korekty i dostosował do zastanych form nieliczne nowe szczegóły, jak np. okienną serlianę szczytu. Taką odmianę fasady dwuwieżowej - o środkowej partii zwieńczonej szczytem z bocznymi splotkami i frontonem - stosował von Gameren również w całkiem nowych projektach, zawsze jednak artykulacja była bardziej wyrazista.”⁶

Po I rozbiórce Polski władze austriackie zajęły klasztor. Po likwidacji Kolegium Pijarów w budynku szkoły utworzono szkołę publiczną. W budynku klasztoru siedzibę znalazło starostwo i szkoła ludowa. Prawdopodobnie wówczas przywrócono krużganki klasztorne zajęte przez kaplice.

Jednoskrzydłowy budynek szkolny został w latach 1834 - 1835 przebudowany i powiększony przez Eliasza Rejcha, następnie w 1872 r. dobudowano skrzydła płn. i wsch., tworząc częściowo otwarty dziedziniec. Dach kościoła i pld. wieżę, zniszczone w czasie wojny, zabezpieczono, potem odbudowano w latach 50. XX w. Po wojnie działalność wznowiła szkoła - jako I Liceum Ogólnokształcące, natomiast w części pld. siedzibę znalazło Muzeum Okręgowe.

Zespół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-1027 z dn. 08.06.1979 r.

⁶ A. Miłobędzki, Architektura Polska XVII wieku, Warszawa 1980, t. I, s. 393

Kościół oo. Reformatów pw. Narodzenia Panny Marii, ul. Reformacka 5

Zdjęcie nr 4. Kościół oo. Reformatów pw. Narodzenia Panny Marii

Kościół oo. Reformatów pw. Narodzenia Panny Marii stanowi pozostałość założenia kościelno - klasztornego z 2 ćw. XVIII w. Początki Reformatów w Rzeszowie związane są z fundacją Andrzeja Passakowicza - sędziego i wójta rzeszowskiego, który w 1709 r. przeznaczył na założenie kościoła i klasztoru swoje dobra. Już w 1712 r. powódź zniszczyła zabudowania klasztorne. Wkrótce po tym zniszczeniu książę Jerzy I. Lubomirski ofiarował reformatom nowy grunt pod budowę, przeznaczając na ten cel ziemie w pobliżu zamku, na tzw. Wygnańcu. W 1722 r. poświęcono istniejący do dzisiaj kościół. Projekt założenia przypisywany jest Janowi Chrzycielowi Belottiemu. Całkowicie ukształtowane założenie kościelno - klasztorne złożone z kościoła, klasztoru, zabudowań gospodarczych oraz rozległego ogrodu uwiecznione zostało na planie Wiedemanna z 1762 r. Po I rozbiórce Polski nastąpiła kasata klasztoru, zakonników przeniesiono do innych klasztorów, budynek zamieniono na więzienie, następnie na szpital wojskowy, a w 1 poł. XIX w. rozebrano. Kościół przez cały okres rozbiorów pełnił funkcję magazynów, a ogród klasztorny w 1871 r. przekształcono w ogród miejski, który w latach 30. XX w. powiększono o teren wzdłuż ul. Langiewicza. W 1922 r. kościół przekazano na cele religijne miejscowego garnizonu, a w latach 1925 - 1928 gruntownie odnowiono i przebudowano: nowe sklepienie, dach z nową, odmienną od pierwotnej, wieżyczką na sygnaturkę. Po wybuchu II wojny światowej, już w 1939 r. kościół ponownie zamieniono na magazyn, a w 1944 r. bomba zniszczyła dach i dużą część sklepienia. Po wojnie odbudowany pełni, do dziś funkcję kościoła garnizonowego.

Kościół o prostej bezwieżowej bryle złożony z prostokątnej nawy oraz nieco węższego i niższego prezbiterium zamkniętego ścianą prostą, kryją odrębne dwuspadowe dachy z dużą wieżyczką na sygnaturkę - w dachu nawy. Elewacje o skromnych podziałach architektonicznych przeprute są dużymi półkoliście zamkniętymi oknami.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-1194 z dn. 14.10.1988 r.

Kościół pw. św. Trójcy, ul. Targowa 4

Zdjęcie nr 5. Kościół pw. św. Trójcy

Kościół pw. św. Trójcy wzniesiony przed 1745 r. z fundacji księcia Jerzego Ignacego Lubomirskiego, jako kościół szpitalny. Powstał nieopodal, funkcjonującego od XV w., kościoła szpitalnego. W tym czasie odbudowano też szpital ubogich. Na planie K.H. Wiedemanna z 1762 r. jest on przedstawiony jako prosta budowla z przedsionkiem nakryta czterospadowym dachem z wieżyczką na sygnaturkę. Po kilku latach kościół św. Trójcy spłonął w 1763 r. lub w 1779 r. i w latach 1787 - 1792 został odbudowany za Franciszka Lubomirskiego, zapewne na fundamentach poprzedniego kościoła i być może z wykorzystaniem części jego murów. Powstał już, jako kaplica cmentarna pw. Św. Trójcy, w związku z przeniesieniem cmentarza parafialnego spod kościoła farnego. Wiązało się to z zakazem pochówków na cmentarzach przykościelnych w obrębie miast. Na terenie byłego ogrodu szpitalnego wyznaczono obszar cmentarza. Nowa kaplica - klasycystyczna - była wielokrotnie. W 80. latach XX w. obiekt przejęła parafia farna w Rzeszowie. Wkrótce nastąpiła jego rozbudowa poprzez dobudowę zakrystii.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 13.11.1968 r.

Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla, ul. Jałowego 39

Zdjęcie nr 6. Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla

Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla wzniesiony w latach 1930 - 1935, z inicjatywy ks. Józefa Jałowego wg proj. inż. Witolda Rawskiego ze Lwowa, pod kierunkiem Karola Holzera. Wykonawcami byli m.in. Wojciech Gierula, majster budowlany i Józef Ungehauer, majster ciesielski. Budowany na terenie parafii farniej miał docelowo służyć uczniom pobliskiego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego oraz okolicznym mieszkańcom. Powstał on na

gruntach częściowo wydzielonych z parafii farnej, częściowo działki подарowanej przez Radę Powiatową. W 1931 r. położono strop na podziemiach, w 1932 r. wmurowano kamień węgielny. W 1933 r. zakończono budowę murów i pokryto dach blachą miedzianą. W 1935 r. rozpoczęto urządzenie wnętrza kościoła. W 1936 r. biskup F. Barda mianował ks. J. Jałowego rektorem kościoła i zezwolił na odprawienie pierwszych mszy św., jednak uroczystej konsekracji świątyni dokonano w 1937 r. W 1941 r. został zajęty przez Niemców, a w 1942 r. całkowicie zamknięty. W czasie wojny uległ częściowo zniszczeniu (m.in. uszkodzony dach i witraże). Po remoncie w 1948 r. ustanowiono parafią. Świątynię rozbudowano w l. 1987 - 1990 wg proj. arch. Romana Orlewskiego, m.in. dobudowano nawy boczne i wieże flankujące fasadę frontową, wydłużono korpus w kierunku północnym.

Kościół jest modernistyczną świątynią trójnawową, na rzucie krzyża łacińskiego, z kaplicami w transepcie. Prezbiterium zamknięte jest półkoliście, na skrzyżowaniu nawy i transeptu - wysoka kopuła zwieńczona latarnią.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-1088 z dn. 01.04.1981 r.

Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca, ul. Lubelska 16

Zdjęcie nr 7. Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca

Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca usytuowany w Rzeszów - Staromieście - neogotycki, wybudowany w 1900 r. wg projektu Zygmunta Hendla, z inicjatywy proboszcza ks. Józefa Stafieja. Budowniczym kościoła był Karol Nikodemowicz. Konsekrowany został w 1932 r. Powstał na miejscu kilku istniejących tu wcześniej świątyń.

Znacznie rozczłonkowany budynek na rzucie krzyża łacińskiego, trójnawowy, trójprzęsłowy z transeptem o ramionach zakończonych prostokątnymi kaplicami. Prezbiterium dwuprzęsłowe zamknięte trójbocznie, z zakrystią od pld. i składzikiem z przedsionkiem - od ptn. Kruchta zach. z dwoma mniejszymi przedsionkami po bokach. Kościół o strzelistej bryle z dominującą nad korpusem wysoką, trójkondygnacyjną wieżą. Elewacje z uskokowymi szkarpami, zwieńczone są profilowanym gzymsem. Neogotycka dekoracja architektoniczna w postaci szczytów z ostrołukowymi blendami, ostrołukowymi portalami, ażurowe ceglane fryzy pod oknami nawy, triforium w najwyższej kondygnacji wieży.

Kościół pw. św. Marcina i św. Rocha, ul. Paderewskiego 67

Zdjęcie nr 8. Kościół pw. św. Marcina i św. Rocha

Kościół pw. św. Marcina i św. Rocha w Rzeszowie - Słocinie to kościół neogotycki wg proj. lwowskiego architekta Tadeusza Obmińskiego. Budowę realizowano w latach 1913 - 1916 pod kierunkiem rzeszowskiego architekta Mateusza Tadeusza Tekielskiego. Cmentarz przykościelny otoczony metalowym ogrodzeniem na ceglany cokole i ceglanych słupkach. W sąsiedztwie kościoła znajduje murowana z cegły dzwonnica, kaplica grobowa Szymanowskich i Chłapowskich z 1880 r. Na cmentarzu przykościelnym zachowany klasycystyczny nagrobek z rzeźbą mężczyzny, żeliwne krzyże, pochówki z pocz. XX w., m.in. proboszcza ks. R. Malinowskiego zm. 1916 r. - nagrobek z bogatą metaloplastyką krzyża i ogrodzenia. W sąsiedztwie kościoła znajduje się zespół zabudowań plebańskich: wikarówka z 1890 r., dom parafialny z 1938 r. i ochronka z 1896 r.

Kościół murowany z cegły z użyciem kamienia, wzniesiony został na planie krzyża łacińskiego, jako trójnawowy z transeptem. Węższe prezbiterium zamknięte jest trójbocznie, po bokach przylegają zakrystia i składzik. Od frontu kwadratowa w rzucie wieża flankowana dwoma wieżyczkami schodowymi. Elewacje ceglane z elementami z piaskowca, oszkarpowane masywnymi szkarpami. Wieża, do wysokości drugiej kondygnacji, z kamienia. Otwory okienne w większości ostrołukowe, w wieży duża rozeta z kamiennym maswerkiem. Świątynię na przełomie lat 20. i 30. XX w. ozdobiono polichromią autorstwa malarzy Jerzego Makarewicza i Jana Bukowskiego.

Kościół wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1012 z dn. 15.04.1996 r.

Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej, ul. Podleśna 6

Zdjęcie nr 9. Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej

Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej w Rzeszów - Budziwoju, wybudowany w latach 1905 - 1907 wg projektu Adolfa Sumpera z Rzeszowa, rozbudowany w 1961 r. - dobudowanie naw bocznych. Budynek murowany, trójnawowy, z trójkondygnacyjną wieżą oraz prosto zamkniętym prezbiterium z przylegającymi po bokach zakrystią i składzikiem. Do skromnych elementów zewnętrznego wystroju architektonicznego kościoła należą m.in. gzyms wieńczący elewacje z fryzem kostkowym, fryz arkadkowy dekorujący zwieńczenie wieży. W nawie głównej sklepienie krzyżowe, w nawach bocznych płaskie stropy.

Kościół wpisany do rejestru zabytków pod nr A-191 z dn. 26.02.2007 r.

Kościół pw. Św. Mikołaja, ul. Dębicka 64

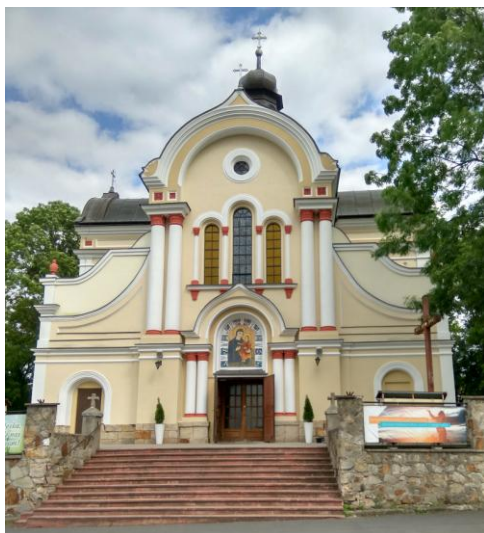

Zdjęcie nr 10. Kościół pw. Św. Mikołaja w Przybyszówce

Kościół pw. Św. Mikołaja w Rzeszów - Przybyszówce, wzniesiony w 1802 r., wg proj. Hauzana, rozbudowany w latach 50. XX w. Stylistycznie prezentuje walory baroku i klasycyzmu. Niewielki, jednonawowy, z prezbiterium zakończonym absydą. U szczytu prezbiterium wysoka wieża - dzwonnica. W latach 1954 - 1955 został rozbudowany: dobudowa kruchty i przedsiionka zakrystii, wg projektu arch. Jana Hnatkiewicza. W 1984 r. wg projektu inż. arch. Jan Rączego wybudowano nowy kościół włączając starą świątynię w jego strukturę.

Zakład wychowawczy i sierociniec w zespole oo. Saletynów, przy ul. Dąbrowskiego 71, wybudowany został z inicjatywy ks. prałata Juliana Łukaszewicza w latach 1931 - 1936, wg projektu architekta Karola Holzera. W zakładzie otwarto również kaplicę dla wiernych, w której zapoczątkowano kult Matki Bożej Saletyńskiej. W czasie II wojny światowej Niemcy usunęli saletynów i zajęli zakład dla swoich potrzeb. Po wojnie saletyni powrócili do zniszczonego budynku, prowadząc duszpasterstwo dla wiernych, a następnie nowicjat.

Cerkiew greckokatolicka w Rzeszów - Zalesiu, ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, ul. Zelwerowicza 1

Zdjęcie nr 11. Cerkiew greckokatolicka w Zalesiu, ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP

Cerkiew greckokatolicka w Rzeszów - Zalesiu, ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, wzniesiona w 1889 r. Wybudowana została jako murowana na miejscu wcześniejszych drewnianych cerkwi prawosławnych, następnie greckokatolickich, istniejących w zapewne od XV w. lub wcześniej. Pomimo kilkakrotnych prób zamiany na kościół rzymskokatolicki parafia greckokatolicka przetrwała do 1945 r. i dopiero w 1946 r. zaczęła funkcjonować jako kościół rzymskokatolicki. Murowana z cegły świątynia zbudowana została w stylu neoromańskim, na rzucie krzyża greckiego, z jedną kopułą. W latach 2001 - 2002 została częściowo przekształcona i rozbudowana, m.in. poprzez dobudowę do prezbiterium zakrystii, kruchty i obejścia oraz nadbudowę części bocznych od zachodu.

Cerkiew wpisana jest do rejestru zabytków pod nr A-67 z dn. 27.01.2003 r.

Synagoga Staromiejska, zwana Małą, (Stara Szkoła), ul. Bożnicza 4

Zdjęcie nr 12. Synagoga Staromiejska

Synagoga Staromiejska zw. Małą, (Stara Szkoła), wzniesiona ok. 1610 r., być może na miejscu wcześniejszej budowli drewnianej. W XVII i XVIII w. kilkakrotnie była niszczona w wyniku najazdów i pożarów miasta. Po pożarze w 1842 r. została przebudowana - nastąpiło przekształcenie bryły, m.in. wzniesienie dwóch przybudówek od strony zach. i płd. (ocalała zach.), zmiana dachu na dwuspadowy z kalenicą na osi wsch. - zach. i zmiana pokrycia dachu na blaszane. Prace związane z tą odbudową sfinansował głównie kupiec rzeszowski Markus Kanarvogel, który sprowadził murarzy i cieśli z Sambora. W l. 1905 - 1906 synagoga została rozbudowana wg proj. architekta Zygmunta Hendla (nadbudowano zach. babiniec), bądź wg projektu Dionizego Krzyczkowskiego ze Lwowa. Zniszczona została w 1944 r., w 1947 r. zawaliły się sklepienia. W latach 1953 - 1963 została gruntownie odrestaurowana. Odbudowana z częściową zmianą bryły (zmiana dachu, likwidacja zach. przybudówki, podwyższenie wieżyczki) na siedzibę Archiwum Państwowego wg projektu wykonanego w 1953 r. przez arch. Z. Cydzikową. Obecnie obiekt jest nieużytkowany. Bożnica była budowlą reprezentującą typ 5-polowej synagogi polskiej o rzucie zbliżony do kwadratu z centralnie usytuowaną bimą, z cylindryczną wieżą wtopioną w płn. - zach. narożnik.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-646 z dn. 25.03.1987 r.

Synagoga Nowomiejska, zwana Dużą, ob. BWA, ul. Sobieskiego 18

Zdjęcie nr 13. Synagoga Nowomiejska

Synagoga Nowomiejska zw. Dużą (Nowa Szkoła) wzniesiona w l. 1705 - 1712, wg proj. arch. Jana Chrzyciela Bellottiego. Budowa zrealizowana została ze środków gminy żydowskiej, która uzyskała pożyczkę, m.in. od rzeszowskich bernardynów i pijarów. Po pożarze w 1842 r. została odbudowana: m.in. zmiana dachu z brogowego na dwuspadowy, kryty blachą. W 1902 r. przeprowadzono prace konserwatorskie pod kierunkiem Zygmunta Hendla. W czasie okupacji wykorzystywana na magazyny wojskowe, w 1944 r. została podpalona. Odbudowana w l. 1954 - 1965 wg proj. arch. Gerarda Pająka z przeznaczeniem na Biuro Wystaw Artystycznych ze zmianą formy architektonicznej (zmiana dachu, zrezygnowano z odbudowy babinca, nadbudowano dodatkowe piętro zwieńczone od zewnątrz wydatnym gzymsem, wewnątrz sali głównej podzielono stropem na 2 poziomy).

Murowany budynek synagogi prezentował pierwotnie cechy stylistyczne renesansowe i barokowe. We wnętrzu we wsch. części znajdowała się główna sala modlitewna, do której wchodziło się przez przedsionek, nad którym na piętrze znajdował się babiniec. Zwarta bryła pierwotnie nakryta była dachem brogowym w formie piramidy,

którego konstrukcja wspierała się pośrednio na filarach centralnie umieszczonej bimy, podtrzymującej 9-polowe sklepienie. Ściany, sklepienia i filary we wnętrzu dekorowane były polichromiami i sztukateriami. Wzmocniona od zewnątrz silnymi szkarpami.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-649 z dn. 24.01.1979 r.

W Rzeszowie funkcjonowały jeszcze dwa żydowskie domy modlitwy, obecnie znacznie przekształcone, o zmienionych funkcjach:

- przy ul. Kazimierza Króla 20 - pocz. XX w., ob. budynek mieszkalny,
- przy Placu Ofiar Getta 2 - Chasydzki Dom Modlitwy, przed wojną należał do Stowarzyszenia Rabina Chaima Halberstama - Klojz Sądecki, które prowadziło działalność edukacyjną. Zniszczony w czasie wojny, po odbudowie nieruchomość przeszła na rzecz Skarbu Państwa, w użytkowanie Teatru Lalki i Aktora „Kacperek”. Po modernizacji - siedziba PSL i biuro poselskie.

5.3.1.b. Zespoły rezydencjonalne

Powyższy termin obejmuje budynki, zespoły budynków, które posiadały charakter reprezentacyjny i najczęściej były siedzibami właścicieli większych posiadłości, najczęściej ziemskich. Głównemu budynkowi (zamek/pałac/dwór/dworek) towarzyszyły zwykle obiekty pomocnicze/gospodarcze (oficyny/stajnie/wozownie itp.). Specyfika Rzeszowa, rozwijającego się poprzez wchłanianie okolicznych wsi, które w swoich historiach były siedzibami dworów, spowodowała, że w granicach miasta istnieje szereg różnego rodzaju przykładów architektury rezydencjonalnej. Główny przykład to Zamek - specyficzny ponieważ sam w sobie został wybudowany na sąd, a omawiany w tej części zasobu ze względu na historyczne konotacje oraz kontekst lokalizacji. Następne to siedziby mniejszych posiadaczy ziemskich lokowanych w granicach miasta z k. XIX w. Pozostałe są właściwe dla włączonych miejscowości (Staromieście, Załęże, Słocina, Zalesie, Zwieńczyca, Przybyszówka).

Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, Plac Śreniawitów 3

Zdjęcie nr 14. Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego

Zamek - w szeregu inwestycji podjętych przez Spytka Ligęzę było umocnienie miasta i budowa zamku. Ta ostatnia rozpoczęła się w k. XVI w. na pld. od miasta adaptując istniejący w tym miejscu korzystny układ wodny. Już w 1620 r. Mikołaj podjął przebudowę zamku w typie palazzo in fortezza. Powstały umocnienia ziemne, wały, bastiony w obowiązującym

wówczas systemie nowowłoskim. Spytek zmarł w 1637 r. nie ukończywszy swego zamierzenia.

Następnym właścicielem Hieronim August Lubomirski ustanowił Rzeszów swoją rodzimą siedzibą więc rozbudował i umocnił zamek. Prace, wg projektu Tylmana z Gameraen, od 1682 r. prowadził Piotr Bellotti, następnie jego syn Jan Chrzyciel. Powstała fortyfikacja w typie holenderskim na planie czworoboku z założeniem ogrodowym. Sam zamek był obiektem na planie czworoboku z piętrowymi skrzydłami. Prowadziła do niego, wybudowana na osi zach. skrzydła, piętrowa brama. Ostateczny kształt nadał zamkowi Karol Henryk Wiedemann, architekt i inżynier wojskowy. Prace podjął po pożarze w k. XVII w., w latach od k. l. 20. XVIII w. do ok. poł. XVIII w. Ich zakres ilustruje plan wykonany przez samego architekta w 1762 r. Ten niezwykle cenny dokument przedstawia całe miasto z dokładnie rozrysowanym układem przestrzennym zabudowy. Wynikiem działania Wiedemanna był rozległy zespół obronno - rezydencjonalno - ogrodowy. Jego sercem był czworoboczny piętrowy zamek z podniesioną o kondygnację wieżą, zwieńczoną wyniosłym hełmem. Elewacje boczne artykułowane były ryzalitami z trójkątnymi szczytami. W pód. - wsch. narożniku zamku mieściła się kaplica zaznaczona wtopioną w połacie dachu kopułą. Budynek otoczony był czworobokiem wałów z bastionami w narożach. Do bramy prowadził zwodzony most broniony przez rawelin. Od wsch. zespół zamkowy graniczył ze stawem z wyspą i pawilonem. Natomiast na póln. od zamku i stawu powstało kwatrowe założenie ogrodowe z pałacem letnim i zabudową pomocniczą.

W 1812 r. władze zaborcze przeznaczyły budynek na siedzibę cyrkułu oraz na sąd i więzienie. Dziewięć lat później Jerzy Lubomirski sprzedał zamek Austriakom. Budynek nadal pełnił funkcje administracyjno - sądownicze. Nowy użytkownik zaadaptował go do nowej funkcji: m.in. poprzez likwidację rawelinu i usypania grobli do bramy, dobudowanie budynku więziennego do pód. kurtyny murów. Zapewne w tym czasie została przebudowana wieża, która straciła swoją górną kondygnację i hełm.

Już w 1890 r. podjęto działania mające na celu ratowanie podupadającego zamku. W 1897 r. Zygmunt Hendel wykonał inwentaryzację i plany jego renowacji w oparciu o plan Wiedemanna. Na podstawie prac Hendla kolejny plan renowacji wykonał ministerialny nadradca budownictwa Franciszek Skowron. Prace miały objąć budynek oraz fortyfikacje. Inwestycję rozpoczęto 01.05.1902 r. - prowadziło ją przedsiębiorstwo budowlane Hipolita Śliwińskiego z Lwowa. Nadzorował ją inż. Kazimierz Śliwiński z Lwowa, a z ramienia Ministerstwa Sprawiedliwości - Skowron. Pierwszy etap prac odbywał się przy skrzydle wsch., następnie póln. Pierwotny zamiar nadbudowania piętra na starym budynku został jednak zaniechany ze względu na fatalny stan murów i fundamentów. Budynek zamku został rozebrany, a nowy wybudowano praktycznie od podstaw, z wyjątkiem wieży. Całość prac zakończono w 1905 r., w listopadzie sąd zaczął już pracować w nowym budynku. Uroczyste poświęcenie nastąpiło 21 stycznia 1906 r. W wyniku powyższych prac powstał czteroskrzydłowy, dwupiętrowy gmach sądowy. Elewacje skrzydeł zostały rozbite umieszczonymi na osi ryzalitami zwieńczonymi niewielkimi trójkątnymi szczytami. Dodatkowo elewacje dekorowano boniowaniem. Istniejącą w elewacji frontowej wieżę podwyższono i zwieńczono neobarokowym hełmem. Całość nawiązuje do widoku zamku z planu Wiedemanna. Fortyfikacje zostały pozbawione wałów ziemnych, odrestaurowane,

zniesiono przedpiersie, które w późniejszym czasie wymurowano na nowo. Do czasów obecnych rzeszowski zamek Lubomirskich jest siedzibą Sądu Okręgowego.

Obiekt wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-40 z dn. 05.05.1950 i 18.05.1993 r.

Pałac Letni Lubomirskich, ul. Dekerta 2

Zdjęcie nr 15. Pałac Letni Lubomirskich

Pałac Letni Lubomirskich wybudowany przez Karola Wiedemanna w latach 1737 - 1746, w stylistyce baroku saskiego. Prace rzeźbiarsko - kamieniarskie wykonali Lorens Gertner (rzeźbiarz) i Sebastian (kamieniarz). Był charakterystycznym dla swojej epoki budynkiem w typie gardenhausu. Ulokowany na płn. - wsch. od zamku, w otoczeniu rozległego założenia ogrodowego, stanowił rezydencjonalny element zespołu (plan Wiedemanna). Główna brama wjazdowa, założona na osi pałacu, na zach. od niego, flankowana była przez dwie kordegardy, z których pld. zachowana jest do dziś. Pałac został wybudowany na planie litery H, gdzie niższy korpus główny mieszczący reprezentacyjną salę, flankowany był przez dwa prostopadłe do niego i wyższe skrzydła boczne. Dach korpusu był jednocześnie tarasem. Oryginalny wygląd pałacu nie zachował się, budynek uległ przebudowom. Jego korpus już w XVIII w. został podwyższony i przekryty dachem. W 1798 r. Franciszek Lubomirski sprzedał pałac pani Mouzon. Od tego czasu budynek często zmieniał właścicieli. W 1871 r. został nim dr Klemens Kostheim. W 1906 r. pałac spalił się, następnie został odbudowany przez Kazimierza Hołubowicza pod kierunkiem Feliksa Koperę. Dwa lata po pożarze Kostheim sprzedał plac Nieciom, którzy byli jego ostatnimi prywatnymi właścicielami. W 1936 r. przeniesiona tu została Komenda rzeszowskiego Garnizonu. W l. 70. XX w. Nieć został wywłaszczony, a pałac od tej pory pełnił funkcje dydaktyczne. Obecnie stanowi własność Izby Lekarskiej i jest remontowany na jej potrzeby. Pomimo wielokrotnych przebudów i remontów obiekt zachował charakter architektury rezydencjonalnej z XVIII w. Oprócz historycznej bryły i obrysu zachowała się późnobarokowa dekoracja architektoniczna (w części - drewniana). Popiersia umieszczone w niszach elewacji bocznych skrzydeł są realizacjami współczesnymi.

Pałac oraz ogrodzenie wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-292 z dn. 31.05.1968 r.

Dworek Piątkowskiego, ul. Reformacka 4

Zdjęcie nr 16. Dworek Piątkowskiego

Dworek Piątkowskiego (ok. 1730 r.) wybudowany na wsch. od zespołu oo. Reformatów - jeden ze starszych, o mniejszej skali. Zaprojektowany przez K. Wiedemanna dla Franciszka Piątkowskiego, urzędnika zamku rzeszowskiego. Budynek murowany, piętrowy na planie prostokąta, kryty czterospadowym dachem, o prostym podziale elewacji - prostokątnych płycinach, ozdobiony delikatnymi regencyjnymi motywami sztukatorskimi. W elewacji frontowej - boniowany pseudoryzalit z trójkątnym szczytem. Od wsch. dobudowano nowe skrzydło połączone przewiązką z dworkiem.

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków po nr A-1182 z dn. 22.08.1968 r.

Dworek Skrzyńskich, ul. Unii Lubelskiej 3

Zdjęcie nr 17. Dworek Skrzyńskich

Dworek Skrzyńskich (1 ćw. XIX w., 1928 - 1930) zachował swoją historyczną bryłę. Jest to rozłożysty parterowy budynek, kryty wysokim czterospadowym dachem z facją w elewacji pld. Dworek ozdobiony skromnym wystrojem architektonicznym - pasowa dekoracja ścian, nad otworami okiennymi półkoliste płyciny z dekoracją palmetową, tokańska kolumna przy wejściu. W zespole dworku jest także oficyna (1 ćw. XIX w.) położona na zach. od głównego budynku.

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1113 z dn. 30.08.1979 r.

Dworek Prevota, ul. Zamkowa 9

Dworek powstał w latach 1818 - 1823. Budynek wzniesiony z wykorzystaniem murów kordegardy pn. ogrodu pałacyku letniego, wg projektu inżyniera K. Prevota, przebudowany w XIX/XX w., wielokrotnie remontowany. Zwarta dwukondygnacyjna bryła, nakryta jest dachem czterospadowym. Symetrycznie skomponowana fasada, dzielona gzymsem kordonowym, w przyziemiu poziomo boniowana w tynku, przepruta jest prostokątnymi oknami we wgłębnych opaskach, na parterze zwieńczonymi półkolistymi, tynkowanymi płycinami nadokiennymi. Obecnie jest to siedziba Polskiego Związku Motorowego w Rzeszowie.

Pałac Burgallera, ul. Zamkowa 1

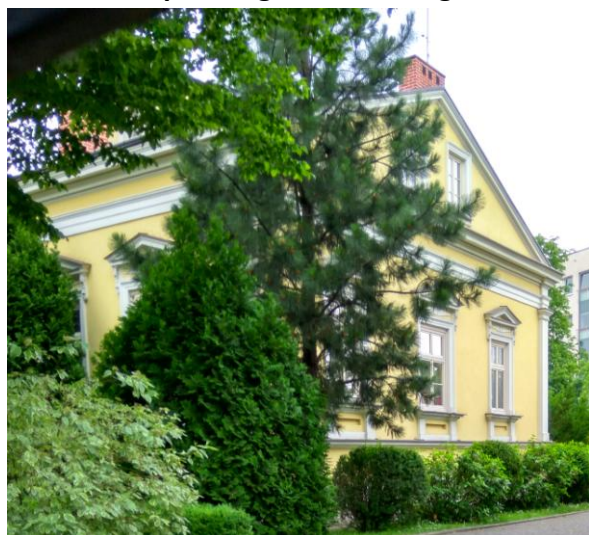

Zdjęcie nr 18. Pałac Burgallera

Pałac Burgallera (l. 1818 - 1823, 1910 r.) to klasycystyczny budynek, wybudowany najprawdopodobniej przez budowniczego Burgallera, swoim usytuowaniem przeciął oś planistyczną zamek - fara. Jest to obiekt piętrowy o wyważonych proporcjach, kryty wysokim czterospadowym dachem. Jego elewacje zostały podzielone lizenami w wielkim porządku, parter ozdobiony boniowaniem, a półkoliste płyciny nad oknami parteru pokryte zostały ornamentem palmetowym. Całość zwieńczona jest pełnym belkowaniem. Na osi elewacji frontowej pseudoryzalit z wejściem, zwieńczony niewielkim tympanonem.

Pałac wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1278 z dn. 22.08.1968 r.

Dworek Karpińskiego, ul. Jałowego 2

Zdjęcie nr 19. Dworek Karpińskiego

Dworek Karpińskiego (1876 r.) powtarza stylistykę pałacyku Burgallera. Zaprojektowany przez Józefa Kwiatkowskiego dla Antoniego Karpińskiego. Przykład ten świadczy o popularności elementów klasycystycznych. Dworek wybudowany jako budynek parterowy na wysokich suterynach z charakterystycznym wgłębny portykiem (dwupółfilarówym i dwukolumnowym) zwieńczonym trójkątnym frontonem. Elewacje ramowane półfilarami, zwieńczone belkowaniem. Otwory okienne ozdobione opaskami i trójkątnymi naczółkami.

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1028 z dn. 15.06.1979 r.

Dworek Liwów, ul. Dąbrowskiego 18

Zdjęcie nr 20. Dworek Liwów

Dworek Liwów (ok. 1918 r.) - nieduży, parterowy budynek, o skromnym wystroju, z pseudoportykiem zwieńczonym trójkątnym frontonem.

Pałac Jędrzejowiczów, ul. Rycerska 2-4

Zdjęcie nr 21. Pałac Jędrzejowiczów

Pałac Jędrzejowiczów w Rzeszów - Staromieściu wybudowany w latach 1881 - 1883 na miejscu starszego dla Adama i Gabrieli Jędrzejowiczów przez krakowskiego architekta Tadeusza Stryjeńskiego. Jędrzejowiczowie kupili dobra staromiejskie w 1880 r. wraz z murowanym dworem z 2 poł. XVIII w. W wyniku rozbudowy powstał piętrowy pałac o cechach monumentalnych. Kolejna rozbudowa pałacu miała miejsce w l. 1912 - 1913, także wg projektu Stryjeńskiego, na zlecenie syna Adama - Jana. Do wcześniejszego budynku dodano pld. skrzydło poprzeczne oraz smukłą wieżyczkę w narożniku. Przebudowane także

wnętrze i zainstalowano centralne ogrzewanie. W czasie II wojny światowej w pałacu stacjonowały wojska polskie, niemieckie i rosyjskie. Po wojnie został znacjonalizowany, pełni funkcję szpitala (adaptacja na szpital i późniejsze remonty częściowo zniszczyły wnętrze pałacu). Jest to budynek piętrowy na planie litery L, z ryzalitami głównego korpusu. W elewacji frontowej (zachodniej) portyk, w elewacji południowej dwukondygnacyjna kolumnowa loggia. Elewacje zdobione detalem architektonicznym. Otoczenie pałacu stanowi pozostałość parku.

Pałac wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-398 z dn. 16.02.2010 r.

Dworek Władysława Jędrzejowicza, ul. Tarnowskiej Hrabiny 6

Zdjęcie nr 22. Dworek Władysława Jędrzejowicza

Dworek Władysława Jędrzejowicza w Rzeszów - Załężu, wg projektu Stryjeńskiego. Istniał tutaj wówczas niewielki parterowy dwór, który architekt rozbudował i nadbudował (1882 r.). Obecnie jest to piętrowy dwór z umieszczoną w pld. - wsch. narożniku wieżą. W elewacji pld. dostawiono kolumnowy zadaszony taras. Elewacje otrzymały dekorację w postaci boniowanych naroży, opasek okiennych i profilowanych nadproży otworów okiennych oraz gzymsu koronującego. Od 1903 r. właścicielem Załęża był Roman Potocki (od 1903 r.), następnie jego syn Alfred. Od lat 30. XX w. do 1944 r. we dworze mieszkała Wanda Tarnowska. Po II wojnie światowej w budynku mieściła się szkoła dla funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa, a od l. 70. XX w. są w nim mieszkania pracowników sąsiadującego z nim zakładu karnego. Dwór zlokalizowany w otoczeniu XIX w. parku, zachowało się ogrodzenie i brama pochodzą z 1921 r.

Omawiane powyżej dwory w wyniku różnego rodzaju działań prowadzonych po II wojnie światowej zostały pozbawione swojego kontekstu przestrzennego.

Dworek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 16.02.2009 r.

Zespół dworsko - parkowo - folwarczny, ul. Powstańców Śląskich 2

Zdjęcie nr 23. Dwór w zespole dworsko - parkowo - folwarczny w Słocinie

Zespół dworsko - parkowo - folwarczny w Rzeszów - Słocinie - jeden z najlepiej zachowanych. Zachował się tu dwór oraz otaczający go park, a także dość duży zespół zabudowy towarzyszącej: domek ogrodnika, rządówka, zabudowania gospodarcze. Ponadto kapliczka św. Floriana, z poł. XIX w., osobno wpisana do rejestru zabytków.

Dwór, wybudowany w 1 poł. XIX w. i przebudowany w 3 ćw. XIX w., jest rozłożystym murowanym budynkiem na planie wydłużonego prostokąta o stopniowanym zróżnicowaniu tworzących go brył (od najniższej do najwyższej). Wsch. część, parterowa, kryta jest wysokim trypofaciowym dachem, z portykiem w elewacji płd. Do niej dobudowana jest część piętrowa, kryta dachem dwuspadowym. Od zach. dostawiona została wieża przekryta niskim dachem namiotowym. Elewacje dworu, ozdobione skromnym detalem architektonicznym (bonia, belkowanie, opaski okienne, gzymsy), wzbogacone zostały bogatymi dekoracjami sztukatorskimi (m.in. rozety we fryzie belkowania). Akcent położono na portyk, gdzie umieszczono płaskorzeźbione hermy z popiersiami kobiet i mężczyzn, rozbudowane belkowanie oraz dekorację tympanonu. Kształt kominów przypomina średniowieczny krenelaż. We wnętrzu budynku zachowały się elementy zabytkowego wyposażenia m.in. piec kaflowy, kominek, parkiety.

W obrębie parku, na płd. od dworu został wybudowany murowany parterowy domek ogrodnika (1 poł. XIX w.) o cechach neogotyckich. Dalej na płd. - wsch. od dworu, powstała rządówka (2 poł. XIX w.), natomiast zespół folwarczny zlokalizowano na wsch. od parku. W jego skład wchodzi: spichlerz (2 poł. XIX w.) oraz trzy budynki gospodarcze ułożone na kształt podkowy wokół wspomnianego spichlerza. Po II wojnie światowej majątek Chłapowskich (ostatnich właścicieli dworu) został znacjonalizowany, a dwór był użytkowany przez różne instytucje. Obecnie zaniedbany, jest własnością kościoła rzymskokatolickiego.

Obiekty zespołu wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-338 z dn. 19.08.1968 r. (spichlerz, dwór, domek myśliwski, budynek d. obory, park, rządówka).

Dwór i pozostałości parku, ul. Ćwiklińskiej 1

Zdjęcie nr 24. Dwór w Zalesiu

Dwór i pozostałości parku w Rzeszów - Zalesiu - budynek wzniesiony w 4 ćw. XIX w. dla rodziny Gumińskich, właścicieli Zalesia w okresie ok. poł. XIX w. - 1944 r. Dwór założony na planie podkowy, parterowy z piętrowym skrzydłem płd. Elewacja frontowa wsch. poprzedzona jest głębokim podcieniem wspartym na dwóch filarach. Elewacje ozdobione detalem w postaci m.in. boniowania, opasek okiennych, gzymsów.

Na terenie historycznego Rzeszowa oraz przyłączonych do niego okolicznych wsi, było oczywiście więcej zabudowań dworsko- folwarcznych, które jednak nie dotwały do naszych czasów. Resztówki z takich zespołów zachowały się w Białej - w postaci murowanej piętrowej rządcówki (ul. Sikorskiego 408, pocz. XX w.); w Przybyszówce - Dworzysku - także rządcówki (ul. Dworzysko 9, 4 ćw. XIX w) oraz w Zwiężycy - w postaci spichlerza (ok. poł. XIX w.) oraz pomnikowy drzewostan stanowiący pozostałość po parku.

Dwór i pozostałości parku wpisane są do rejestru zabytków pod nr A-1007 z dn. 11.10.1978 r.

5.3.1.c. Obiekty użyteczności publicznej

Ważną rolę w krajobrazie Rzeszowa odgrywają reprezentacyjne zespoły gmachów użyteczności publicznej. Pochodzą one z różnych okresów historycznych i reprezentują różnorodność form i stylów architektonicznych, często odznaczając się wysokim poziomem artystycznym. Większość z nich powstała w XIX i pocz. XX w. Kilka interesujących budynków wybudowano też w latach 30. oraz 50. XX w. - stanowią one dobre przykłady architektury modernistycznej oraz socrealistycznej.

Ratusz, ul. Rynek 1 - najstarszy i najbardziej reprezentacyjny wśród obiektów użyteczności publicznej. Jako budynek murowany wzniesiony został w XVII w. (przed 1637 r. był to obiekt drewniany). Pierwotnie murowana budowla była dwukondygnacyjna z czterospadowym dachem zwieńczonym czworoboczną drewnianą wieżyczką z latarnią, ozdobiona attyką w elewacji wsch. Gruntowna przebudowa w latach 1897 - 1900, dokonana zapewne wg projektu Franciszka Skowrona, nadała ratuszowi reprezentacyjną formę architektoniczną. Nadzór nad pracami budowlanymi sprawował mistrz budowlany Franciszek Stążkiewicz.

Sztukaterie wykonywali Piotr Harasimowicz ze Lwowa i rzeźbiarz Parliński, elementy kamienne - rzeszowski kamieniarz Franciszek Janik.

Zdjęcie nr 25. Ratusz

Przebudowany ratusz o historyzującym wystroju architektonicznym z elementami z różnych form stylowych (neogotyckie wieżyczki, neorenesansowy podcień, szczyty neomanierystyczne) stał się dominującym akcentem architektonicznym w zabudowie przyrynkowej. Przebudowa objęła przede wszystkim: nadbudowę obiektu o II piętro, nowe ukształtowanie wnętrza z powiększeniem klatki schodowej i zmianą układu części pomieszczeń, m.in. w celu stworzenia dużej sali posiedzeń oraz nowe ukształtowanie elewacji o historyzującym wystroju architektonicznym, tworzącym kompozycję stylową charakterystyczną dla architektury końca XIX w.

Ratusz usytuowany w pld. - zach. części rynku jest budynkiem wolnostojącym, murowanym z cegły i kamienia (w partii piwnic), trzykondygnacyjnym, częściowo podpiwniczonym (część ptn. i zach.). Piwnice sklepione są kolebkowo oraz wtórnym stropem żelbetowym, pomieszczenia parteru części wsch. sklepione żaglasto oraz, w pozostałych pomieszczeniach: sklepienia krzyżowe, kolebkowe, żaglaste i stropy drewniane płaskie. Dekoracyjnie opracowane są elewacje budynku: Fasada (ptn.) z wejściem głównym umieszczonym w trzyosiowym ryzalicy zamkniętym trójkątnym szczytem. Po obu stronach portalu umieszczone są dwa balkony wsparte na kamiennych profilowanych kroksztynach z balustradami dekorowanymi motywem ażurowych rozet. Elewacja pld. opatrzona jest trójosiowym ryzalitem mieszczącym klatkę schodową, zamkniętym trójspadowym daszkiem, zwieńczonym z obu stron wieżyczkami. Elewacja wsch., z otwartym trójarkadowym podcieniem na kamiennych filarach, zamknięta jest trójkątnym, dekoracyjnie opracowanym szczytem. Nad podcieniem na całej szerokości elewacji balkon wsparty na kamiennych profilowanych kroksztynach. Elewacja zach., także trójosiowa, zamknięta jest trójkątnym szczytem. Czterospadowy, kalenicowy dach ratusza posiada ozdobne lukarny.

Na przełomie XIX/XX w. pojawiły się w Rzeszowie nowe, wyjątkowo okazałe gmachy użyteczności publicznej o odmiennej niż nieco wcześniejsza wiedeńsko - urzędnicza proveniencja, które do dziś w dużej mierze wpływają na oblicze architektoniczne miasta. Zbudowano m.in.: okazałą siedzibę Rady Powiatowej, banki (Bank Austro - Węgierski i Bank Kasy Oszczędności), Gmach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, budynek Dyrekcji Okręgu Skarbowego i siedzibę Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń. Przy realizacji nowych obiektów pracowało kilku wybitnych architektów, m.in.: Tadeusz Stryjeński (który oprócz

budynku Rady Powiatowej projektował dla okolicznych ziemian), Zygmunt Hendel (współautor przebudowy zamku i autor kościoła na Staromieściu). Obok tych znanych i wybitnych zamiejscowych architektów działali też rzeszowscy architekci i budowniczowie: Franciszek Skowron, Piotr Emilewicz, Kazimierz Hołubowicz, Maksymilian Kontecki, Franciszek Stążkiewicz, Izaak Apperman oraz budowniczowie z rodziny Holzerów.

Ratusz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1040 z dn. 31.12.1993 r.

Rada Powiatowa, ob. siedziba Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, ul. Sokoła 13, wzniesiona została w latach 1889 - 1904 wg proj. Tadeusza Stryjeńskiego. Wolnostojąca, dwukondygnacyjna budowla z wysokim czterospadowym dachem złożona jest z korpusu frontowego oraz węższego i krótszego traktu tylnego, mieszczącego klatki schodowe. Osie dwóch symetrycznych elewacji akcentuje ryzalit. Ryzalit frontowy, z balkonem na piętrze wspartym na kamiennych kroksztynach, ozdobiony został kampanulami i zwieńczony segmentowym naczółkiem. W elewacji przeważa pionowa artykulacja pilastrami wyrastającymi z poziomo boniowanego cokołu. Całość wieńczy fryz i gzyms. Uwagę zwraca też płycinowa dekoracja wnętrza z oszczędnym secesyjnym ornamentem.

Budynek wpisany do rejestru zabytków pod nr A-550 z dn. 18.12.1984 r.

Gmach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ob. Teatr im. Wandy Siemaszkowej ul. Sokoła 9, wybudowany w latach 1890 - 1895. Powstał wkrótce po powołaniu rzeszowskiej agendy Towarzystwa powstałego w mieście w 1886 r. Za inicjatora budowy uważa się pierwszego prezesa rzeszowskiego „Sokoła” - Wiktora Zbyszewskiego. Pierwsze projekty budowli opracowali rzeszowscy architekci Kazimierz Hołubowicz i Ludwik Holzer, ostatecznie do realizacji przyjęto projekt rzeszowskiego architekta Albina Zagórskiego. Autorstwo architektonicznej dekoracji fasady budynku przypisywane jest Franciszkowi Skowronowi, który swoją propozycję określał jako dekorację w „stylu norymberskim”. Wewnątrz mieściły się: sala widowiskowa, sala zebrań i szkoleń, sala gimnastyczna, biura i magazyny. Obok budynku przygotowano plac ćwiczeń (który w pocz. XX w. pełnił też funkcję stadionu sportowego) oraz pozostawiono resztę stawu, na którym w zimie urządzano lodowisko.

Budynek o symetrycznej elewacji frontowej, podkreślonej pośrodku ryzalitem ozdobiony został charakterystyczną dekoracją architektoniczną, w której wyróżniała się bogata attyka nawiązująca do renesansowo- manierystycznej stylistyki. Attyka nad ryzalitem dekorowana jest kartuszem i zwieńczona figurą kamiennego orła. Budynek usytuowany został przy ówczesnej ul. Krakowskiej obok willi Holzerów, wzniesionej w 1888 r. wg proj. Ludwika Holzera (obecnie także siedziba teatru). W 1935 r. został przebudowany (przekształcenia wnętrza gmachu i jego otoczenia). Tuż po wojnie na przełomie 1945/1946 r. obiekt oddano w użytkowanie teatrowi. W latach 1954 - 1956 budynek przekształcono (głównie wnętrze i fasada) i rozbudowano. W trakcie gruntownego remontu przeprowadzonego w ostatnich latach dawnej siedzibie „Sokoła” przywrócono pierwotny wystrój architektoniczny.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-549 z dn. 13.06.1991 r.

Budynek Dyrekcji Okręgu Skarbowego, ob. siedziba Narodowego Funduszu Zdrowia, przy ul. Zamkowej 8, powstał w 1. dziesięcioleciu XX w.

Budynek Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń przy ul. Zamkowej 3, 1902 r. Jego autorstwo przypisuje się Teodorowi Hoffmannowi i być może też Mateuszowi T. Tekielskiemu.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-418 z dn. 19.05.2010 r.

• Szkoły

Pod koniec lat 70. XIX w. rozwój miasta oraz zwiększenie liczby ludności spowodowały, że obok innych budynków użyteczności publicznej powstawały też nowe szkoły. Początkowo umieszczano je w wynajmowanych i adaptowanych do nowych potrzeb budynkach mieszkalnych. Szybko jednak rozpoczęto duże inwestycje polegające na budowie nowych siedzib.

Żeńska Szkoła Wydziałowa im. Scholastyki, ob. gmach Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Grunwaldzka 11, 1879 - 1880, prawdopodobnie wg proj. Edwarda Wrześniewskiego. Duży, trójkondygnacyjny budynek o symetrycznej 12-osiowej elewacji zaakcentowanej płytkimi ryzalitami po bokach, zwieńczonymi tympanonami. Detal architektoniczny w postaci boniowanych ścian parteru, gzymsów międzykondygnacyjnych, obramień okiennych z trójkątnymi przyczółkami, okna ryzalitów 2 piętra rozdzielono jońskimi pilastrami.

Gmach seminarium nauczycielskiego i bursa, ul. Jałowego 24 i Towarnickiego 3, zbudowany w 1897 r., wg projektu zapewne Ignacego Kinela. Są to trzykondygnacyjne budynki o symetrycznych ryzalitowanych elewacjach z trójkątnymi naczółkami nad ryzalitami. Dekorację elewacji dopełniają: częściowe licowanie czerwoną cegłą, boniowanie parteru oraz nadokienne naczółki. Oś środkową elewacji frontowej seminarium zaakcentowano rzędem tralek.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-497 z dn. 15.03.2011 r.

Gmach II Gimnazjum, ob. II Liceum Ogólnokształcące, ul. Jałowego 22, 1903 - 1904, zbudowane zapewne wg projektu inż. Bałabana posiada eklektyczny wystrój.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego wybudowano na terenie ówczesnego miasta trzy nowe szkoły. Jedną z nich jest wzniesiony w 10. rocznicę odzyskania niepodległości budynek prywatnego Gimnazjum Żeńskiego przy obecnej ul. Moniuszki (elewacją frontową zwrócony do al. Ciepłińskiego). Jest to piętrowy budynek o dobrych proporcjach, zdobiony skromnym, klasycyzującym detalem architektonicznym. W początkach lat 30. XX w. (1932 - 1933) oddano do użytku dwie nowe szkoły powszechne usytuowane przy ul. Szopena: męską im. Stanisława Jachowicza i żeńską im. Seweryny Duchieńskiej. Okazałe dwupiętrowe budynki, o elewacjach licowanych czerwoną cegłą, usytuowane zostały na dużych działkach, na których urządzono boiska sportowe. W latach 60. XX w., w miejscu łączącej oba budynki sali gimnastycznej, wybudowano dwupiętrowy łącznik, co negatywnie zmieniło zespół. W latach 30. XX w. wybudowano też potężny gmach przy ul. Hoffmanowej, w którym umieszczono 5 szkół zawodowych Towarzystwa Szkoły Ludowej.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1103 z dn. 24.06.1981 r.

Krajowa Niższa Szkoła Rolnicza w Rzeszów - Miłocinie, ul. Miłocińska 75, powstała w 1906 r. z funduszy Wydziału Krajowego, na terenie folwarku miłocińskiego. Gmach szkolny wzniesiono, jako murowany, dwukondygnacyjny. W sąsiedztwie szkoły wzniesiono trójkondygnacyjny spichlerz oraz trzy domy mieszkalne przeznaczone dla dyrektora i nauczycieli oraz woźnego.

Zespół szkoły powstał na terenie dawnego folwarku miłocińskiego, pochodzącego zapewne z 1 ćw. XIX w., należącego wówczas do Ignacego Skrzyńskiego. Założony został na świeżo wykarczowanym terenie części lasu Lipina. Potem folwark był własnością Bobrownickich, a następnie Jędrzejowiczów. W związku z zaciągniętymi przez Jędrzejowiczów długami w 1901 r. zespół folwarczny został przejęty przez Galicyjskie Towarzystwo Kredytowe Ziemskie i nastąpiła jego licytacja. W ten sposób folwark w Miłocinie został zakupiony przez fundację Towarnickiego, która przekazała go Wydziałowi Krajowemu Królestwa Galicji we Lwowie z przeznaczeniem na szkołę rolniczą.

W latach 1941 - 1944 budynek szkoły wykorzystywany był przez Wehrmacht. W 1944 r. szkoła została uruchomiona ponownie, kilkakrotnie zmieniała nazwę, zawsze wiodącym profilem kształcenia pozostawały kierunki związane z rolnictwem i ogrodnictwem. Od 1999 r. działa tu Zespół Szkół Agropresiębiorczości im. Mikołaja Kopernika.

Budynek szkoły to murowany, podpiwniczony, dwukondygnacyjny obiekt, na rzucie prostokąta, z symetrycznymi głębokimi ryzalitami od wsch. strony i płytkimi od zach. Jedenastoosiowa fasada z ryzalitem zwieńczonym szczytem - na osi. Zachowany detal w postaci ramowych podziałów elewacji, opasek okiennych, nadokienników, podokienników, gzymsu pośredniego i okapowego, ozdobnego szczytu nad wejściem, częściowo zachowała się także stolarka okienna oraz drzwiowa zewnętrzna i wewnętrzna.

Krajowa Szkoła Mleczarska w Staromieściu, ob. Technikum Mleczarskie i Zespół Szkół Spożywczych im. dra Tadeusza Ryłskiego, ul. Warszawska 20, otwarta została w 1903 r. Dla potrzeb szkoły wykorzystano budynki zbankrutowanej niemieckiej mleczarni parowej spółki Dampfmolkerei Wilkensa i Oswalda. Do istniejącego budynku dobudowano skrzydło złożone z łącznika i nowego budynku wg projektu architekta Tadeusza Stryjeńskiego. Dobudowana część posiada odmiennie opracowaną, modernistyczną elewację. Zespół uległ wielu przekształceniom. W latach 20. XX w. szkoła została rozbudowana. W 1953 r. wzniesiono nowy gmach szkolny, internat i salę gimnastyczną. W pocz. lat 70. XX w. zespół budynków ponownie przebudowano: wyburzono budynek gospodarczy i centralną część najstarszego budynku szkolnego.

Budynek dawnej szkoły żydowskiej, ul. Bożnicza 2, wybudowany po pożarze miasta w 1842 r., w miejscu budowli z XVIII w., zapewne z wykorzystaniem reliktów jej piwnic. Usytuowany został na terenie ówczesnej dzielnicy żydowskiej tuż przy synagodze staromiejskiej. Pomimo przekształceń obiektu dokonanych zwłaszcza w związku z jego adaptacją w latach 70. XX w. na potrzeby Archiwum Państwowego, bryła budynku jest ważnym elementem przestrzennym zabudowy tej części miasta.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1001 z dn. 22.06.1988 r.

• **Banki**

Bank Austro - Węgierski, ul. 3 Maja 21, 1905 r., wg proj. krakowskiego architekta Teodora Hoffmanna. W 1938 r. przebudowany przez Kazimierza Michalskiego. Neoklasycy z elementami modernizmu. Wolnostojący, dwukondygnacyjny, wysoko podpiwniczony budynek na rzucie podkowy, nakryty czterospadowym dachem. Na osi fasady pięćosiowy ryzalit zwieńczony balustradką. Wysoka partia cokołowa i parter - boniowane, kondygnacje rozdzielone gzymsem, w zwieńczeniu profilowany gzymś, w partii ryzalitu - na wolutowych kroksztynach. Na piętrze ryzalitu wysokie arkadowe okna z płycinami podokiennymi, osie okienne rozdzielone pilastrami. Portal w formie pilastrów dźwigający trójkątny szczyt. We wnętrzu uwagę zwracają: geometryczny układ płycin, wielka sala wsparta na 2 kolumnach o głowicach z liści papirusu, hall wejściowy z okładziną z zielonego sztucznego marmuru.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1185 z dn. 28.02.1983 r.

Bank Kasy Oszczędności, ul. 3 Maja 23 (l. 1906 - 1908), wg proj. Jana Perosia ze Lwowa, zdobywcy II nagrody w konkursie na projekt. Budynek wyróżnia się rozczłonkowaną bryłą i oryginalną architekturą: eklektyczna elewacja, o wystroju z elementami neogotyku, renesansu i baroku połączonymi w duchu secesji. Budynek spełniać miał podwójną funkcję - użytkowany był jako bank, ale też miał funkcję reprezentacyjną. Ta dwojakość funkcji znalazła swoje odzwierciedlenie zarówno w ukształtowaniu bryły budynku, jak i jego wnętrza.

Bryła złożona jest z dwóch poprzecznie ustawionych, lekko zróżnicowanych w wysokości członów na rzutach prostokątów, połączonych węższą częścią mieszczącą halę główną. Dachy mansardowe. Sześćosiowa fasada podzielona jest na dwukondygnacyjne części zwieńczone krenelażem, w skrajnej części - pełną attyką z krenelażem ujętą sterczynami w formie nadwieszonych wieżyczek oraz trójosiowy, niesymetrycznie rozmieszczony ryzalit zwieńczony kotarowym szczytem ze spływami wolutowymi i sterczynami z wazonami. Przed ryzalitem parterowy aneks zwieńczony balkonem z balustradą o charakterze maswerku. Na osi ryzalitu płytka blenda zamknięta spłaszczonym łukiem z archiwoltą zaznaczoną konturem, wspartą na konsolach; w jej wnętrzu dwupoziomowe triforium, w zamknięte spłaszczonym łukiem. Okna prostokątne, trójdzielne i dwudzielne, w szerokich opaskach z dekoracyjnymi szczycikami nad gzymsem. Dekoracji dopełniają arkadowe blendy, kartusze, pilastry, ornament roślinny oraz neogotyckie stylizowane wimpergi. Dekoracyjność podkreśla dwubarwna kolorystyka ściany. We wnętrzu klatka schodowa wyłożona sztucznym czerwonym marmurem oraz pomieszczenia parteru nakryte pseudokasetonowym stropem wspartym na filarach oraz wystrój w stylu zakopiańskim - w pomieszczeniach piętra: boazeria i zdobione ornamentem obramienia, fryz z drewnianych płycin zamkniętych półkoliście wypełnionych polichromią - bukiety kwiatów wyrastające z naczynia; jej twórcą był Edgar Kovats, profesor Politechniki Lwowskiej.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-806 z dn. 28.06.1993 r.

• Hotele

Do okazałych, wyróżniających się w zabudowie miasta końca XIX w. i początków XX w., budynków użyteczności publicznej należały hotele. Zachowane do dzisiaj te zabytkowe budynki pochodzą w głównej mierze właśnie z okresu przełomu wieków oraz z okresu międzywojennego. Wzrost liczby hoteli w mieście przypadający na koniec XIX w. świadczył o ówczesnym rozwoju miasta i wzroście jego znaczenia jako centrum administracyjnego i handlowego. W końcu tego stulecia akta wymieniają 6 hoteli: Grand, Krakowski, Imperial, Luftmaszyna, Trzy Korony i Victoria.

Hotel Luftmaszyna, ob. kamienica, na rogu ul. Kościuszki i Słowackiego, 1833 r., rozbudowany k. lat 80. XIX w. wg planów budowniczego Kazimierza Miecznikowskiego dla Ozjasza Finka, właściciela restauracji w budynku obok, mieszczącym największą w mieście salę widowiskową. Odbywały się w niej spektakle teatrów przyjezdnych, podobno występowała tu także Helena Modrzejewska, a także teatr z Japonii. Po I wojnie światowej zlikwidowano hotel, budynek przebudowano na kamienicę czynszową.

Hotel „Krakowski” na Nowym Mieście, Plac Wolności 2, budynek z 2 poł. XIX w., gruntownie przebudowany w 1903 r. wg proj. Franciszka Stążkiewicza. Budynek zachował bogatą dekorację architektoniczną: pasy pozornego boniowania parteru, narożny wykusz zwieńczony hełmem, tralkowe balustrady, obramienia okienne.

Kilka hoteli zlokalizowanych było w okolicach dworca kolejowego - hotel „Bristol” przy ul. Kolejowej, „Imperial” przy pl. Kilińskiego, czy „Lwowski” przy ul. Grottgera. W okresie międzywojennym powstał m.in. zachowany do dziś modernistyczny budynek hotelu „Polonia” przy ul. Kolejowej.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1183 z dn. 25.07.1988 r.

Hotel „Reichshof”, ul. Asnyka 10, zbudowany dla barona Stefana Roppa, 30. lata XX w. wg proj. warszawskiego architekt Zygmunta Tarasina. Modernistyczny, o bryle złożonej ze zróżnicowanych wysokościowo elementów, elewacjach rozczłonkowanych rozmieszczonymi rytmicznie, prostokątnymi oknami i kolistymi oknami klatki schodowej. Płaskie dachy, brak dekoracji - to elementy modernizmu połowy lat 30. XX w. Modernistyczna architektura budynku zwraca uwagę elementami nawiązującymi do architektury okrętów - tego rodzaju rozwiązania modne były w połowie lat 30. XX w. i występowały w różnych częściach Polski (Gdynia, Katowice, Warszawa).

Hotel pracowniczy dla Państwowych Zakładów Lotniczych, ul. Dąbrowskiego 87, 1938 - 1939, w ramach inwestycji prowadzonych związanych z COP, modernistyczny.

• Szpitale

Szpital powszechny w Rzeszowie, który działał od 1832 r., również w czasach II Rzeczypospolitej, pozostawał podstawową placówką leczenia publicznego w mieście. Jego siedzibą były dwa XIX-wieczne obiekty: budynek główny E (1832 r.) i pawilon zakaźny F (1897 r.). Budynek główny został zmodernizowany w późniejszym okresie, ale zachowane trzy elewacje obrazują charakterystyczny typ austriackiego budownictwa urzędowego, dla którego typowe elementy wystroju to boniowanie ścian parteru oraz międzykondygnacyjne i wieńczące gzymsy. Budynek ten został wkrótce, bo już w 1897 r. rozbudowany.

Nowy budynek Szpitala Powszechnego, ob. główny budynek Specjalistycznego Szpitala Wojewódzkiego, ul. Szopena 2, modernistyczny, wzniesiony został wg projektu lwowskiego architekta Jana Semkowicza. Zaprojektowany już w 1932 r., budowę rozpoczęto w 1938 r. i do wybuchu II wojny światowej zrealizowano stan surowy. Obiekt do dzisiaj zachował pierwotną bryłę i, mimo pewnych przekształceń, jest ciekawym przykładem architektury modernistycznej. W bryle budynku można wyróżnić trzy części: dwa skrzydła, mieszczące szpitalne oddziały i nieco wyższą, narożną klatka schodową o zaoblonej linii zewnętrznej. Pierwotnie kolorystyka i elewacyjne podziały poziome kontrastowały, osobne, lecz przenikające się bryły. Kolorystyka, zmieniona przy remoncie w 2001 r. nadała budynkowi optycznej lekkości, lecz lekko zniwelowała cechy modernistyczne.

W tym samym czasie, także pod koniec lat 30. XX w. przy obecnej ul. Leszczyńskiego 1, wzniesiono dwupiętrowy budynek **szpitala izraelskiego** (ob. Oddział Onkologii).

Przychodnia lekarska, ob. skrzydło przychodni, ul. Czackiego 2, lata 30.XX w.

• Domy kultury

Żydowski Dom Ludowy „Bejth Ejm” i hebrajskie gimnazjum, ob. Wojewódzki Dom Kultury, ul. Okrzei 7, lata 30. XX w. - prosta bryła w duchu modernizmu.

Dom Kultury WSK, ob. Instytut Muzyki Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Dąbrowskiego 83, wzniesiony w latach 1953 - 1956 wg projektu Józefa Polaka wraz z zespołem. Projekt przeznaczony był dla osiedla na Bałutach w Łodzi, wystawiony na ogólnopolskim pokazie w 1951 r. spotkał się z bardzo pozytywnym odbiorem. Ostatecznie budynek stanął w Rzeszowie. Jest podręcznikowym przykładem socrealizmu. Gmach, dobrze wkomponowany w otaczającą zabudowę, został doskonale wyeksponowany - cofnięty w stosunku do linii zabudowy ul. Dąbrowskiego, z zakomponowanym przed nim obszernym placem z dużymi socrealistycznymi budynkami mieszkalnymi po bokach. Powiązany był osiowo z placem po przeciwnej stronie ulicy. Za domem kultury urządzono park zaprojektowany w latach 60. XX w. wg proj. Stanisławy Godyckiej z Rzeszowa. W założeniu miejsce to stanowić miało centrum robotniczego osiedla. Monumentalny charakter budynku podkreśla usytuowanie na tarasowym cokole.

Budynek dwukondygnacyjny z trójkondygnacyjną częścią środkową mieszczącą salę widowiskową. Trójosiowa fasada z osią zaakcentowaną rodzajem trójosiowego wgłębnego portyku z kolumnami wielkiego porządku. Pomiędzy kolumnami troje drzwi wejściowych, wyżej - duże prostokątne okna z metalowymi balustradami. W osiach skrajnych elewacji prostokątne płyciny flankowane pilastrami. Elewacje zwieńczone są belkowaniem i malowanym fryzem o motywach kwiatowych i profilowanym gzymsem wieńczącym. Ponad gzymsem balustrada obiegająca całość budynku. Wyniesiona część środkowa zwieńczona jest podobnym belkowaniem i ścianką attykową. Wewnątrz hall główny, poprzedzony przedsionkiem z reprezentacyjnymi schodami, które prowadzą na antresolę oraz do sali widowiskowej. We wnętrzu, po generalnym remoncie, częściowo zachowano pierwotny wystrój z lat 50. XX w., a częściowo z lat 60. XX w.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-974 z dn. 28.01.1992 r.

• **Obiekty użyteczności publicznej doby socrealizmu**

Szybki rozwój Rzeszowa w okresie powojennym, jako stolicy województwa wpłynął na powstanie w mieście kilku obiektów użyteczności publicznej charakterystycznych dla architektury okresu socrealizmu. Oprócz ww. budynku Domu Kultury WSK:

- gmach Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, obecnie Podkarpacki Urząd Wojewódzki, wg projektu Ludwika Pisarka przy współudziale architekta warszawskiego Marcina Weinfeldta, ul. Grunwaldzka 15;
- Dom Partii, gmach Komitetu Wojewódzkiego PZPR, obecnie siedziba Sądu Apelacyjnego, ul. Piłsudskiego 28, wg projektu Józefa Polaka. Obiekt reprezentatywny dla architektury socrealizmu: zwarta, masywna bryła, elewacja frontowa z monumentalną kolumnadą;
- Budynek Komendy Wojewódzkiej Policji, ul. Dąbrowskiego 30, projekt Gerarda Pająka;
- Budynek kina „Zorza”, ul. 3 Maja 28;
- Ośrodek Rehabilitacyjno - Edukacyjno - Wychowawczy, ul. Staszica 10;
- Oddział „RUCH”, ul. Asnyka 7;
- Szpital MSWiA, ul. Krakowska 16;
- Pierzeja zach. Placu Ofiar Getta, ob. Urząd Miasta;
- Budynek Wydziału Komunikacji UM, Plac Ofiar Getta 7;
- Pomnik Wdzięczności Armii Czerwonej, Plac Ofiar Getta;
- Cmentarz wojenny Armii Czerwonej, ul. Lwowska;
- Brama i rzeźba „płaczek”, Cmentarz komunalny Wilkowyja;
- Kwartały ulic Dąbrowskiego i Hetmańskiej, między W. Pola a Powstańców Warszawy.

5.3.1.d. Architektura koszarowa

Budownictwo wojskowe ma w Rzeszowie wielowiekową tradycję. Do dzisiejszych czasów zachowały się jednak głównie zespoły koszarowe powstałe za czasów monarchii austrowęgierskiej. Ponieważ dopiero w tym czasie w Rzeszowie pojawiły się stałe jednostki wojskowe, którym należało zapewnić zaplecze - mieszkania/koszary, magazyny, itp. Pierwszy garnizon pojawił się niedługo po zajęciu Galicji przez wojska austriackie. Został rozlokowany na terenie zespołu klasztornego reformatów (rzeszowskie zgromadzenie zostało skasowane). Z czasem większość zabudowań rozebrano, a z pozyskanego materiału budowano nowe obiekty magazynowe. Kościół również został przeznaczony na cele wojskowe - magazyn (wprowadzono nowe kondygnacje we wnętrzu), a obok wybudowano piekarnię (ob. ul. Reformacka). Ówczesny rzeszowski magazyn żywnościowy, należał do większych w Galicji. Budynki na terenie zespołu poreformackiego były używane na magazyny również przez wojsko polskie po odzyskaniu niepodległości. Zespoły koszar austriackich użytkowane były również w późniejszych czasach, otrzymały wówczas nowe nazwy.

Koszary Kraińskiego (Koszary Hallera), ul. Piłsudskiego 8-10. Najstarszy budynek o funkcji koszarowej, wzniesiony w latach 20. XIX w., prawdopodobnie na zajazd, w latach 40. XIX w. został zaadaptowany przez właściciela na koszary. Otrzymał formę piętrowego czworoboku z dużym wewnętrznym dziedzińcem. Pomieszczenia na piętrze skrzydeł (oprócz pld.) skomunikowano zewnętrznymi galeriami. Elewacja frontowa rozczłonkowana parami

pilastrów, zwieńczona gzymsem koronującym. W skrzydle frontowym zlokalizowano sień przejazdową. Koszary otrzymały nazwę ich właściciela, ponieważ były własnością prywatną, a miasto mające obowiązek kwaterunkowy wynajmowało je dla wojska.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-632 z dn. 27.11.1989 r.

Koszary Hasklerowskie (Koszary Bema), po pld. stronie ul. Piłsudskiego 21, początkowo był to jeden budynek z lat 40. XIX w., oraz prostopadły do niego budynek gospodarczy. W 1884 r. wzniesiono budynek równoległy do pierwszego, przy ob. ul. 8 Marca. Całość stworzyła zespół koszarowy z placem musztrowym oraz budynkami gospodarczymi. W zabudowaniach mieścił się również szpital.

W 2 poł. lat 70. XIX w. koszary Kraińskiego i Hasklerowskie zostały wykupione przez miasto unowocześnione. W 1889 r. w koszarach Kraińskiego zostało otwarte kasyno wojskowe. Kolejne zmiany w strukturze rzeszowskiego garnizonu związane były z rozpoczętą w 1868 r. reformą całego wojska monarchii austro - węgierskiej. Jej wynikiem było zwiększenie obsady rzeszowskich jednostek. W następstwie, w 1884 r. powstał przy ob. Pl. Kilińskiego budynek dla kadr 55 batalionu Obrony Krajowej (OK) - tzw. I koszary OK.

I koszary Obrony Krajowej (Koszary Kilińskiego), Pl. Kilińskiego 1, 1884 r., pierwszy w Rzeszowie budynek od podstaw wybudowany na potrzeby wojskowe. Piętrowy budynek o prostych podziałach ramowych, dekorowany ryzalitami i gzymсами. W 1887 r. wybudowano drugi budynek dla 56 batalionu (ul. Batorego 9): rozłożysty murowany, dwukondygnacyjny, 23-osiowy. Fasada dzielona trzema ryzalitami, o rozbudowanej dekoracji, ozdobiona została boniowaniem, gzymсами i opaskami okiennymi.

Kryzys pomiędzy Austrią a Rosją spowodował szybką koncentrację wojsk poblizu granic. W Rzeszowie w 1887 r. rozpoczęto za Wisłokiem pośpieszną budowę drewnianych baraków, zlokalizowanych po obu stronach traktu lwowskiego. Dało to początek dużemu zespołowi koszarowemu. Lata 80. i 90. XIX w. to czas intensywnej rozbudowy zespołów koszarowych na terenie miasta.

II Koszary Obrony Krajowej (Koszary Kilińskiego), bud zlokalizowany jest przy ob. ul. Batorego 20, powstał na pocz. l. 90. XIX w., jest to dwupiętrowy budynek.

Koszary kawaleryjskie (Koszary Głowackiego), ul. Lwowska 5, wzniesione w miejscu baraków nad Wisłokiem w latach 1895 - 1898. Po ptn. stronie ul. Lwowskiej. Powstał potężny zespół murowanych, parterowych budynków krytych cztero- i dwuspadowymi dachami pokrytymi dachówką. Przystosowane do potrzeb kawaleryjskich mieściły m.in. stajnie, a najbardziej charakterystycznym budynkiem była ujeżdżalnia. Obecnie zespół przetrwał w mało zmienionej formie, oprócz dysharmonizującego, obecnie głównego, wielokondygnacyjnego budynku powstałego zapewne w l. 50. XX w. Zdecydowana większość budynków zachowała swoją bryłę, kształt połaci, stajnie (ob. budynki nr 18, 19, 20, 21, 22, 23) posiadają także skromny wystrój architektoniczny - gzymсы, nadproża okienne dekorowane łukami odcinkowymi z kluczem.

Zespół koszar piechoty (Koszary Poniatowskiego), ul. Lwowska 4, po pld. stronie drogi. Koniec XIX w. Obecnie historyczny zespół tworzą trzy budynki: wartownia usytuowana wzdłuż ul. Lwowskiej, położony w głębi budynek koszarowy na rzucie litery E oraz znajdujący pomiędzy nimi budynek magazynowy.

Koszary 3 pułku ułanów (Koszary Piłsudskiego), na Rzeszów - Wygnańcu przy **ul. Dąbrowskiego 22** wraz z gmachem Komendy Wojewódzkiej Policji. Teren zagospodarowany w 2 poł. lat 90. XIX w. wg proj. Hołubowicza, zbudowane przez firmę Hojarczyk i Wimmer z Wieliczki. Powstał duży zespół obiektów o zróżnicowanych funkcjach, w kolejnych latach przebudowywanych stosownie do potrzeb stacjonujących tu jednostek. Całość zespołu jest dobrze czytelna, zachowała się także większość budynków wzniesionych na przełomie XIX/XX w. Oprócz pojedynczych obiektów, nadal użytkowane przez jednostkę wojskową. Część budynków zachowała oryginalne bryły, niektóre (nr 17 i 30), zachowały także architektoniczny wystrój elewacji. W skład zespołu wchodzi również ujeżdżalnia. W 1914 r. zespół adaptowany został na potrzeby pułku artylerii OK, prace wykonał rzeszowski budowniczy Emilewicz. Ponowna rozbudowa miała miejsce w 30. latach XX w.

Strzelnica przy ul. Strzelniczej 33, na ptn. od Staroniwy, l. 90. XIX w. Zachował się jeden z zabytkowych budynków: murowany, parterowy o skromnym wystroju elewacji, który powstał zapewne po 1920 r.

Duże koszary piechoty OK (Koszary Sobieskiego), ul. Langiewicza 4, 1901 r., wybudowane przez K. Hołubowicza na siedzibę sztabu i batalionu 17 pp OK. Budynki na zach. od ob. ul. Langiewicza zachowały trójkondygnacyjną bryłę, prosty podział ramowy elewacji; w budynkach przy ulicy - także fryz koronujący w formie kimationu. Uzupełnieniem koszar było powstanie w 1907 r., przy ul. Hoffmanowej 4, zespołu nowoczesnego szpitala, co zakończyło zasadniczy cykl inwestycyjny w tej jednostce. Szpital składał się z dwupiętrowego budynku głównego (przebudowa w 60. lata XX w.) oraz niewielkiego, parterowego budynku kostnicy o zachowanym wystroju architektonicznym. Szpital pełnił swoją funkcję do 1927 r., kiedy został przekształcony w Izbę Chorych.

W całości, zespół koszar Obrony Krajowej w Rzeszowie był pod względem wielkości drugim po Lwowie zespołem tej formacji w całej Galicji. Po odzyskaniu niepodległości szpital pełnił swoją funkcję do 1927 r., kiedy to został zdegradowany do funkcji Izby Chorych.

Na przestrzeni lat zmieniały się jednostki stacjonujące w rzeszowskich koszarach. Po odzyskaniu niepodległości koszary uzyskały nowe nazwy. W 1922 r. wojsko opuściło koszary Bema, Hallera i Głowackiego, w części pozostały mieszkania, a w 1933 r. wojsko całkowicie oddało je miastu. Większa część zabudowy koszarowej znajduje się nadal w użytkowaniu wojskowym. Dotyczy to głównie zwartych zespołów, w których nieprzerwanie stacjonowały jednostki wojskowe: obydwa zespoły przy ul. Lwowskiej, przy ul. Langiewicza, Hoffmanowej czy Dąbrowskiego, a także strzelnica wojskowa. W pozostałych mieszczą się różnego rodzaju instytucje (np. koszary Hasklerowskie - Uniwersytet Rzeszowski, Inspektorat Nadzoru Budowlanego) lub są zarządzane przez fundacje (koszary Kraińskiego).

5.3.1.e. Infrastruktura kolejowa

Wynalezienie maszyny parowej oraz rozwój, ściśle z tym faktem powiązanej, kolei żelaznej wywarło ogromny, wieloaspektowy wpływ na życie społeczeństw XIX i 1 poł. XX w. Powstanie w Rzeszowie kolejowego węzła komunikacyjnego było dla miasta silnym czynnikiem stymulującym jego rozwój gospodarczy, ułatwiało wymianę towarów, dynamizowało rozwój demograficzny, miało nadto wpływ na rozwój jego struktury przestrzennej. Pierwsze połączenie kolejowe uzyskał Rzeszów w 1858 r. w związku z budową w latach 1852 - 1861 r. Kolei Galicyjskiej Karola Ludwika, łączącej Kraków ze Lwowem, a w 1889 r. rozpoczęto budowę nowej linii kolejowej, która połączyła Rzeszów z Jasłem. Pomimo starań Rady Miasta nie udało się w XIX w. przeforsować budowy linii kolejowej z Rzeszowa w kierunku północnym - do Sandomierza. Połączenie takie miało szansę realizacji w okresie powstawania COP-u, na przeszkodzie stanęła jednak wojna. Zrealizowano je dopiero w l. 70. XX w. (i niestety funkcjonowało bardzo krótko).

Rzeszowski zespół kolejowy prawie w całości powstał poza obszarem administracyjnym miasta - na gruntach Ruskiej Wsi. Miejscowość ta dzięki usytuowaniu blisko stacji kolejowej bardzo szybko przekształciła się z osady wiejskiej w osadę kolejowo - rzemieślniczą. Gwałtownie wzrosła tu liczba ludności, a co za tym idzie - liczba inwestycji budowlanych, rozwinął się handel i usługi. Tereny pomiędzy Ruską Wsią a centrum wypełniła zwarta zabudowa a ten szybki proces urbanizacji w konsekwencji doprowadził w 1901 r. do wchłonięcia całej wsi przez miasto.

Budowie węzła kolejowego towarzyszyła oczywiście budowa całej infrastruktury związanej z jego obsługą - parowozowni, warsztatów, budynków magazynowo- składowych, administracyjnych, dworcowych, strażnic itp. Część takich historycznych obiektów przetrwała do dzisiaj w niezmięnionej postaci, część nie istnieje, a część uległa mniejszym lub większym przekształceniom wskutek zniszczeń wojennych lub innych przyczyn. Wielkie znaczenie strategiczne jakie miały linie i węzły kolejowe powodowało, że podczas działań wojennych obiekty kolejowe były szczególnie narażone na niszczenie przez walczące strony.

Zespół dworca głównego, Plac Dworcowy 1, 1860 r. - lata 20. XX w. Wielokrotnie niszczone podczas wojen. Składa się z szeregu budynków o różnych funkcjach i stanie zachowania. Dworzec z 1860 r., jeden z ciekawszych budynków dworcowych, przekształcony w 90. latach XIX w., w 1915 i 1943 r. uległ uszkodzeniom, w latach 50. XX w. został odbudowany i znacznie zniekształcony - ze starego obiektu zachowała się częściowo bryła. Sąsiadujący z dworcem od wsch., duży budynek administracyjny wzniesiono w 90. latach XIX w.: trójkondygnacyjny, pozbawiony został pierwotnego detalu lecz zachował pierwotną formę. Budynki warsztatów pomocniczych na płn. od dworca: fragmentarycznie zachowany detal architektoniczny. Budynek administracyjny z 20. lat XX w., dwie hale warsztatowe (k. XIX w., 1939 - 1945) oraz zapadnia do wyciągania zestawów kołowych usytuowana pomiędzy obiema halami z zespołem urzędów, zachowane są w stanie dobrym. Budynki hal wachlarzowych parowozowni: jeden całkowicie przekształcony a drugi - rozebrany w 2008 r. Dobrze zachowana jest wieża ciśnień z k. XIX w. lub pocz. XX w. Neogotycki zespół budynków stacji pomp przy moście kolejowym na Wisłoku (budynek pompy parowej, budynek pompy elektrycznej i budynek mieszkalny) jest obecnie nieużytkowany i wymaga remontu. Dwa

neogotyckie budynki Dyrekcji Kolei z ok. 1910 r. przy ul. Batorego 24, 26, wyróżniają się wielkością, charakterystyczną bryłą oraz naturalnym kolorem cegły. Dobrze zachowany jest długi budynek administracyjno - magazynowy na zach. od dworca, złożony z czterech połączonych obiektów, z których pierwszy (ob. Komisariat Policji) jest dwukondygnacyjny, pozostałe - parterowe. Warto podkreślić, że tego typu budynki magazynowe, dawniej powszechnie występujące na każdej większej stacji i łatwo rozpoznawalne dzięki detalowi architektonicznemu, są dzisiaj na terenie woj. podkarpackiego rzadkością.

Zespół stacyjno - dworcowy Rzeszów - Staroniwa, os. Pułaskiego, ul. ks. Sondej 4, tworzą: dworzec kolejowy (1889 - 1891), budynek administracyjny (ul. ks. Sondej 7), piętrowy budynek mieszkalny (ul. ks. Sondej 9), nastawnia, budynek spedycji oraz starodrzew otaczający zabudowę. Powstał w 90. latach XIX w. Dworzec jest typowym budynkiem dworcowym wznoszonym wg urzędowych dyrektyw austriackich. Jest to budynek piętrowy flankowany krótkimi, parterowymi skrzydłami i długim zadaszeniem na słupach - od strony torów. Część piętrową budynku, z szachulcową ścianką kolankową, kryje naczółkowy dach dwuspadowy, natomiast parterowe skrzydła nakryte są dachami dwuspadowymi. Położony obok wydłużony, piętrowy budynek mieszkalny również zachował w znacznym stopniu swą pierwotną dekorację i formę, pomimo zmiany dachu z mansardowego na prosty, dwuspadowy.

5.3.1.f. Budownictwo mieszkaniowe

• Architektura willowa

Architektura willowa - domy o charakterze reprezentacyjnym budowane w ogrodach nie występują zbyt licznie na terenie Rzeszowa w porównaniu do podobnych miast tej skali. W 2 poł. XIX w. i na początku XX w. w miastach ówczesnej Galicji, na zapleczu centrów miast powstawały dzielnice willowe. Zapewne brak koncepcji urbanistycznej, opracowanego planu „regulacji” miasta spowodował, że w Rzeszowie dzielnice willowe nie wykształciły się. Pojedyncze wille powstawały w ścisłym centrum (róg Jagiellońskiej i Zygmuntońskiej, Alsa) oraz na jego obrzeżach i przy drogach wylotowych z miasta. Przykładem namiastki takiej dzielnicy jest Aleja Pod Kasztanami, gdzie wzniesiono trzy, malowniczo usytuowane wille, powstałe w niewielkich odstępach czasu począwszy od końca XIX w.

Willa W. Pilińskiego, Aleja Pod Kasztanami 8, wzniesiona w 1899 r. wg projektu Tadeusza Tekielskiego, stanowi nawiązanie do stylu szwajcarskiego budownictwa ludowego. Parterowy budynek na rzucie prostokąta, kryty jest dachem o skomplikowanej formie z dodatkowymi licznymi połaciami i wieżyczkami. Od pld. dostawiono dużą murowaną werandę, natomiast od strony ptn. - zach. naroża - niewielką wieżyczkę. Na piętrze elewacji wykorzystano mur szachulcowy, na którego drewnianej konstrukcji oraz na stolarce okiennej skupione są zdobienia. W fasadzie - kartusz z datą powstania budynku.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1250 z dn. 15.06.1979 r.

„Willa pod Sową” - dom własny Tekielskiego, **Al. Kasztanowa 10**, 1900 r. W zamyśle miała przypominać mały zameczek - budynek o zróżnicowanej bryle i kształcie dachów. Na nieumiarowionym rzucie widać trakt wejściowy, połączony ze smukłą wieżą mieszczącą klatkę schodową. Od góry całość flankuje wspomniana wieża schodowa, w najwyższej części ośmioboczną, z widoczną konstrukcją szachulcową, z drugiej strony - zryzalitowany segment oddzielony poprzecznym dachem naczółkowym z dużym podcieniem. Pomiędzy nimi znajduje się loggia, oddzielona arkadą i bogato zdobioną balustradą. Na fasadzie sgraffito - zegar słoneczny zdobiony rysunkami i napisem, którego tłumaczenie brzmi: „Widzisz godzinę, nie znasz godziny” oraz rzeźbiona sowa na kartuszu z symbolami zawodowymi architekta. Dekorację uzupełniają witrażyki i okna gomółkowe.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1251 z dn. 10.01.1979 r.

Willa, Aleja Pod Kasztanami nr 2/4/6, wzniesiona wg proj. inż. Kazimierza Hołubowicza, 1903 r. Neobarokowy budynek o charakterze pałacyku. Piętrowy korpus i parterowe skrzydła nakryte są zróżnicowanymi dachami mansardowymi i pulpitowymi. Korpus dekorowany jest pseudoryzalitem z niszą obramioną dekoracyjnym kartuszem, z rzeźbionym popiersiem mężczyzny W skrzydle wsch. znajduje się wejście flankowane parą kolumn podtrzymujących kartusz z monogramem.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1173 z dn. 22.06.1987 r.

Willa, ul. Alsa 8, 1 ćw. XX w., górujący nad okolicą, usytuowany na skarpie niesymetryczny budynek o charakterystycznej centralnej piętrowej części głównej przekryte wysokim, dwuspadowym dachem mocno wysuniętym na końcówkach krokwi. Elewacje gładko otynkowane, częściowo boniowane, z ceglanyimi elementami, drewniana weranda zwieńczona balkonem. W szczycie elewacji wsch. zwornik z rzeźbą orła.

Willa Holzerówka, ul. Sokoła 7, wybudowana w 1888 r. dla Karoliny i Ludwika Holzerów. W 50. latach XX w. wraz sąsiadującym budynkiem przekształcona w teatr. Zachował się trójarkadowy, otwarty ganek zwieńczony tarasem oraz częściowo - wystrój architektoniczny.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-549 z dn. 13.06.1991 r.

Willa, ul. Unii Lubelskiej nr 4, ok. 1910 r. Parterowy budynek na kryty naczółkowym dachem, z dwukondygnacyjnym, murowanym ryzalitem w fasadzie, zwieńczonym attyką stanowiącą balustradę tarasu. Cokół kamienny, ściana ceglana z boniowaniem naroży, opaski okienne profilowane i mocno wyładowany gzyms kordonowy kontrastują z tynkowanymi elewacjami ryzalitu, rozcłonkowanymi oknami: arkadowymi - w przyziemiu, prostokątnymi - na piętrze, rozdzielonymi pilastrami.

Zachowały się również dwie wille na ul. Moniuszki nr 4 i 11. Ciekawszy pod względem formy jest budynek nr 4 (ok. 1908 r.) - z często stosowanym w willowej architekturze motywem wertykalnym - tu w formie górującej nad całością wieży. Z 1 ćw. XX w. pochodzi willa przy ul. Fredry 6, o zróżnicowanej parterowo - piętrowej bryle. Frontowa część piętrowego skrzydła budynku przekryta jest ostrostupowym hełmem, co również nadaje mu wieżowy charakter. Pozostałe budynki powstałe w stylistyce willi były budowane poza ścisłym centrum Rzeszowa.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-597 z dn. 15.06.1979 r.

Willa, ul. Chrzanowskiej 10, 1900 r. prawdopodobnie wg proj. T. Tekielskiego. Monumentalny budynek o rozczłonkowanej bryle, zrealizowany na rzadko stosowanym planie podkowy. W płn. - wsch. narożniku umieszczona została zredukowana wieżyczka. Ściany zwieńczone są szachulcowymi ściankami kolankowymi.

Budynek wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1091 z dn. 16.04.1981 r.

Obiekty z elementami secesji:

Willa, ul. Kasprowicza 6, z pocz. XX w. Parterowy, murowany, otynkowany budynek, kryty naczółkowymi dachami, posiada kilka wyróżniających go elementów: wnątkowa kapliczka w architektonicznym obramieniu i, rzadki na terenie Rzeszowa, otwór okienny w kształcie odcinka koła, mający secesyjne konotacje.

Willa, ul. Króla Augusta 16, budynek o skromnym detalu skupionym na balustradzie ganku i półkolistym szczycie facjaty. Na szczególną uwagę zasługuje zachowane murowane ogrodzenie z unikatowymi metalowymi przęsłami o floralnej dekoracji i falującej linii, której odpowiada kształt podmurówki.

Wśród zasobu architektury willowej powstałej w pocz. XX w. wymienić należy także wille przy ulicach: Moniuszki 11 - z wydatnym frontowym szczytem, pocz. XX w.; przy ul. Krakowskiej 4 - parterowy, rozłożysty z charakterystycznym frontem - część z wolutowym szczytem, część kryta pozornym hełmem, z końca XIX w.; Reymonta 17 - budynek parterowy o ceglanych elewacjach i tynkowanych detalach, pocz. XX w. W latach 20. XX w. powstała willa Wanga (ul. Jagiellońska 11, 1924 r.) - skromna w wystroju (gzymsy i opaski okienne), ale o zróżnicowanej bryle i eksponowanej lokalizacji. Popularny w architekturze willowej element wieży zaistniał także w drewnianej formie - willi przy ul. Lwowskiej 8 powstałej pod koniec XIX w.

Architektura modernistyczna, która w 30. latach XX w. dość licznie pojawiła się w stylistyce rzeszowskiego budownictwa, miała swoje przykłady również w architekturze willowej. Jako przykład mogą służyć budynki przy ul. Zygmuntowskiej 1-3 (ok. 1928 r.), ul. Jagiellońskiej 24 (lata 20., 30. XX w.), ul. Króla Augusta 1, (proj. K. Holzer, 1938 r.). Są to budynki o kubicznych bryłach, minimalistycznych dekoracjach najczęściej skupionych na wejściu i klatce schodowej. Elewacje najczęściej zróżnicowane w tonacjach i fakturze użytych tynków.

• Kamienice

Zabytkowe kamienice zachowane na terenie Rzeszowa są przede wszystkim świadectwem rozwoju miasta począwszy od poł. XIX w. Oczywiście kamienice rzeszowskie, zwłaszcza te zlokalizowane w Rynku Starego Miasta i jego najbliższej okolicy posiadają w swych murach części znacznie starsze, nawet XV-wieczne, jednak ich ostateczna forma architektoniczna ukształtowana została dopiero w 2 poł., a zwłaszcza w końcu XIX w. i początkach XX w. Obok tych najstarszych kamienic powstających od XV i XVI w., następnie wielokrotnie przebudowywanych, znaleźć można na terenie miasta interesujące obiekty, które wznoszono od podstaw począwszy od 2 poł. XIX w. do lat 20. i 30. XX w.

Określenie kamienica pojawia się w rzeszowskich aktach radzieckich w k. XVII w., jednak zarówno zachowane opisy, jak i przeprowadzone w niektórych obiektach badania architektoniczne wskazują, że tylko niektóre części ówczesnych kamienic były murowane.

Dotyczyło to najczęściej takich elementów jak piwnice, sklepy i wielkie izby. Pierwotnie były to domy drewniane lub częściowo murowane (piwnice i partery). Początkowo parterowe, potem piętrowe, przy czym górne kondygnacje aż do XIX w. były z reguły drewniane. Domy rynkowe posiadały przestronne i głębokie piwnice, sklepy (były to tzw. sklepy wierzchnie i sklepy dolne - piwnice), długą sklepioną sień, reprezentacyjną tzw. wielką izbę, pomieszczenia mieszkalne, a od frontu podcienia wsparte na drewnianych słupach. Zachowane kamienice przyrynkowe mają najczęściej trójtraktowy układ wnętrza z długą, wąską sienią i klatką schodową doświetloną od góry. Charakterystycznym elementem wielu kamienic przyrynkowych są głębokie dwu-, a nawet trzypoziomowe piwnice. Piwnice pełniły rolę tzw. sklepów ziemnych (sklepy dolne) - dotyczyło to wyższych kondygnacji piwnic oraz magazynów handlowych. Budowane pod kamienicami, placem rynkowym, a także pod przyległymi ulicami, tworząc nieregularną sieć komór i korytarzy na różnych głębokościach, dochodzących nawet do dziesięciu metrów. Piwnice drążone były w miękkim gruncie lessowym, następnie wzmacniane drewnem dębowym lub murowane z kamienia i cegły oraz sklepione. Układ piwnic jest różnorodny - zwykle nie pokrywa się z rzutami i wielkością wyższych kondygnacji. Spotyka się tu tzw. gruby (komory) i szyje (korytarze). Górne kondygnacje piwnic są starsze, powstały równocześnie ze wznoszeniem domów (XV - XVI w.), natomiast niższe poziomy są młodsze, były dłubane w miarę potrzeby w różnym czasie (zapewne XVI - XVIII w.) Prace zabezpieczające i rewitalizacyjne rzeszowskich piwnic przebiegały w czterech etapach, od lat sześćdziesiątych XX w. do końca 2007 r. Odpowiednio zabezpieczone i odrestaurowane piwnice oraz korytarze posłużyły do utworzenia Podziemnej Trasy Turystycznej „Rzeszowskie piwnice”, którą udostępniono zwiedzającym w kwietniu 2001 roku, a następnie przedłużono w latach 2006 - 2007.

Do poł. XIX w. dla zabudowy mieszkalnej Rzeszowa charakterystyczna była jej niewielka skala. Piętrowe kamienice i parterowe domy murowane występowały jedynie wokół Rynku i jego najbliższej okolicy, tj. przy ulicach: Pańskiej (ob. ul. 3 Maja), Krakowskiej (ob. ul. Jałowego), Sandomierskiej (ob. ul. Grunwaldzkiej). Pozostałą zabudowę mieszkalną stanowiły małomiasteczkowe, najczęściej drewniane domy. Taki stan obrazuje najwcześniejsza z map katastralnych Rzeszowa, pochodząca z 1842 r. Te drewniane domy niszczone były wielokrotnie przez liczne pożary miasta. Po wielkim pożarze miasta w 1842 r., budynki drewniane były zastępowane murowanymi - zarząd miasta, ze względu na bezpieczeństwo nie udzielał zgody nawet na remonty, w których ponownie planowano zastosować materiał drewniany. Stylowe kamienice powstałe przed poł. XIX w. najczęściej otrzymywały wówczas skromne klasycystyczne elewacje. Klasycyzm był tak mocno zakorzeniony w architekturze Rzeszowa, że jeszcze w 1876 r. nowo wzniesiony dworek przy obecnej ul. Jałowego 1, wg projektu Józefa Kwiatkowskiego ma cechy typowo klasycystyczne.

Najważniejszy plac miasta - Rynek posiada obecnie zabudowane trzy pierzeje: pód. - wsch. i póln. W pozbawionej dziś zabudowy pierzei zach. stoi jedynie Ratusz. Obecnie zachowane pierzeje tworzą w większości dwukondygnacyjne, rzadziej trójkondygnacyjne kamienice powstałe w okresie XV - XX w. Zabudowa została ukształtowana po wielkim pożarze Rynku w 1842 r., który doszczętnie strawił wszystkie domy. Kamienice przyrynkowe wielokrotnie przebudowywane i nadbudowywane przeszły swoistą ewolucję budowlaną.

Ostateczną bryłę, formę i wystrój architektoniczny otrzymały w zasadzie dopiero na przełomie XIX/XX w. i w pocz. XX w. W tym czasie rozpoczął się także proces zabudowywania wolnych działek przyrynkowych oraz niezabudowanych miejsc na zapleczach działek. Na zapleczu pld. pierzei rynkowej wykształciła się zabudowa pfn. pierzei ulicy „zatylniej”, która grupowała żydowską zabudowę powstającą, dosyć chaotycznie, już od końca XVII w. Tak więc począwszy od poł. XIX w. i w 2 poł. stulecia nadbudowane zostały niemal wszystkie budynki w rynku Starego Miasta i w dużej części Nowego Miasta. Zabudowano też większość wolnych wcześniej działek przyrynkowych. Przy okazji wspomnianych nadbudów kamienice w rynku otrzymywały wówczas najczęściej klasycystyczny wystrój. Prawdopodobnie w tym czasie likwidacji uległy podcienia.

W latach 70. XIX w. murowane kamienice i domy mieszkalne zachowywały utrwalone wcześniej wzorce: były to najczęściej budynki z sienią przelotową, dwu- i trzytraktowe, dwukondygnacyjne, często podpiwniczone, o kilkuosiowych elewacjach. Takie kamienice powstawały w otoczeniu starego rynku, a także rynku nowomiejskiego (ob. Plac Wolności). Wiele tego typu projektów było autorstwa czynnego tu wówczas budowniczego Jakuba Holzera. W tym też czasie, w wyniku ożywienia ruchu budowlanego, przebudowywano dawne drewniane oficyny kamienic z drewnianych na murowane. Częste stało się też przerabianie okien parteru na sklepowe witryny (zwłaszcza w kamienicach rynkowych i ulicach przyległych).

Od 2 poł. XIX w., w okresie autonomii galicyjskiej wpływ na nowo budowane kamienice, domy i wille miały również, wprowadzone przez Austriaków, przepisy budowlane. Wraz z wprowadzeniem autonomii, miasto zaczęło się gwałtownie rozwijać, do czego przyczyniło się m.in. umieszczenie w Rzeszowie kilku ważnych instytucji państwowych, budowa linii kolejowej, powstanie i rozwój garnizonu wojskowego, co pociągnęło za sobą napływ do miasta austriackich urzędników, wojskowych i inteligencji oraz szybki rozwój demograficzny. Zmienił się charakter miasta, które w ten sposób stało się ośrodkiem administracji państwowej i gospodarczej, a fakt ten rzutował w zasadniczy sposób zarówno na przekształcenia struktury przestrzennej miasta, jak i zmiany w jego zabudowie.

Pomimo tych pozytywnych zmian w początkowym okresie autonomii galicyjskiej charakter zabudowy mieszkalnej miasta zmieniał się stosunkowo wolno (jeszcze w latach 70. XIX w. powstawało sporo małych domów, często drewnianych). Sytuacja zaczęła się zmieniać, gdy wprowadzono przepisy, które regulowały charakter i gabaryty zabudowy w mieście. Projekty nowych budynków i plany przebudowy istniejących musiały być akceptowane przez nowo powołane władze budowlane. Wprowadzono też ścisłe zasady dotyczące budowania domów w miastach: zakaz budowy domów z drewna oraz stosowania pokrycia dachów ze słomy i gontu. Przy głównych ulicach zakazywano budowy domów parterowych. Organizowano też akcje wyburzania budynków znajdujących się w złym stanie technicznym.

Duży wpływ na zmianę oblicza architektonicznego miasta, zwłaszcza od lat 90. XIX w., wywarła działalność w Rzeszowie kilku architektów, którzy w indywidualny sposób przenieśli na rzeszowski grunt nowe nurty i tendencje rozwijające się w galicyjskiej architekturze końca XIX w. Zaliczyć do nich należy: Kazimierza Hołubowicza, Piotra Emilewicza, Tadeusza M. Tekielskiego, Ludwika Holzera, Izaaka Appermana. Duże znaczenie miała też działalność

architektów przybyłych z większych ośrodków, przede wszystkim z Krakowa, jak Tadeusz Stryjeński czy Zygmunt Hendel.

W k. XIX w. zabudowa Rzeszowa nawiązywała do form historyzmu - najczęściej neorenesansu. Nadal obowiązywał też detal o klasycystycznej proveniencji z boniowanymi elewacjami parteru, międzykondygnacyjnymi gzymsami, otworami okiennymi zdobionymi naczółkami i płaskimi podokiennymi płycinami. Zauważalne są jednak pewne zmiany: stopniowo wzrastały rozmiary kamienic, zaczęły pojawiać się budynki trójkondygnacyjne oraz nowa forma kamienicy - kamienica czynszowa o charakterystycznym rzucie zabudowy w czworobok z małym podwórkiem w środku.

Reprezentacyjne kamienice zlokalizowane były przede wszystkim w Rynku oraz przy obecnych ulicach: 3 Maja, Zamkowej, Jałowego, Jagiellońskiej, Zygmuntowskiej, Grunwaldzkiej, Kościuszki. Ulica 3 Maja przed rozbiorami nazywana Pijarską, a następnie Pańską miała szczególnie reprezentacyjny charakter. Wyróżniał się tu nadal zespół zabudowań klasztornych oo. Pijarów, nowe monumentalne budowle użyteczności publicznej, wznoszone zwłaszcza w okresie autonomii galicyjskiej oraz kamienice, wśród których przeważały budynki dwukondygnacyjne, ale wznoszono też okazałe, znacznie wyższe obiekty trójkondygnacyjne. W architekturze obecnego Rzeszowa istotną rolę ogrrywają też kamienice wzniesione w początkach i pierwszej dekadzie XX w. Powstające wówczas kamienice najczęściej kontynuowały kierunek narodowego historyzmu i często odznaczały się dobrym poziomem architektonicznym. Znajdujemy też realizacje nawiązujące do secesji. W tym czasie swoje realizacje w Rzeszowie wykonali m.in. dwaj znani architekci - Tadeusz M. Tekielski i Piotr Emilewicz.

Kamienica Tekielskiego, ul. 3 Maja 32, wzniesiona w 1910 r. - eklektyczny budynek należący do czołowych przykładów rzeszowskiej architektury późnego historyzmu. Usytuowana w narożu ulic, zbudowana została na rzucie wieloboku, z trójboczną fasadą. Wysoko podpiwniczona, trójkondygnacyjna, z użytkowym poddaszem zaznaczonym wąskimi oknami - w bocznych częściach fasady. Środkowa część fasady zwieńczona wysokim, trójkątnym szczytem z trójdzielnym oknem, rozczłonkowana jest dwukondygnacyjnymi wykuszami na potężnych schodkowych konsolach - w osiach skrajnych. W kompozycji ścian dużą rolę odgrywa gzyms kordonowy wydzielający parter budynku oraz dekoracyjne rozmieszczenie grup okien, prostokątnych i arkadowych o zróżnicowanych proporcjach. Trójkątny szczyt wieńczy kartusz i emblematem architekta i jego żony (T. T. J. - Tekielscy Tadeusz i Jadwiga), opleciony bogatym ornamentem roślinnym. Poniżej trójdzielna kompozycja okien o nierównej wysokości z łańską sentencją - Sibi et posterati (Sobie i potomności) i datą budowy (1910 r.). Uwagę zwraca półkoliście zamknięty portal wejściowy z drzwiami o dekoracyjnej secesyjnej kracie. W pracach architekta widoczne jest nawiązanie do twórczości znanego architekta Teodora Talowskiego, którego jednym z głównych naśladowców na terenie Galicji był Tadeusz M. Tekielski

Interesującym przykładem naśladownictwa twórczości T. Talowskiego jest rzeszowska kamienica przy ul. Jałowego 27, w której manierystyczny kamienny detal kontrastuje z gładkimi ceglanyimi elewacjami. Autorstwo tego budynku przypisywane jest T. Tekielskiemu bądź Piotrowi Emilewiczowi.

Charakterystycznym przykładem dzieł Piotra Emilewicza jest, m. in., kamienica na rogu ul. Jagiellońskiej 1 i 3 Maja 18, z wyeksponowanym narożnikiem w formie półokrągłego wykuszu, której styl określono jako „historyzm zmodernizowany”. W podobnym duchu wzniesiono okazałą kamienicę z dekoracyjnymi szczytami, wykuszami i balkonami przy ul. Sobieskiego 12 (pl. Wolności 3), przypisywaną Emilewiczowi oraz tzw. kamienicę Weiberga wzniesioną ok. 1910 r. wg projektu Ludwika i Karola Holzerów przy obecnej ul. Kreczmera. Do ważnych dzieł Piotra Emilewicza należy zbudowany w 1912 r. dom własny - obecnie kamienica przy ul. Zygmuntowskiej 2 z charakterystycznym wykuszem w osi środkowej elewacji frontowej. Niektórzy badacze przypisują Emilewiczowi kolejne realizacje: kamienicę przy ul. Jagiellońskiej 4, zdobioną pilastrami w wielkim porządku kamienicę przy Jagiellońskiej 7 i kamienicę przy ul. 3 Maja 24.

Wspomniane powyżej kamienice projektowane przez dwóch znaczących w Rzeszowie architektów - T. Tekielskiego i P. Emilewicza stworzyły w rejonie ulic Jagiellońskiej, Zamkowej i Zygmuntowskiej i częściowo 3 Maja harmonijnie skomponowany zespół.

Wśród architektów działających w Rzeszowie od lat 90. XIX w. do I wojny światowej warto zwrócić uwagę na Izaaka Appermana, wiedeński projektant rządowy, autora projektu i wykonawcę budynku z początku XX w. przy ul. 3 Maja 11 o bogatej dekoracji. Projektował Urząd Skarbowy w Rzeszowie, ob. budynek Funduszu Zdrowia, magazyn tytoniowy, ob. areszt w zespole Miejskiej Komendy Policji. Być może wg jego projektu wzniesione też zostały kamienice przy ul. Przesmyk 2 i ul. Króla Kazimierza 29 oraz ul. Lisa Kuli 6. Architekt ten działający w dużej mierze dla zleceniodawców narodowości żydowskiej stosował dość powtarzalny kostium architektoniczny - płytkie boniowania elewacji, podkreślone osie okienne, ornament złożony z geometrycznych form. Taki typ dekoracji występuje w rejonie Nowego Miasta, w płd. pierzei Placu Śreniawitów i w budynkach na początku ul. Dąbrowskiego.

W kamienicach z 20. lat XX w. chętnie stosowano środki formalne epoki historyzmu. Np. kamienica przy ul. Jagiellońskiej 18 - nakryta mansardowym dachem, ozdobiona arkadkowym fryzem czy wspomniana kamienica przy Jagiellońskiej 7 z pilastrami w wielkim porządku, przypisywana Emilewiczowi. Mansardowy dach kryje kamienicę przy ul. Grunwaldzkiej 5 - o regularnej kompozycji fasad. Z końca lat. 20. XX w. pochodzi dom na rogu ulic Dąbrowskiego i Unii Lubelskiej, z tarasem wspartym na dwóch toskańskich kolumnach.

Od poł. lat 30. XX w. w architekturze kamienic przeważać zaczęły rozwiązania modernistyczne. Pozbawione detalu architektonicznego z dużymi, szerokimi trój- a nawet czterodzielnymi oknami, często z narożami akcentowanymi okazałymi balkonami lub oknami na narożnikach, z ciekawymi rozwiązaniami materiałowymi i kolorystycznymi, np. w formie licowanych płytkami klinkierowymi parterów, kontrastujących z gładkim szarym tynkiem wyższych kondygnacji. Np. kamienica Uzarskich, ul. Dekerta 1, 1935 r. wg proj. Karola Holzera, z narożnymi balkonami - loggiami. Tego samego autora kamienice przy ul. Jagiellońskiej 12, Sobieskiego 3, Asnyka 2a, czy wille przy ul. Lenartowicza 20 i ul. Króla Stanisława Augusta 1.

Inne przykłady: 1. Kamienica dla córki prezydenta miasta Romana Rogulskiego przy ul. Jagiellońskiej 32, wg projektu ówczesnego architekta miejskiego - Tadeusza Mulickiego,

z elewacją zaakcentowaną trójkątnym wykuszem i balkonami obejmującymi narożnik budynku; 2. ul. Kraszewskiego 7 - duża trzypiętrowa kamienica z zaokrąglonym narożnikiem objętym długim balkonem, z mocnym pionowym „elementem” w formie okna klatki schodowej; 3. Kamienica na rogu ulic: Jagiellońskiej i Lisa - Kuli; 4. Na rogu Asnyka i Sobieskiego wzniesiona w 1937 r. wg proj. Jerzego Mackiewicza pod kierunkiem Karola Holzera; 5. Na rogu Targowej i Naruszewicza oraz kamienice przy ulicach: Dekerta 3 i 5, PCK 4 i 8, R. Alsa 2.

Obok kamienic powstawały też bloki budowane dla rodzin wojskowych przy ulicach Szopena i Langiewicza. Blok przy ul. Szopena - o rozbudowanej kompozycji - posiada ciekawie rozwiązany zaokrąglony, „cofnięty” narożnik zaakcentowany biegnącymi przez całą wysokość lizenami. Uwagę zwraca też prosta, lecz dominująca skalą, bryła budynku przy ul. Grunwaldzkiej 6 wybudowanego w 1936 r. dla firmy „Schaiter i Ska” wg proj. Józefa Wetzsteina.

• Budownictwo drewniane

Ponad 90% budownictwa drewnianego zachowanego w granicach administracyjnych miasta Rzeszowa, które znajduje się w GEZ to budownictwo wiejskie występujące w dzielnicach, które jeszcze do I. 50. XX w. w większości były odrębnymi wsiami (Biała, Budziwój, Drabinianka, Pobitno, Przybyszówka, Słocina, Staromieście, Staroniwa, Wilkowyja, Zalesie, Załęże, Zwiężczyca). Zdecydowanie największą grupę tworzą budynki zachowane na Staromieściu (ok. 100 obiektów), następnie w Pobitnie i Staroniwie (ponad 30), Budziwoju, Słocinie, Drabianiance (ok. 20), w pozostałych wsiach - poniżej 10 w każdej. Naturalnie ogólny zasób budynków drewnianych jest znacznie większy - w GEZ ujęte zostały wyselekcjonowane, najciekawsze, najlepiej zachowane przykłady tego budownictwa.

Podczas prac terenowych związanych z rozpoznaniem zasobu niejednokrotnie stwierdzano brak obiektów bądź też gruntowną przebudowę budynków znajdujących się w GEZ Rzeszowa. Budynki nieistniejące lub przebudowane w sposób uniemożliwiający określenie ich cech historycznych i stylowych zostały wykreślone z ewidencji. Niemniej następne również ulegają modernizacji, w większości wypadków naruszającej i przekraczającej kanon budownictwa ludowego, wypaczając jego obraz. Modernizacja obejmuje z reguły: wymianę więźby, zmianę formy dachu, pokrycia, rozbudowę czy nadbudowę budynku, ocieplanie zrębu grubym styropianem, stosowanie tynków, sidingu, wymianę stolarki drzwiowej i przede wszystkim, bardzo powszechną, wymianę stolarki okiennej na okna z PCV, w większości przypadków związaną ze zmianą wielkości otworów i ich proporcji, stosowanie nietradycyjnych okien, np. bezpodziałowych lub z podziałem poziomym. Pomimo tego opisanego wyżej pesymistycznego obrazu zachowania zasobu budownictwa drewnianego należy podkreślić, że na ok. 50 obiektów datowanych na XIX w. około połowa to budynki stosunkowo mało przekształcone.

Dominującą konstrukcją jest w omawianym budownictwie konstrukcja wieńcowa (zrębowa), czasem wspomagana systemem sumikowo - łątkowym, głównie przy otworach wejściowych do budynku (gdzie rolę łątki pełni wpuszczony w podwalinę jeden ze słupów ościeżnicy drzwi przedłużony do oczepu), czy łączeniu krótkiej, dostawionej do budynku mieszkalnego w późniejszym czasie części gospodarczej. W zwęglowaniach belki łączone są

na obłap z pozostawionymi krótkimi ostatkami (w budynkach najstarszych) oraz - głównie w budynkach z l. 20 - 40. XX w.: na jaskółczy ogon, czasem również z pozostawionymi krótkimi ostatkami. Powszechne szalowanie domów (ok. 90% obiektów) w znacznym stopniu utrudnia bardziej szczegółowe analizy odnośnie stosowanych materiałów i szczegółów konstrukcji.

Konstrukcja ramowa występuje rzadko. Odnotowane przypadki odnoszą się do drewnianych ganków usytuowanych przeważnie w centralnej części budynku. Ganki te są w wielu przypadkach elementem wtórnym w stosunku do budynku. Większą popularność zyskały dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym i po II wojnie światowej. Ich ramową konstrukcję w dolnej i górnej części wypełniano lub szalowano deskami, a w środkowej wprowadzano okna niekiedy z bardzo bogatymi podziałami wewnętrznymi, nawet z dekoracyjną stolarką. Zachowały się również ganki „w stanie surowym”, tzn. takie, których szkieletu konstrukcyjnego nie obudowywano.

Powszechne do pocz. XX w. wysokie dachy czterospadowe, nadające budynkom szczególnych proporcji, na obszarach wiejskich kryte prawie wyłącznie słomą, nie występują. Podobnie jak budynki kryte strzechą. Niezmienioną formę dachu czterospadowego odnotowano w kilku przypadkach (np. ul. Studzianki 42, Budziwój). Większość najstarszych zachowanych domów posiada obecnie proste dachy dwuspadowe, czasem naczółkowe. Te ostatnie, powszechne zwłaszcza od lat 20. XX w., występują na terenie Rzeszowa najczęściej.

Większość domów mieszkalnych na terenie siedliska zwrócona jest do drogi ścianą szczytową. Wszystkie odnotowane budynki mieszkalne i mieszkalno-gospodarcze to budynki szerokofrontowe. Program przestrzenny zachowanych obiektów jest bardzo zróżnicowany: od klasycznego jednotraktu (izba - sieni - komora), niekiedy zredukowanego tylko do sieni i izby (np. na Staromieściu), poprzez domy półotraktowe (izba - sieni i kuchnia - komora) po obiekty bardziej rozbudowane, dwutraktowe. Czasem program przestrzenny domów jest poszerzony o dodatkowe pomieszczenie gospodarcze (np. wozownia) lub inwentarskie, wznoszone równocześnie z budynkiem mieszkalnym lub dostawiane w okresie późniejszym.

Dekoracja domów jest najczęściej bardzo skromna. Jeśli występuje, sprowadza się zasadniczo do ozdobnego wyrzynania dolnych końcówek desek szalunku szczytów, układania szalunku szczytów w „jodełkę”, czy rzadziej już występującego wyrzynania wiatrołapów w „koronkę” (np. ul. Staroniwska 5), stosowania ozdobnego listwowania szalunku z fryzem arkadkowym w zwieńczeniu ścian, malowania listwowania szalunku w kolorze innym niż sam szalunek. Nie brak motywu promienistego zachodzącego słońca tzw. słońca (szczyt ganku domu, ul. Beskidzka 106). Całkowity brak dekoracji zachowanych drewnianych obramień okiennych równoważony jest przez bardziej dekoracyjnie traktowane drzwi wejściowe, chociaż przykładów na to zachowało się niewiele. Ciekawym elementem dekoracyjnym, występującym zwłaszcza w okolicach Pobitna jest „pseudoboniowanie” narożników ścian profilowanymi kwadratowymi i prostokątnymi deseczkami, naśladującym niewątpliwie boniowanie narożników ścian budynków murowanych. W niektórych obiektach to „pseudoboniowanie” ujmuje również otwory wejściowe do budynku.

Zdecydowanie bogatsze w dekorację są dostawiane najczęściej w późniejszym czasie ganki z dużymi płaszczyznami okien o bogatych podziałach wewnętrznych, z odcinkowo kształtowanymi szczeblinami, często bardzo ozdobnymi i dekoracyjnymi szczytami.

Nieoszalowany zrąb ścian jest rzadkością. Jeśli występuje - jest w przypadku budynków najstarszych bielony, jednak najczęściej jest malowany środkiem ochronnym i ewidentnie nie jest traktowany jako element dekoracyjny.

Typowe, drewniane domy miejskie i podmiejskie o charakterze willowym, z rozbudowanym programem przestrzennym, złożonej bryle i oryginalnym detalu w zasadzie nie występują. Tym cenniejsze są zatem te zachowane nieliczne przykłady z k. XIX i 1 ćw. XX w., przy ulicach: Króla Augusta 22, Lwowska 8 (A-762 z dnia 13.04.1981 r.), Partyzantów 17, Podkarpacka 2, zespół domu obejmujący dom, studnię i budynek gospodarczy przy ul. Wierzbowa 4-6 (A-1240 z dnia 04.09.1991 r.). Część obiektów, szczególnie w miejscowościach gdzie oddziaływanie Rzeszowa było silniejsze, można zaliczyć do skromnej mieszkalnej architektury podmiejskiej (zwłaszcza zach. okolice cmentarza na Pobitnie).

Nielicznie zachowane wolnostojące budynki gospodarcze (kuźnie, wozownie, spichlerze, stodoły), w każdym odnotowanym przypadku konstrukcji zrębowej, są w większości przystosowane do nowych funkcji (najczęściej garaże), lub pozostają nieużytkowane. Są to zarówno duże budynki szerokofrontowe (np. ul. Paderewskiego 142) jak i niewielkie, wąskofrontowe (np. wozownia, ul. Prusa 42).

5.3.1.g. Zabytkowe założenia zieleni

Ogród Miejski im. Solidarności - usytuowany przy ul. Reformackiej, najstarszy z rzeszowskich parków, między ulicami Dąbrowskiego, Chrzanowskiej i Langiewicza, zlokalizowany jest na terenie dawnego ogrodu klasztorne franciszkanów reformatów. Ogród klasztorny założony został w XVIII w. wraz z powstaniem zespołu kościelno -klasztornego. Obraz ukształtowanego już w całości zespołu: kościół, klasztor, zabudowania gospodarcze i rozległy ogród - ukazuje plan Wiedemanna z 1762 r. Zabudowania klasztorne otoczone były w trzech stron ogrodem o zróżnicowanym charakterze. Na pld. - zach. rozciągał się duży ogród kwaterowy z symetrycznie rozmieszczonymi alejami oraz budynkiem kaplicy zamykającym centralną aleję. Teren za prezbiterium pełnił być może funkcję ogrodu warzywnego. Fragment posesji znajdujący się przed głównym wejściem do kościoła, wydzielony ogrodzeniem i rzędowymi nasadzeniami zieleni wysokiej, ukształtowany był w formie dziedzińca z altaną z drzew w centralnej części.

Po kasacji zakonu w 1787 r. nastąpiło oddzielenie ogrodu od zespołu i, w 1871 r. - przekształcenie go w park miejski. W latach 30. XX w. powiększono park o teren wzdłuż ul. Langiewicza, tzw. „nowy park” oraz niewielki obszar od strony ul. Dąbrowskiego. W ogrodzie powstała altana, w której grywała wojskowa orkiestra i odbywały się festyny. W części ptn. - wsch. mieścił się domek ogrodnika i mała oranżeria. W 1927 r. wmurowano kamień węgielny pod pomnik J. Słowackiego. Po 1945 r. wybudowano drewniany pawilon kawiarni w pobliżu stawu (nieistniejący). W 1952 r. ustawiono rzeźby z pałacu w Siarach oraz fontannę Dionizosa (rzeźby i fontannę zwrócono w 1979 r.). W latach 60. XX w. park uległ przekształceniom wg projektu architekta Stanisława Majki: rozebrano ogrodzenie, pawilon kawiarni, domek ogrodnika i cieplarnię, przekształcono staw, założono rosarium i kwiatowe

rabaty. W I. 70. XX w. żwirowane alejki zastąpiono asfaltowymi. W 2007 r. ustawiono zostały rzeźby czterech pór roku, w 2008 r. - nową fontannę.

Park założony jest na planie prostokąta z głównym wejściem od ul. Dąbrowskiego. Poprzeczne ścieżki dzielą przestrzeń na prostokątne wnętrza. W płn. - zach. części, w której położony był staw, znajduje się fontanna. Najstarsze okazy drzewostanu posiadają ok. 200 lat, najliczniej występują drzewa w wieku ok. 100 lat. Obok drzew rodzimych, jak: kasztanowce, brzozy, dęby, lipy, klony, występują tu także okazy egzotyczne, m.in. orzech czarny, platan klonolistny, katalpa, wiąz górski, kasztan jadalny.

Ogród wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1234 z dn. 19.11.1991 r.

Park im. Szafera w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Słocinie, wzdłuż ulic Powstańców Śląskich i Paderewskiego. Powstał w XIX w. jako element założenia dworsko - pałacowego o powierzchni ok. 6 ha. Przez długi okres w XIX w. majątek w Słocinie był własnością Maurycego Korwin - Szymanowskiego i jego żony Anny z Zawiskich. Zapewne z jego inicjatywy w 3 ćw. XIX w. przebudowano wcześniej istniejący dwór oraz zespół dworski. Po Szymanowskich majątek w Słocinie przechodził kolejno w ręce: Zofii Wallis (córki Szymanowskich), Brunickich oraz Chłapowskich.

Dwór usytuowany w rozległym parku krajobrazowym - w którym zachowany jest dawny domek ogrodnika, założenie wodne złożone z kanału i stawu z wyspą - powiązany jest kompozycyjnie z dawnym zespołem gospodarczym, istniejącym już w 1 poł. XIX w., rozbudowanym w 3 ćw. XIX w. m.in. o budynek spichlerza. XIX w. mapy katastralne obrazują zespół gospodarczy jako wydzielony, lecz powiązany kompozycyjnie i funkcjonalnie zespół murowanych obiektów, na który składały się m.in. zachowane do dziś budynki obory, spichlerza i stajni. Budynki te oddzielone były od zespołu dworsko - parkowego drogą o przebiegu pokrywającym się w zasadzie z obecną ul. Powstańców Śląskich.

Po II wojnie światowej zespół dworski użytkowany był przez Gminną Spółdzielnię. W latach 60. XX w. w spichlerzu urządzono salę katechetyczną. Budynek dawnej rządcówki był w latach 60. XX w. - 1970 r. użytkowany jako szkoła podstawowa. Od 1967 r. we dworze funkcjonował Państwowy Dom Dziecka.

W tym czasie nastąpiły niekorzystne przekształcenia w obrębie zabytkowego parku: m.in. zatarcie historycznego układu dróg i ścieżek, urządzenie boiska sportowego przed frontową elewacją dworu, zatarcie osi widokowej z dworu w kierunku stawów, a brak prac pielęgnacyjnych dodatkowo przyczynił się do zatarcia układu kompozycyjnego parku. Wyraźnemu zniekształceniu uległy też granice stawów oraz elementy układu hydrologicznego.

Najstarsza faza rozplanowania ogrodów pochodzi zapewne z XVIII w. Na mapie katastralnej z poł. XIX w. widoczne jest rozległe założenie dworsko - parkowe i folwarczne. Dwór znajduje się we wnętrzu parku o wielobocznym obrysie, z głównym wjazdem od strony wsch. - od strony folwarku. Przed płd. elewacją dworu - owalny gazon. Park posiada kompozycję swobodną, kształtowaną przez swobodnie rozplanowane ścieżki, drzewa, niską zielenią. W płn. części parku znajdowały się stawy.

Pomimo niekorzystnych przekształceń w 2 poł. XX w. nadal czytelna jest sieć dróg o nieregularnym układzie. Częściowo zachowały się też elementy układu hydrologicznego. Bardzo bogaty jest zestaw gatunkowy drzew, wśród których znajdują się pomniki przyrody

(m.in. buk, dąb szypułkowy, jesion wyniosły, platan klonolistny, sosna wejmutka i tulipanowiec amerykański). Z gatunków krajowych występują tu skupienia grabu pospolitego, lipy drobnolistnej i szerokolistnej, brzozy brodawkowatej, kasztanowca, dębu szypułkowego, a także różnych odmian topoli. Z gatunków obcych znajdujemy też m.in. okazy dębu czerwonego czy orzecha czarnego.

Park wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-338 z dn. 19.08.1968 r.

Park w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Załęże, ul. Wandy Hrabiny Tarnowskiej od średniowiecza funkcjonował tu folwark, a jego kolejnymi właścicielami byli Rzeszowscy i Spytek Ligęza. Przed poł. XVII w. folwark znalazł się w składzie dóbr Lubomirskich, następnie przeszedł w ręce Skrzyńskich, Zaklików i Łętowskich, a od 1860 r. stał się własnością Jana Jędrzejowicza. W 4 ćw. XIX w. Władysław Jędrzejowicz, wg projektu T. Stryjeńskiego, przekształcił istniejącą siedzibę w pałac. Od 1903 r. właścicielem majątki był Roman Potocki. W 1937 r. majątek przeszedł na własność spółki „Łąka Rolniczo Leśna Spółka z o. o. w Łące”, a zarządzała nim do końca wojny Wanda Tarnowska - pracująca m.in. nad upiększeniem parku. Od 1946 r. budynki folwarku dzierżawił Urząd Bezpieczeństwa i Milicja, które miały tam szkołę i więzienie. W 1970 r. zespół został przekazany Wojewódzkiemu Zarządowi Zakładów Karnych - w wyremontowanym pałacu znalazły się mieszkania dla pracowników.

Pośród elementów dawnego zespołu zachował się pałac, park, brama wjazdowa i mur ogrodzeniowy, aleje i szpalery prowadzące do zespołu. W bezpośrednim otoczeniu pałacu skupione są najcenniejsze nasadzenia parku, jak: pomnikowe dęby szypułkowe, jesion wyniosły i sosny wejmutki, po płn. i wsch. stronie pałacu znajdują się aleje grabowe, także lipowa aleja prowadząca do bramy wjazdowej i lipowe szpalery przy ul. Załęskiej - po płn. i pld. stronie wjazdu, stanowiące istotne elementy zespołu. Prawdopodobnie lipowa aleja oraz szpaler lipowy po pld. stronie wjazdu do zespołu pochodzą z początków XX w., natomiast szpaler lipowy płn. - z domieszką kasztanowca pospolitego - może pochodzić z 1 ćw. lub początku 2 ćw. XX w.

Park w zespole dworsko - parkowym w Rzeszów - Staromieściu, ul. Rycerska - pierwszy murowany dwór w Staromieściu, zapewne z 2 poł. XVIII w., w poł. XIX w. otoczony był niewielkim parkiem widocznym na planie katastralnym z 1849 r. Park usytuowany był w pld. - wsch. części założenia, od płn. i zach. graniczył z zabudowaniami gospodarczymi. Powierzchnia parku zmieniała się, gdyż sukcesywnie przyłączano do niego nowe obszary. W 1878 r. majątek Staromieście wraz z Miłocinem i Ruską Wsią kupiła rodzina Jędrzejowiczów i pozostał ich własnością do 1944 r. W latach 80. XIX w. krakowski architekt Tadeusza Stryjeńskiego, opracował projekt gruntownej przebudowy dworu. Był też prawdopodobnie autorem koncepcji zagospodarowania całości założenia, w tym także parku. Park został poszerzony w kierunku zach. - do drogi z Rzeszowa do Sokołowa Młp. Z tego traktu prowadziła aleja dojazdowa usytuowana na osi pałacu. Na planie katastralnym z pocz. XX w. widoczna jest ponadto ścieżka okalająca polanę główną parku w jego zach. oraz gazon z podjazdem podkreślający osiowość bryły pałacu i zach. części parku. Płn. granicę parku stanowiła droga wydzielająca część gospodarczą, łącząca trakt na Sokołów z drogą prowadzącą przez wieś Staromieście.

Zasadnicze zmiany w rozplanowaniu i funkcji założenia przyniosła 2 poł. XX w. W 1944 r. majątek Jędrzejowiczów został przejęty na rzecz Skarbu Państwa. Park z pałacem, jako przekazano spółdzielni „Jedność”, która prowadziła w obiekcie produkcję ogrodniczą. W parku urządzono boisko sportowe z torem żużlowym, a w zach. części - plac do zabaw tanecznych. W 1954 r. teren dawnego zespołu dworsko - parkowego przekazano szpitalowi - nastąpiły wówczas nieodwracalne zmiany w parku. Nowa droga prowadząca od strony ul. Rycerskiej podzieliła park na dwie części wydzielone ogrodzeniami: wsch., funkcjonującą jako park dla pacjentów szpitala przeciwgruźliczego i zach., przylegającą od pld. do budynku szpitala miejskiego. W latach 90. XX w. wybudowano nowe skrzydło szpitala wzdłuż drogi dojazdowej, niejako „w poprzek” dawnego parku. W ten sposób zmienił się obszar i granice parku, jego kompozycja została przekształcona, pojawiły się elementy degradujące przestrzeń dawnego założenia.

Park w zespole dworskim w Rzeszów - Zalesie, ul. Ówiklińskiej, jako własność rodziny Gumińskich istniał już w 1 poł. XIX w. Na mapie katastralnej z ok. poł. XIX w. widoczny nieistniejący dziś dwór poprzedzony gazonem, zlokalizowany w centrum parku ograniczonego potokiem, z komponowanym układem ścieżek. Obecny dwór wzniesiono zapewne w 4 ćw. XIX w. w innym miejscu. Zapewne w tym samym czasie poszerzono park obejmując znaczny teren na ptn. od potoku. Park ten, o urozmaiconej rzeźbie terenu, składa się z pld. części starszej o zniekształconym obecnie układzie kompozycyjnym, pełniącym rolę zieleni towarzyszącej obiektom dydaktycznym oraz części młodszej, położonej na ptn. od potoku Młynówka, o krajobrazowym rozwiązaniu przestrzennym, obecnie także przekształconym, pełniącym rolę rekreacyjno - sportową. W drzewostanie przeważają krajowe gatunki drzew liściastych: jesiony, lipy, brzozy, graby, klony.

Park wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1007 z dn. 11.10.1978 r.

Pozostałość parku w Rzeszów - Zwiężczyca, ul. Jarowa, z zachowanym okazałym drzewostanem, między innymi tulipanowiec, dereń jadalny, lipy.

Park przy szkole rolniczej w Rzeszów - Miłocinie, ul. Miłocińska, określane jako ogrodowo - leśny, w którego skład wchodzi dwa założenia zieleni: ogród szkolny i tzw. park leśny. Ogród szkolny znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie budynku szkoły, pierwsze drzewa i krzewy ozdobne krajowe i zagraniczne pojawiły się w nim zaraz po założeniu placówki, a szata roślinna uzupełniana jest do dziś. Park leśny stanowi założenie naturalne, jest to pozostałość rozciągającego się tu jeszcze w XIX w. lasu Lipina będącego pld. krańcem Puszczy Sandomierskiej. W latach 80. XIX w. las Lipina został wykarczowany, za wyjątkiem jego zach. skrawka, którego drzewostan nie osiągnął prawdopodobnie wtedy jeszcze wieku rębego. Kompleks ten stanowi ciekawy przykład zespołu roślinności właściwej dla tutejszego środowiska przyrodniczego z typowym drzewostanem wielogatunkowego lasu liściastego, w którym dominującymi gatunkami jest buk zwyczajny, lipa drobnolistna, dąb szypułkowy, grab pospolity, jesion wyniosły, brzoza brodawkowa, topola i osika. Na terenie dawnego zespołu szkoły rolniczej znajduje się ponadto staw, usytuowany w ptn. - zach. części założenia, będący pozostałością po dawnym folwarku miłocińskim.

Park na Rzeszów - Lisiej Górze, przy ul. Żeglarskiej, założony został w 1919 r., gdy miasto wykupiło znaczny teren lasu z nadrzeczными łęgami - pozostałość po rozparcelowanym majątku w Zwiężycy. Inicjatorem urządzenia w tym miejscu parku był prezydent miasta dr Roman Krogulski. Zakładano go kilkanaście lat - posadzono drzewa i krzewy, wytyczono liczne ścieżki spacerowe, ustawiono ławki. Posiada wybitne cechy dendrologiczne i florystyczne z dębowym starodrzewem. Starodrzew ten jest chroniony jako rezerwat przyrody.

Poza wyżej przedstawionymi na terenie miasta znajduje się dość znaczna liczba historycznych niewielkich ogrodów zlokalizowanych przy licznie powstających w Rzeszowie w 2 poł. XIX w. i 1 poł. XX w. domach i willach. Zabytkowa zieleń zlokalizowana jest także na dwóch zabytkowych cmentarzach - na cmentarzu starym przy ul. Targowej oraz cmentarzu na Rzeszów - Pobitnie.

5.3.1.h. Cmentarze i sztuka sepulkralna

Rozwój przestrzenny Rzeszowa który nastąpił na początku XX w. i w przeciągu ostatnich kilkunastu lat przełożył się również na zróżnicowanie zasobu sztuki sepulkralnej występującej na terenie miasta. Oprócz nekropoli o charakterze miejskim - Cmentarz Stary oraz na Rzeszów - Pobitnie, występują cmentarze dawnych wsi wchłoniętych przez rozrastające się miasto. Te dwie grupy mają inną charakterystykę. Cmentarze miejskie odzwierciedlają strukturę społeczną i posiadają przez to większy zasób cennych indywidualnych nagrobków. Natomiast na cmentarzach o metryce wiejskiej ich liczba jest mniejsza, występują za to rodzinne kaplice grobowe, których nie ma na Cmentarzu Starym czy Rzeszów - Pobitnie. W związku z powyższym nie należy oceniać wszystkich nekropoli razem.

Cmentarz Stary, ul. Targowa, wiezie prym wśród miejskich nekropoli. Wyznacznikiem nie jest czas powstania, lecz zachowany zasób sztuki sepulkralnej. Powstały głównie w 2 poł. XIX w. i na pocz. XX w., odzwierciedla czas prosperity miasta. Rozwój Rzeszowa, bogacenie się jego mieszkańców znalazło wyraz w pracach zleczanych dobrej klasy artystom.

Najstarszy cmentarz znajdował się przy rzeszowskiej farze. Edykt cesarza Józefa II spowodował jego zamknięcie. Nowy cmentarz założono w 1792 r. przy ówczesnym kościele św. Ducha, na terenie ogrodu szpitalnego, z czasem powiększając jego powierzchnię do obecnych rozmiarów. Znajduje się tu kaplica p.w. św. Trójcy (1787 - 1792., przebudowywana w XIX w.). Obecnie cmentarz rozciąga się od ul. Targowej do nadbrzeża Wisłoka. Podzielony jest dwiema głównymi wzdłużnymi alejami oraz alejkami poprzecznymi. Najstarsze nagrobki pochodzą z 1810 r. (M. Lerer) i 1813 r. (I. Tustanowski). Zasadniczy jednak zasób tworzą pomniki powstałe w 2 poł. XIX w. Na rzeszowskim cmentarzu można prześledzić rozwój form sztuki sepulkralnej jak również różnorodność warsztatów, które wykonywały nagrobki. Najliczniej reprezentowane są miejscowe zakłady Janików, J. Czuby, Mitasińskiego czy też M. Kuczmy.

Szczególną rolę odegrał zakład rodziny Janików. Założony w 1890 r. przez Franciszka Janika na rogu dzisiejszej ul. Targowej i Mickiewicza. Wykonywał wszelkiego rodzaju

nagrobki, ale także rzeźby i detale architektoniczne. Po śmierci założyciela w 1901 r., prowadzenie zakładu przejęła wdowa Leokadia, a następnie jej syn Tadeusz (zm. 1971 r.). Spuściznę zakładu można szacować na kilkaset nagrobków, znajdujących się w miejscowościach w promieniu ok. 100 km wokół Rzeszowa. Działalność warsztatu miała zróżnicowany charakter; ogromna ilość produkowanych nagrobków miała niestety ujemny wpływ na ich jakość artystyczną. Głównie były to proste wyroby w formie cokołów zwieńczonych krzyżami. Jakość odbiła się jednak głównie w rzeźbie nagrobnej, która w swojej większej części była średniej wartości artystycznej. Niemniej jednak zdarzały się realizacje wartościowe a nawet przynoszące prestiż, a działalność warsztatu w nieodwracalny sposób wycisnęła swoje piętno na sztuce sepulkralnej naszego regionu.

Część zamawiających lokowała swoje zlecenia poza Rzeszowem. Możemy znaleźć nagrobki wykonane głównie w warsztatach Krakowa - przoduje tutaj warsztat Fabiana Hochstima, także dużo nagrobków z zakładu Edwarda Stehlika oraz Kazimierza Chodzińskiego, Franciszka Fischera, J. Kuleszy. Poza krakowskimi, w mniejszej liczbie ale o wysokiej wartości artystycznej są reprezentowane pracownie lwowskie, takie jak braci Antona i Jana Schimserów czy też Ludwika Tyrowicza. Na Starym Cmentarzu znajdziemy również nagrobki z Tarnowa. Wiele grobowców zachowało także dekoracyjną metaloplastykę - głównie w postaci ogrodzeń wokół nagrobków. Była ona wytwarzana m.in. w miejscowym warsztacie A. J. Barowicza.

Na cmentarzu licznie reprezentowane są popularne nagrobki w formie postumentów z krzyżami, stell. Mniej powszechne są takie formy jak cippusy czy tomby. Licznie występują nagrobki o rozbudowanej dekoracji rzeźbiarskiej, w tym pełnoplastyczne rzeźby figuralne. Nekropolia jest także miejscem pochówku wielu zasłużonych dla miasta obywateli burmistrzów, żołnierzy, adwokatów, lekarzy i innych osób, które na różnych polach działalności zawodowej, religijnej czy społecznej odcisnęły swój ślad na historii miasta i regionu.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-308 z dn. 13.11.1968 r.

Cmentarz w Rzeszów - Pobitno, ul. Lwowska 31 - w związku z przepełnieniem się Starego Cmentarza podjęto decyzję o lokalizacji nowej nekropolii dla miasta. Cmentarz założono na terenie dawnej wsi Pobitno, na gruntach kupionych przez miasto od Potockich z Łańcuta. Wraz z cmentarzem zostały wybudowane w 1909 r.: kaplica i dom grabarza. Oficjalne otwarcie nekropolii nastąpiło 1 stycznia 1910 r. W 1930 r. cmentarz został powiększony o ponad 2 ha. Nie zachował się jednak w swoim historycznym kształcie, ponieważ w l. 70 XX w. nastąpiła korekta południowej granicy cmentarza ze względu na poszerzenie ul. Lwowskiej.

Cmentarz jest nekropolią o klarownym układzie kwaterowym wyznaczonym przez centralną aleję na osi płn. - pód. oraz przez aleje do niej poprzeczne. Całość została obwiedziona ceglany murem z pód. bramą główną. Zachowało się wiele zabytkowych nagrobków, głównie z rzeszowskiej pracowni rodziny Janików. Jest również duża liczba nagrobków z warsztatu Mitasińskiego (monumentalny postument z aniołem, Anna Kozłowska, zm. 1913 r.). Z ciekawych przykładów sztuki sepulkralnej warsztatów spoza Rzeszowa: grobowiec rodziny Pastuszeńków z lwowskiej pracowni Henryka Periera (w 1906 r. przejął warsztaty Schimserów i stał się potentatem na lwowskim rynku kamieniarskim); czy

też pochodzące z pracowni Trembeckich z Krakowa (np. nagrobek Płonków, który został wykonany wg projektu Xawerego Dunikowskiego, a został translokowany ze Starego Cmentarza).

W obrębie cmentarza znajduje się również kwatera z obeliskiem upamiętniającym żołnierzy poległych w czasie I wojny światowej, powstała w 1936 r., kiedy to szczątki żołnierzy pochowane w różnych częściach nekropolii zostały zebrane w jednym miejscu na terenie dzielnicy XXVII. Na cmentarzu są także mogiły żołnierzy i pomordowanych w czasie II wojny światowej.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1127 z dn. 25.11.1982 r.

Cmentarz na Czekaju - żydowski, ul. Rejtana, założony w 1849 r. poza miastem, na wsch. brzegu Wiśłoka, poszerzony w 1920 r. Obecnie położony po wsch. stronie ul. Rejtana. W czasie II wojny doszczętnie zdewastowany. Liczne nagrobki wykorzystano do wybrukowania ulic Asnyka, Szopena i innych, oraz rynku w Tyczynie. Obecnie na terenie cmentarza zachowały się 754 nagrobki, w większości wyłamane. Najstarsza macewa pochodzi z 1851 r.

Wcześniejszy cmentarz ludności żydowskiej w pobliżu synagog, wytyczony prawdopodobnie w XVII w., został zniszczony w czasie II wojny światowej. Jego część została w 1621 r. zajęta pod wał obronny budowany wokół Nowego Miasta.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-1130 z dn. 14.01.1983 r.

Cmentarz w Rzeszów - Budziwoju, ul. Ks. Kazimierza Guzego, powstał zapewne w 1 ćw. XX w. (głównie powstałe w l. 20 - 40. XX w. postumenty z krzyżami) ale można wśród nich znaleźć innych niż do tej pory twórców. Znajdujemy tutaj nagrobek Józefa Stachurskiego (zm. 1931 r.) z płaskorzeźbą - portretem Chrystusa wykonanym w pracowni Rusinka z Boguchwały. Z jego warsztatu pochodzi też płaskorzeźba Jezusa w Ogrójcu (Maria Konkolowa, zm. 1945 r.). Poza Rusinkiem jest również kilka nagrobków z warsztatu miejscowych monopolistów - rodziny Janików.

Cmentarz w Rzeszów - Przybyszówce, ul. Dębicka, powstał przed 1862 r. Najstarszym ze znalezionych nagrobków na tej nekropolii jest stella z ok. 1890 r. (Władysław Łabędź Szameyt, zm. 1890 r.) ze znanego już ze Starego Cmentarza zakładu Fabiana Hochstima z Krakowa. Wśród zasobu zabytkowych nagrobków dominują pomniki powstałe w 1 ćw. XX w., a stylistycznie są to głównie postumenty i stelle z krzyżami/krucyfikami, obeliski.

Dominują nagrobki z warsztatu Janików, wśród nich także postumenty z rzezbami np. Marii (Jan Cisło, zm. 1918; rodziny Dąbrowskich, zm. 1919, 1920 r.). Z rzeszowskich rzeźbiarzy jest także reprezentowany R. Nitka (np. nagrobek Apoloni Kidackiej, zm. 1937 r.).

Cmentarz przykościelny w Rzeszów - Słocinie, ul. Paderewskiego, zawierający klasycystyczny nagrobek z rzeźbą smutnego mężczyzny, żeliwne krzyże i pochówki z pocz. XX w., m.in. proboszcza słocińskiego ks. R. Malinowskiego zm. 1916 r. - nagrobek charakteryzuje się bogatą metaloplastyką krzyża i ogrodzenia.

Cmentarz w Rzeszów - Słocinie, ul. Słocińska, widniejący na mapie z 1862 r., powstał zapewne w 1 poł. XIX w. Jednym z najstarszych nagrobków jest pomnik Władysława Jaklińskiego (zm. 1885 r.) - wyniosła stella z nałożonym krzyżem. Pozostałe zabytkowe

nagrobki prezentują skromne formy i pochodzą z lat 20 i 30. XX w. Jest też kilka postumentów z pełnoplastycznymi rzeźbami Marii, Chrystusa, które powstały w warsztacie Janików (Anna Kuligłówna, zm. 1923 r.; rzeźba NMP NP). Także nagrobki z warsztatów R. Nitki (krzyż na kamiennym postumencie, Zofia Woźniak, zm. 1938 r.), kilka nagrobków powstałych w zakładzie J. Czuby. Jest to pomnik Karola Taklińskiego (zm. 1893 r.) - postument flankowany parą kolumn, z wolutowym szczytem, na którym krzyż z przewieszonym kwietnym wieńcem oraz bogatszy w formie nagrobek Katarzyn Piotrowskich - z aedikulą z figurką Marii, płaskorzeźbionym medalionem Chrystusa, zwieńczony krucyfiksem. W centrum cmentarza znajduje się kaplica grobowa z tablicą fundacyjną Józefa Niemaszka na bocznej elewacji budynku. Kaplica murowana, kryta trójsпадowym dachem pokrytym blachą. Ceglane ściany o podziale ramowym. Dekoracyjnie rozwiązana elewacja frontowa z parą półkolumn flankujących portal.

Cmentarz w Rzeszów - Staromieście, ul. Zapolskiej, zapewne z 1 poł. XIX w. Wśród twórców nagrobków obecny jest warsztat Janików: zarówno w formach prostych, jak i pomnikach z rzeźbami. Poprzez analogie do innych cmentarzy - warsztat J. Czuby, czy krakowski warsztat E. Stehlika, który wykonał nagrobek miejscowego proboszcza ks. W. Cybulskiego (zm. 1880 r.) z rzeźbą Najświętszej Marii Panny NP. Najcenniejszym i zapewne najstarszym nagrobkiem jest pomnik proboszcza ks. Stanisława Walickiego (zm. 1846 r.) - w formie bogato rzeźbionej antycznej stelli zwieńczonej urną, może być powiązany z którymś z lwowskich warsztatów. Na cmentarzu staromiejskim wybudowana została także niewielka murowana, otwarta kaplica.

Cmentarz przycerkiewny w Rzeszów - Zalesie, ul. Zelwerowicza, wzmianki o cerkwi w Zalesiu są datowane na XV w. i zapewne od tamtego czasu istniał wokół świątyni cmentarz. Obecnie w płn. - zach. narożniku cerkwiska zgromadzono siedem nagrobków, głównie właścicieli Zalesia. Dobrej klasy pomniki, charakteryzujące się artystycznym detalem, pochodzą głównie z krakowskiego warsztatu E. Stehlika, jest też jeden przykład rzeszowskiego zakładu Janika.

Cmentarz wpisany jest do rejestru zabytków pod nr A-67 z dn. 27.01.2003 r.

Cmentarz komunalny w Rzeszów - Zalesie, ul. Robotnicza, istniał już 1 poł. XIX w. W 1860 r. powstała kaplica ufundowana przez A. Sołtykiewicza, profesora rzeszowskiego gimnazjum. Nagrobki zabytkowe występują nielicznie. Wśród nich można wymienić: zdekompletowany już nagrobek A. Michałka (zm. 1883 r., wyk. J. Kulesza z Krakowa); kamienny cokół z postacią aniołka (A. Michałek, zm. 1916 r.), płaczkę na pomniku T. Hanasiewicza (zm. 1907 r., naczelnik sądu w Tyczynie).

Na tle obecnych nekropolii Rzeszowa ubogo prezentuje się zasób niewielkiego cmentarza w Zwiężycy. Zachowało się kilka pomników pochodzących głównie z 1. i 2. dekady XX w., wykonanych w warsztatach Janika i Nitki.

Wśród miejsc pocmentarnych wymienić należy:

- najstarszy cmentarz żydowski, który zlokalizowany był na obecnym placu między synagogami, ul. Bożnicza.

- Cmentarz Żydowski na terenie obecnego Placu Ofiar Getta, ob. obszar zieleni parkowej. Założony w XVI w., zlikwidowany przez hitlerowców w 1939 r. i włączony w obręb getta. Po wojnie plac po dawnym kirkucie zagospodarowano zielenią, w 1951 r. stanął tu Pomnik Wdzięczności Żołnierzom Radzieckim autorstwa Bazylego Wójtowicza (1951 r.), a teren otrzymał nazwę Placu Zwycięstwa (1952 r.). W 1990 r. zmieniono nazwę na Plac Ofiar Getta. W 2005 r. na placu ustawiono bazaltowy głąz z granitową tablicą z napisem w języku hebrajskim i polskim: „W tym miejscu znajduje się XVI-wieczny cmentarz żydowski zniszczony w czasie drugiej wojny światowej przez hitlerowskiego okupanta. W lecie 1942 r. gromadzono tutaj Żydów przed wywiezieniem do obozów zagłady”.
- Cmentarz choleryczny przy ul. Faustyny w Słocinie. Założony w 1831 r., ponownie wykorzystywany na przełomie 1848 i 1849 r. oraz w latach 1872 - 1873. Na środku cmentarza ustawiono dębowy krzyż, otoczony płotkiem. Cmentarz jest ogrodzony systematycznie przycinanym żywopłotem. Wzdłuż ogrodzenia rosną dęby, lipy i kilkudziesięcioletnie jarzębiny. Dnia 13.09.1998 r. za sprawą OSP w Słocinie został ustawiony nowy krzyż, który ogrodzony także stalowym płotkiem.

5.3.2. Zabytki ruchome

5.3.2.a. Wystrój i wyposażenie świątyń

Zabytki ruchome Rzeszowa zgromadzone są głównie w świątyniach rzymskokatolickich. Nielicznie zachowały się zabytki z okresu średniowiecza, nieco tylko liczniej późnego renesansu. Zasadniczy trzon stanowią dzieła powstałe w epoce baroku i przełomu XIX i pocz. XX w. Były to czasy powstawania nowych świątyń i fundowania ich wyposażenia, a także barokizacji wnętrza już istniejących, takich jak rzeszowska fara. Poziom artystyczny, co rozumiałe jest zróżnicowany. Występują jednak dzieła wybitne, uznanych twórców, będące ikonami swoich epok stylistycznych.

Wyposażenie kościoła oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP - w Rzeszowie niewiele jest przykładów dzieł sztuki gotyckiej. Jednym z nich jest będąca w kulcie rzeźba Matki Boskiej (XV lub XVI w.), umieszczona w ołtarzu w bocznej kaplicy. Następne omawiane dzieła pochodzą już z czasów fundacji rzeszowskiego zgromadzenia przez Mikołaja Spytka Ligęzę. Wśród nich ołtarz główny franciszkańskiej świątyni powstały w kręgu sztuki niderlandzkiej, który może być datowany na l. 30 XVII w. Wypełniająca przestrzeń prezbiterium struktura retabulum zapełniona jest płaskorzeźbami ilustrującymi sceny Męki Pańskiej z centralną sceną Opłakiwania Chrystusa po zdjęciu z krzyża (część scen z alabastrem). Dzieło to transformujące w swojej strukturze zapóźnione cechy gotyku, jednocześnie pełne wyrafinowania i wysokiego poziomu artystycznego jest uznawane przez naukowców za wyjątkowy w skali kraju przykład sztuki manierystycznej.

Z donacji Mikołaja Spytka Ligęzy powstał także marmurowo alabastrowy ołtarzyk Ukrzyżowania (przypisywany Sebastianowi Sali, pierwotnie umiejscowiony w krypcie pod prezbiterium) oraz klęczące postacie adoratorów przedstawiające członków rodziny Ligęzów

umieszczone w niszach w bocznych ścianach prezbiterium (ok. 1 ćw. XVII w.). Te alabastrowe, niemal naturalnej wielkości rzeźby są bardzo interesującym i rzadkim przykładem sztuki o charakterze kommemoratywnym.

Opisane dzieła stanowią pojedyncze elementy w wystroju bernardyńskiej świątyni mającym w większości charakter barokowy. Na tę stylistykę składają się m.in. ołtarze z XVII w. i XVIII w., prospekt organowy, chrzcielnica. Całości dopełnia iluzjonistyczna polichromia wykonana przez średniej umiejętności malarza, który mógł czerpać wzorce z leżajskiej świątyni bernardynów. Rzeszowscy Bernardyni są także powiernikami zbioru cennych wot, które są wyrazem kultu Matki Boskiej Rzeszowskiej. W ich zbiorach znajduje się również kolekcja portretów właścicieli miasta - Lubomirskich.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Stanisława i św. Wojciecha - w prezbiterium znajduje się zespół renesansowych nagrobków, z których najstarszym jest nagrobek nieznanego kobiecie z k. XVI w., kolejnym - o interesującej formie - jest nagrobek Jana Rzeszowskiego (zm. 1583 r.). Najbardziej rozbudowany jest dwukondygnacyjny nagrobek Rzeszowskich z pocz. XVII w., którego autorstwo naukowcy wiążą z pracownikiem warsztatu Santi Guccio. Na XVII w. datowane są także dzieła kamieniarskie: chrzcielnica - rzadki przykład wykorzystania szarego alabastru i kropielnice.

Niemniej wystrój kościoła utrzymany jest w stylistyce barokowej. Ołtarze boczne, z 4 ćw. XVII w. i 1 ćw. XVIII w., w latach 50 XVIII w. zostały poddane „uwspółcześnieniu”, gdy starszym strukturom dodano nowszą dekorację o elementach rokoka. Wg hipotezy T. Zauchy prace z l. 50. mogą być związane z rzeszowskim stolarzem Kazimierzem Krzementowskim. Po 1750 r. Fara otrzymała dobrej klasy artystycznej ołtarz główny, w którym znajduje się obraz Ukrzyżowania (J. Schonburn, 1857 r.). Z XVIII w. pochodzi również ambona i belka tęczowa. W nastawach ołtarzowych rzeszowskiej fary znajdują się dzieła malarstwa sztalugowego poczynszy od XVII w. do czasów współczesnych.

Prowadzone w l. 1999 - 2003 zakrojone na szeroką skalę prace konserwatorskie (wykonywane przez Pracownię Filip F&F) pozwoliły na określenie atrybucji części obrazów. Obraz Matki Boskiej Różańcowej jest dziełem malarza Jacentego Olesińskiego, który był także autorem innych obrazów w farze. Olesiński był uczniem i jednocześnie powinowatym Szymona Czechowicza - cenionego artysty, którego dzieła również możemy podziwiać w farze. Ze względu na przedstawienie rzeszowskiego Rynku ciekawy jest obraz św. Stanisława Kostki, pędzla Kurdesza Urbańskiego w 1782 r. W nastawach ołtarzowych znajdują się dzieła z XIX w. i współczesne. Nieliczne późniejsze inwestycje dotyczyły uzupełnienia istniejącego już wyposażenia; witraże w prezbiterium (1919 r.), dzwony (1926 r.) oraz polichromia (l. 60. XX w.).

Wyposażenie kościoła oo. Pijarów (ob. kościół parafialny pw. Św. Krzyża) - jedyna świątynia, której wyposażenie powstało w jednej epoce i zasadniczo jest jednorodne stylistycznie. W skład późnobarokowego wystroju wchodzi: ołtarz główny i dwa ołtarze boczne, ołtarz w kaplicy św. Kalasancjusza, ambona. Na ścianach wnętrza znajdują się epitafia Lubomirskich. Warto się zatrzymać przy rozbudowanym późnobarokowym epitafium Jerzego Ignacego Lubomirskiego. Wyjątkowej wartości jest bogata dekoracja sztukatorska

świętyni, której autorem był najprawdopodobniej wybitny artysta J. Ch. Falconi, autor m.in. sztukaterii na łańcuckim zamku.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Rzeszów - Staromieściu posiada skromne w liczbie, ale cenne wyposażenie, które jest kompilacją pozostałości po wystroju wcześniejszych staromiejskich świątyń oraz wyposażenia nowej. Z wystroju wcześniejszego kościoła zachowały się m.in.: rokokowa chrzcielnica, rzeźba św. Józef (2 poł. XVIII w.), kropielnica (XVII/XVIII w.). Po wybudowaniu świątyni w 1900 r. kompletowano kolejne elementy wyposażenia: kamieniarski wystrój kościoła w postaci zespołu kamiennych ołtarzy bocznych, nielicznie występujących na terenie Rzeszowa, a także kamiennych portali i rzeźb. Dwa neogotyckie ołtarze boczne (św. Katarzyny i św. Antoniego) powstały w rzeszowskim warsztacie rodziny Janików (pocz. XX w.); jednak istnieją domniemania, że wg projektu pochodzącego spoza pracowni. Ustawione w nich pierwotnie drewniane rzeźby tytularne zostały umieszczone przy filarach. Z warsztatu Janików pochodzą także rzeźby zdobiące otoczenie świątyni - Serce Jezusa i Matka Boża z Dzieciątkiem; jemu też przypisuje się rzeźbę patrona kościoła na fasadzie świątyni. Ok. 1910 r. powstał trzeci z neogotyckich ołtarzy pw. Dzieciątko Jezus oraz ambona w podobnej stylistyce. Witraże zostały zamówione w krakowskiej pracowni Żeleńskich (przed 1915 r., w l. 50. XX w. odnawiane przez nich po zniszczeniach II wojny światowej). Konfesjonały i ławki zaprojektował Jan Fischer z Lwowa (1929 r., 1932 r.; ławki wyk. Jan Kot z Trzebowniska). Jednym z ostatnich elementów wyposażenia miał być ołtarz główny, do którego powstały w 1944 r. rzeźby autorstwa prof. Kazimierza Bieńkowskiego z Poznania. W l. 1961 - 1962 powstała nowa polichromia autorstwa Eugeniusza Muchy (zamalowana została powstała w 1920 r. polichromia Michała Leszczyńskiego pod kierunkiem Juliana Krupskiego). Już poza wyposażeniem świątyni, przy plebanii stoi rzeźba św. Antoniego Padewskiego, ufundowana przez miejscowych kolatorów - Jędrzejowiczów, a wykonana w znanym krakowskim warsztacie Trembeckich.

Wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Rocha w Słocinie - wystrój świątyni dokumentuje historię wcześniejszych kościołów tej wsi. Wśród najstarszych elementów wyposażenia znajdują się: krucyfiksy (XVII - XVIII w.), feretrony (XVIII w.) i późniejsze XIX-wieczne obrazy. Natomiast nową świątynię przyozdobiono kompletem ołtarzy. Ołtarze boczne, neostylowe, powstały zapewne na pocz. XX w. Jeden z nich pw. św. Rocha był wcześniej ołtarzem głównym. Obecny ołtarz główny wykonany został przez firmę Woźniaka z Krakowa, zakupiony na wystawie sztuki polskiej w 1925 r., a obrazy do niego wykonał Jan Bukowski (1926 r.). Niewielki ołtarz, nie dopasowany do wnętrza świątyni jest swoistą wypadkową stylistyczną łączącą m.in. strukturę gotyckiego ołtarza szafiastego z elementami barokowymi. Wyjątkowo cenną jest polichromia kościoła, która przez swoją formę oraz intensywność barw, stanowi o specyfice świątyni. Malowidła w prezbiterium wykonał Jerzy Makarewicz (1936 r.), natomiast pozostałe wspomniany już Bukowski (uznany artysta, autor polichromii m.in. w kościele Jezuitów w Krakowie, kaplicy kościoła Mariackiego i wielu innych). Kaplicę grobową istniejącą w zespole kościelnym zdobi neogotycki ołtarzyk z obrazem św. Maurycego, a na ścianach umieszczono epitafia właścicieli Słociny.

Wyposażenie kościoła oo. Reformatów - zniszczenia spowodowane przez użytkowanie świątyni jako magazynu przez kolejne wojska spowodowały, że nie przetrwało do naszych czasów oryginalne wyposażenie kościoła. Niewielką namiastką jest zachowana w niewielkim stopniu polichromia przedstawiająca m.in. św. Franciszka i św. Dominika, św. Bernardyna ze Sieny, św. Kapistrana oraz rozbudowaną scenę z chóru muzycznego (z datą 1719 r.). Barokowy ołtarz główny (1745 - 1746), z lwowskiej pracowni Sebastiana Fesingera, został przywieziony w 1922 r. z Lwowa. Z podobnego czasu pochodzi ołtarz boczny, przeniesiony z cerkwi w Kańczudze. Z Lwowa pochodzi także istniejąca w kościele rokokowa ambona. Zachował się także zespół zabytkowych witraży.

Skromnie na tle rzeszowskich świątyń przedstawia się natomiast zabytkowe wyposażenie świątyń w Budziwoju, Przybyszówce czy Zalesiu. Do wybudowanej w 1906 r. budziwojskiej świątyni przeniesiono ze starego kościoła barokowy obraz Matki Bożej Śnieżnej z XVII w. (obecnie przeniesiony do nowo wybudowanego kościoła). Pozostały wystrój powstał w większości w pocz. XX w. - m. in. eklektyczny ołtarz główny, feretrony, konfesjonał, ławki. Dwa ołtarze boczne to już późniejszy wyrób pochodzący z 1962 r. W Przybyszówce zabytkowy kościół wybudowano na pocz. XIX w. i po ukończeniu świątyni zaczęto kompletować jej wystrój. Zostały sprowadzone trzy barokowe ołtarze. Pochodziły one z jednego z krakowskich kościołów. Cerkiew, a obecnie kościół w Zalesiu zdobią dwa ołtarze z pocz. XX w. (ok. 1909 r.), z których jeden po usunięciu ikonostasu stał się ołtarzem głównym. Na XVII w. datowany jest obraz Matka Boska z Dzieciątkiem tzw. Zaleską.

Na wyposażenie kaplicy św. Trójcy składa się neobarokowy ołtarz główny z obrazem Trójca Święta autorstwa rzeszowianina Jana. N. Sz. Morawskiego, a także zespół epitafiów.

5.3.2.b. Kapliczki i pomniki

• Kapliczki

Zasób zabytków o charakterze kultowym wzbogaca wyjątkowo duża liczba kapliczek istniejących na terenie Rzeszowa. Ich duża ilość związana jest z wiejską metryką niektórych dzielnic miasta, w których pobożność indywidualna miała inny charakter niż miejska. Większość z ponad stu zabytkowych tutejszych kapliczek była wynikiem prywatnych fundacji najczęściej o cechach wotywnych. Można wśród nich wyszczególnić kilka typów. Kapliczki figuralne - dominującym akcentem jest rzeźba w otwartej przestrzeni, kapliczki „domkowe” - o formie kubaturowej (należy je odróżnić od kaplic, w których mogło się zbierać parę, osób) oraz kapliczki słupowe i krzyże. Najliczniejszą grupą są kapliczki słupowe, najczęściej dwu-trzykondygnacyjne, mieszczące w swojej strukturze nisze z rzeźbami Matki Boskiej, świętych.

Najefektowniejnymi są kapliczki figuralne z pełnoplastycznymi rzeźbami. Najczęściej umieszczano rzeźbę Matki Boskiej w różnych typach ikonograficznych i znaczeniowych. Wartościowe artystycznie obiekty powstawały w kręgu świątyń i ich kolatorów. Do nich zaliczyć należy kapliczkę z figurą Matki Boskiej Królowej Polski obok budynku Sokoła (K. J. Markowski z Lwowa, 1901 r.). W tym typie jest także figura przy kościele na Staromieściu (wyk. warsztat Janika 1911 r.) oraz figura Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (NMP NP) w otoczeniu plebani słościńskiej (wyk. Rusinek z Boguchwały, 1932 r.) czy też

w pozostałościach parku siedziby Jędrzejowiczów na Staromieściu (ok. 1904 r.). Rządziej przedstawiany był Chrystus, np. Serce Jezusa (otoczenie kościoła na Staromieściu, wyk. warsztat Janika, 1911 r.).

Osobną grupą są tzw. „Nepomuki”, kapliczki ze św. Janem Nepomucenem. Dobrym przykładem sztuki kamieniarskiej jest św. Jan usytuowany po wsch. stronie mostu zamkowego. Rzeźba parokrotnie translokowana, wykonana w 1897 r. przez Jan Czubę z Tarnowa, który miał swój zakład także w Rzeszowie. Rzeźba Nepomucena jest także w otoczeniu kościoła w Przybyszówce (k. XVIII w.) oraz na Pobitnie (ul. Polna 8, 4 ćw. XIX w.). Inną postacią umieszczaną w kapliczkach był św. Antoni Padewski (Staromieście, otoczenie plebani, 1920 r. z fund. Jędrzejowiczów) czy też Jan z Dukli (przed kościołem Bernardynów, 1901 r.).

Kapliczki domkowe. Specyficzną ich formą jest kapliczka przy ul. Staromiejskiej w pobliżu skrzyżowania z ul. Lubelską. Wysoka, murowana, na planie ośmioboku o bogatej dekoracji architektonicznej. Po czterech stronach głębokie wnęki na rzeźby. Wybudowana w 1889 r. Na terenie miasta powstało także kilka utrzymanych w zbliżonej stylistyce kapliczek - wybudowanych na planie prostokąta; o ostrołukowych otworach; przekrytych czteroszczytowi daszkami; w niektórych z nich zachowane wyposażenie z drewn. ołtarzykami (Zwiączyca, ul. Jarowa 27, 1882 r.; Biała, ul. Świętojańska nr 89, 1881 r.; Przybyszówka, ul. Dębicka 346, 4 ćw. XIX w.).

Bardzo popularne były kapliczki słupowe o zróżnicowanej wysokości. Niskie, gdzie powyżej cokołu tworzone nisze na przedstawienie rzeźbę/obraz (Pobitno, ul. Spółdzielcza 6, 1908 r.) Wyższe dwukondygnacyjne - nad cokołem budowano dwa, najczęściej zewężające się segmenty z niszami (Budziwój, ob. ul. Podleśna nr 1, 1882 r.; Słocina, ul. św. Rocha przed nr 228, kapliczka św. Rocha, 1 ćw. XIX w.; Słocina - ul. św. Rocha 213, ok. k. XIX w.; Staromieście, ul. Robaka i Bałuckiego, 1905 r., o wyłamanych półkuliście naczółkach i dekoracji sztukatorskiej).

Najwyższe, dominujące nad otoczeniem są kapliczki trzysegmentowe (Staromieście, ul. Lubicz 37, 1846 r. zdobiona wydatnymi gzymsami, pilastrami, opaskami, zwieńczona latarnią z Chrystusem Frasobliwym).

Wśród kapliczek znajdują się obiekty wartościowe, ze względu na historię, bądź walory artystyczne wpisane do rejestru zabytków:

- Kapliczka ul. Jarowa 2 (Zwiączyca) - 1882 r., kapliczka domkowa z drewnianymi ołtarzykami. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A-1234 z dn. 20.03.2014 r.;
- Kapliczka dworska Św. Floriana, ul. Powstańców Śląskich 14, poł. XIX w. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A -180 z dn. 09.10.2006 r.;
- Kapliczka przy ul. Staroniwskiej 81. Wpisana do rejestru zabytków pod nr A-1235 z dn. 20.03.2014 r.

• **Pomniki**

Pomnik Powstańców Styczniowych usytuowany we wsch. części Starego Cmentarza. Powstał w 1886 r., w formie wysokiego, kamiennego kopca z inskrypcjami, herbem Rzeczypospolitej, zwieńczony jest krzyżem z orłem u podstawy. Wykonał go zapewne Jan Czuba z Tarnowa (sygnatura u podstawy pomnika).

Pomnik ks. Stojałowskiego, niewyszukany w formie i naiwny w wykonaniu obelisk upamiętniający znanego galicyjskiego działacza, wykonany przez Marcina Białego z Przybyszówki (Rzeszów - Przybyszówka, ul. Dębicka 428, 1901 r., 1912 r.). Wpisany do rejestru zabytków pod nr rej. B-845 z dn. 26.02.1981 r.

Pomnik Grunwaldu w Budziwoju, ustawiony 500. rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Na ziemnym kopcu został umieszczony cokół z kolumną zwieńczoną koroną, na której przysiadł orzeł. Pomnik został wykonany wg projektu inżyniera Klaudiusza Angermana z Boguchwały, natomiast rzeźbę orła wykonał rzeszowski warsztat Janika (skrzyżowanie ulic Budziwojskiej i ul. Jana Pawła II, 1910 r.).

Figura Matki Boskiej Królowej Polski w zespole Krajowej Niższej Szkoły Rolniczej w Rzeszów - Miłocin (1926 r.). Została ona umieszczona na kamiennym kopcu poświęconym pamięci uczniów Szkoły Rolniczej, którzy polegli w obronie ojczyzny w latach 1914 - 1920, w celu manifestowania postaw patriotycznych.

Lata okupacji niemieckiej spowodowały zniszczenie trzech pomników w centrum Rzeszowa. Był to pomnik Adama Mickiewicza (R. Lewandowski, 1892 r.) na pl. Mickiewicza, pomnik Tadeusza Kościuszki (M. Korpala, 1898 r.) na Rynku oraz Leopolda Lisa - Kuli (E. Wittig, 1932 r.) przy pl. Farnym. W latach 80. i I. 90. XX w. wszystkie trzy pomniki zostały wykonane na nowo na kanwie pierwowzorów. Nie są one zabytkami sensu stricto, ale w pewien sposób odtwarzają niematerialne już wartości nie istniejących dzieł.

5.3.3. Zabytki archeologiczne

W związku ze zmianami granic miasta Rzeszowa konieczne stało się ponowne zewidencjonowanie stanowisk archeologicznych, które zlokalizowane są (lub były) w obrębie obecnych granic miasta. Obszar miasta jest jednym z ciekawszych i bardzo zróżnicowanych, pod względem archeologicznym, w województwie podkarpackim. Z tego względu przekłada się to na ilość badań wykopaliskowych, jakie zostały tu przeprowadzone. Mimo to, pozostaje nadal wiele nierozstrzygniętych kwestii. Nie wszystkie z przedstawionych w niniejszym opracowaniu stanowisk archeologicznych mają taką samą wartość poznawczą. Na obszarze miasta zarejestrowano zarówno duże osady, które były zasiedlone przez długi czas nie tylko przez jedną, ale więcej kultur (są to tzw. stanowiska wielokulturowe), jak również pojedyncze znaleziska (ślady osadnictwa oraz punkty osadnicze). Przedstawiona niżej sytuacja osadnicza wyraźnie uwydatnia luki w bazie źródłowej co widać przede wszystkim w dysproporcji ilości stanowisk z poszczególnych okresów chronologicznych. Wiąże się to zapewne z określonymi preferencjami osadniczymi ludności poszczególnych kultur, jednak wydaje się, że sytuacja ta odzwierciedla przede wszystkim braki, które wynikają m.in.

z niedostępności wielu obszarów na terenie miasta (tereny zabudowane, ogródki działkowe itp.). Obszar miasta obejmuje 8 niepełnych „arkuszy” AZP. Na 7 z nich zlokalizowano stanowiska archeologiczne. Cały ten teren był penetrowany podczas badań powierzchniowo - poszukiwawczych w latach 60. - 90. XX w. oraz w 2008 r.

• Paleolit

Najstarszy odcinek dziejów człowieka stanowi epoka kamienia wraz z jej najstarszym etapem, czyli paleolitem. Z obszaru obecnego Rzeszowa znane są pierwsze ślady działalności człowieka datowane na IX tys. p.n.e. - paleolit schyłkowy. Z tego czasu pochodzą pierwsze znaleziska i są to głównie narzędzia krzemienne w postaci m.in. grocika trzoneczkowatego, odkryte na stanowisku Rzeszów 25 (l.p. 25, tzw. „Skałka”). Na stanowisku Rzeszów - Wilkowyja (stan. 96 - l.p. 96) zarejestrowano krzemienny rdzeń do produkcji wiórów i odłupków, z których wykonywano różnego rodzaju narzędzia (skrobacze, drapacze itp.). Bardzo ogólnie z okresem paleolitu wiązać można wyroby krzemienne odkryte w Rzeszowie stan. 41 (l.p. 41). Równie ogólnie można datować zabytki krzemienne w postaci odłupków, przekłuwaczy czy fragmentów siekier, zarejestrowane w: Budziwoju stan. 2 (l.p. 154), Rzeszowie - Przybyszówce stan. 126 (l.p. 126), Rzeszowie - Zalesiu stan. 98 (l.p. 98), Rzeszowie - Wilkowyi stan. 106 (l.p. 106), Rzeszowie-Słocinie stan. 140 oraz 142 (l.p.: 140 i 142).

• Kultury neolityczne

W najmłodszej fazie epoki kamienia - neolicie (początek ok. VI tys. lat temu), doszło do zasiedlenia obszaru przez ludność osiadłą. Dokonał się wtedy ogromny skok cywilizacyjny związany z umiejętnością uprawy roli i hodowli zwierząt. Na dużą skalę zastosowano także ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe. Wtedy też po raz pierwszy zaczęto wykonywać naczynia z gliny, które wypalano w ogniskach.

Z obszaru Rzeszowa znanych jest 30 stanowisk datowanych ogólnie na okres neolitu. Są to: Biała stan. 4 (l.p. 152), Budziwój stan. 6, 11 (l.p. 158, 163), Rzeszów - Przybyszówka stan. 125 i 133-135 (l.p.: 125 i 133-135), Rzeszów stan. 2, 4=34, 12, 14, 17, 32-33, 49, 57, 61, 63, 67, 80, 83, 86, 88=89, 91, 98-99, 110-111 (l.p.: 2; 4=34, 12, 14, 17, 32-33, 49, 57, 61, 63, 67, 80, 83, 86, 88=89, 91, 98-99, 110-111), Rzeszów - Słocina, stan. 136 (l.p. 136), Zwiężczyca stan. 5 (l.p. 170) oraz Zwiężczyca - Stawki stan. 8 (l.p. 173), na których odkryto przede wszystkim charakterystyczne fragmenty ceramiki oraz pojedyncze wyroby krzemienne, toporki (Rzeszów stan. 2 - l.p. 2; Rzeszów stan. 91 - l.p. 91) a także siekierki lub ich fragmenty (Zwiężczyca stan. 5 - l.p. 170; Zwiężczyca-Stawki stan. 8 - l.p. 173).

Kultura ceramiki wstęgowej - neolityczna, nazwana tak ze względu na charakterystyczne zdobienie naczyń ornamentem „rytej wstęgi” (ok. 5600/5500 do 4600/4500 p. Chr.). Ludność kultury preferowała żyzne gleby lessowe i w ich obrębie zakładała rozległe osiedla z charakterystycznymi tzw. „długimi domami”. Na terenie Rzeszowa zarejestrowano 21 stanowisk: Rzeszów stan. 3, 9, 26, 31, 42, 50, 55, 65, 97 (l.p.: 3, 9, 26, 31, 42, 50, 55, 65, 97), Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p. 16), Rzeszów - Lisia Góra stan. 23 (l.p. 23), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24), Rzeszów - „Skałka” stan. 25 (l.p. 25), Rzeszów - Przybyszówka stan. 114, 131 (l.p. 114, 131), Rzeszów - Załęże stan. 117, 147 (l.p. 117, 147), Zwiężczyca stan. 2, 4 (l.p. 167, 169), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p. 168). Zabytki odkryte na wymienionych

stanowiskach to głównie fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne, także motyka z łupku (Rzeszów stan. 9 - l.p. 9). Do najciekawszych należą zabytki pozyskane podczas badań wykopaliskowych, przeprowadzonych w Zwiężczyca-Folwark stan. 3 (l.p. 168), gdzie oprócz ogromnej ilości ceramiki oraz narzędzi krzemiennych wystąpiła motyka w kształcie kopyta szewskiego wykonana z amfibolitu, przedmioty obsydianowe, a także fragment figurki kobiecej. Zarejestrowano tu ślady neolitycznej osady: ślady po tzw. Długich domach oraz gliniankach zlokalizowanych wzdłuż domów. W Rzeszowie stan. 3 (l.p. 3) także wystąpiły fragmenty naczyń, narzędzia krzemienne, kamienne, fragmenty siekier oraz fragmenty tzw. kopyt szewskich (rodzaj motyki). Stanowisko Zwiężczyca stan. 4 (l.p. 169), Rzeszów - Lisia Góra stan. 23 (l.p. 23), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24) oraz Rzeszów „Skałka” stan. 25 (l.p. 25) wpisane zostały do rejestru zabytków pod numerami: odpowiednio A-441, A-443, A-444 oraz A-689. Osada ze stanowiska Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p. 16) jest najlepiej rozpoznaną osadą kultury ceramiki wstęgowej rytej na obszarze Rzeszowa. Materiały pozyskane podczas badań w latach 1960 - 1965 pozwoliły na wydzielenie 5 horyzontów czasowych. Zarejestrowane ślady działalności ludzkiej to przede wszystkim pozostałości po domach w postaci rzędów słupów oraz glinianek, z których pobierano glinę na oblepianie ścian budynków. Materiał zabytkowy to głównie ceramika i narzędzia krzemienne, kamienne, przęśliki oraz duże ilości polepy. Innym bardzo istotnym stanowiskiem kultury jest Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p. 168). Odkryto m.in. fragment figurki kobiecej, narzędzia obsydianowe oraz motykę w kształcie kopyta szewskiego.

Kultura malicka - neolityczna, związana z falą ludności napływowej z południa z tzw. cyklu lendzielsko - polgarskiego, z obszaru Węgier (ok. 4700-4600 do 4100/4000 p.n.e.). W okresie jej istnienia nastąpiły zmiany w zdobieniu naczyń i w technologii ich produkcji. Naczynia zdobione były ornamentyką kłutą, kreskową i stempelkową oraz plastyczną malowaną. Na 12 stanowiskach (Rzeszów stan. 1, 3-4, 20, 22, 31, 41, 54, 117 (l.p.: 1, 3-4, 20, 22, 31, 41, 54, 117), Rzeszów - Osiedle Piastów stan. 16 (l.p. 16), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p. 168), zarejestrowano przede wszystkim charakterystyczne fragmenty naczyń i narzędzia krzemienne. Znamienny jest fakt częstego współwystępowania na tych samych stanowiskach zabytków kultury malickiej z materiałami wcześniej istniejącej kultury ceramiki wstęgowej rytej (np. Rzeszów ul. Leśna stan. 24 - l.p. 24; Rzeszów stan. 31 - l.p. 31; Rzeszów - Załęże stan. 117 - l.p. 117; Zwiężczyca - Folwark stan. 3 - l.p. 168). Na ślady kultury malickiej natrafiono także podczas prac archeologicznych prowadzonych na Rynku.

Kultura lubelsko - wołyńska (kultura ceramiki biało malowanej) powstała wskutek przekształceń w środowisku kultury malickiej, spowodowanych migracjami z pld. i wsch. (początek ok. 4500 do 3500 p.n.e.). Naczynia zdobione ornamentem malowanym białą farbą. Na terenie Polski pld. - wsch. stanowiska tej kultury nie są zbyt liczne. Odnaleziono jedno stanowisko: Zwiężczyca - Folwark. Są to przede wszystkim fragmenty naczyń, a także narzędzia krzemienne i kamienne.

Kultura pucharów lejkwatych (ok. 4500 do 3000/2900 p.n.e.). Kultura kończyła proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Charakterystyczne są naczynia w formie pucharów oraz amfor o wysokim poziomie technologicznym. Z obszaru Rzeszowa zabytki związane z tą kulturą znane są z 4 stanowisk, na których zarejestrowano głównie fragmenty oraz wióry

krzemienne czy narzędzia (tzw. drapacze): Rzeszów stan. 31, 55 (l.p. 31, 55), Rzeszów - Załęże stan. 116 (l.p. 116) oraz Słocina stan. 4 (l.p. 165).

Kultura ceramiki sznurowej (ok. 3100/3000 do ok. 2000 p. n.e.) - od specyficznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisków sznura. Bardzo charakterystyczne są również topory kamienne oraz siekierki. Z obszaru miasta znane są dwa stanowiska: Rzeszów stan. 100 (l.p. 100) oraz Słocina stan. 1 (l.p. 164). W pierwszym przypadku na brzegu Wiśłoka znaleziony został toporek kamienny. Obecnie stanowisko nie istnieje. W Słocinie znaleziono gładzoną siekierkę z krzemienia pasiastego.

• Epoka brązu

W ogólnym zakresie kultury i życia codziennego kontynuowano osiągnięcia neolitu, szczególnie w zakresie produkcji żywności, natomiast pojawiła się umiejętność pozyskania brązu.

Kultura mierzanowicka (ok. 2300 do 1600 p.n.e.), rolniczo - pasterska. Zabytki to przedmioty z brązu lub miedzi, także z krzemienia oraz paciorki fajansowe. Naczynia zdobione były ornamentem w postaci odciskanego sznura oraz elementami plastycznymi. Z obszaru Rzeszowa znane są 4 stanowiska: Rzeszów stan. 31, 54-55, 88-89 (l.p. 31, 54-55, 88-89). Odkryte zabytki to przede wszystkim fragmenty naczyń oraz narzędzia krzemienne. Dodatkowo zarejestrowano 2 znaleziska luźne, które również można wiązać z kulturą mierzanowicką (Rzeszów stan. 5 - l.p. 5; Zwiężczyca stan. 13 (l.p. 178).

Kultura trzciniecka (1600 do ok. 1400 p. Chr.). Ludność tej kultury prowadziła wielokierunkową gospodarkę, co wiązało się m.in. z wykorzystaniem terenów uprzednio niepreferowanych. Zabytki kultury trzcinieckiej to głównie naczynia w typie waz z daszkowatymi brzegami oraz ornamentem w postaci żeberek, a także wyroby brązowe (np. szpile). Z tą jednostką kulturową można wiązać jedynie 3 stanowiska, zabytki to prawie wyłącznie ceramika naczyniowa: Rzeszów stan. 4-34, 88-89 (l.p. 4-34, 88-89) oraz Rzeszów - Załęże stan. 117 (l.p. 117).

Kultura łużycka, z której nastaniem widoczna jest intensyfikacja osadnictwa. W młodszej i późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza Polskę pld. - wsch. zamieszkiwała ludność tarnobrzesckiej grupy kultury łużyckiej. Okres jej istnienia przypadał na późny okres epoki brązu i wczesną epokę żelaza (1300/1200 do ok. 400 p.n.e.). Charakterystyczne dla niej było grzebanie zmarłych na dużych, płaskich cmentarzyskach po wcześniejszym skremowaniu zwłok (tzw. pola popielnicowe). W znaleziskach częste są naczynia w typie garnków, waz oraz kubków, o chropowatych powierzchniach, zdobione ornamentyką plastyczną oraz przedmioty z brązu (narzędzia, broń, ozdoby), później również żelazne. Na terenie Rzeszowa zlokalizowano 18 stanowisk kultury łużyckiej: Budziwój stan. 5-7, 9-10 (l.p. 157-159, 161-162), Rzeszów- Przybyszówka stan. 122-123 (l.p. 122-123), Rzeszów stan. 3, 26, 31, 41, 54, 70, 74, 76, 78, 90 (l.p.: 3, 26, 31, 41, 54, 70, 74, 76, 78, 90), Rzeszów - Zwiężczyca stan. 11 (l.p. 11), które istniały w późnej epoce brązu. Zabytki jakie zostały odkryte to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń (m.in. z dziurką pod wylewem oraz talerze - placki), a także grot brązowy (Rzeszów stan. 10 - l.p. 10).

Na stanowisku Rzeszów - Zalesie stan. 95 (l.p. 95), mogło pierwotnie istnieć cmentarzysko tarnobrzeskiej kultury łużyckiej. Istnieją również informacje o odkryciu skarbu wyrobów brązowych w rejonie kopca Konfederatów Barskich. W jego skład miały wchodzić: 2 naramienniki, bransoleta i 3 pierścionki z 2 tarczkami spiralnymi. Skarb ten datowany jest na III lub IV okres epoki brązu.

• Epoka żelaza

Kultura łużycka - zewidencjonowano 4 stanowiska, które wiązać można z okresem halsztackim (wczesna epoka żelaza): Rzeszów stan. 2, 25, 54 (l.p. 2, 25, 54), Rzeszów - Zalesie stan. 94 (l.p. 94) oraz 6 stanowisk datowanych na przełom epoki brązu oraz epoki żelaza: Rzeszów stan. 12, 21 (l.p. 12, 21), Rzeszów - Zalesie stan. 95 (l.p. 95), Rzeszów - Załęże stan. 117 (l.p. 117), Rzeszów - Wilkowyja stan. 96 (l.p. 96), Zwiężczyca-Folwark stan. 3 (l.p. 168).

Kultura pomorska (ok. 600/500 i 500 p. Chr.), współistniejąca z kulturą łużycką, której osadnictwo mogło przetrwać nawet do okresu lateńskiego (ostatnie wieki p.n.e.). Model życia ludności wiązał się z pasterstwem. Ceramika zdobiona była wyświecaniem powierzchni naczyń, stosowaniem ornamentyki rytej i stempelkowej. W znaleziskach występują przedmioty żelazne (narzędzia, ozdoby) oraz szklane (paciorki). Z kulturą pomorską można wiązać stanowisko Rzeszów „Skałka” stan. 25 (l.p. 25), na którym odkryto materiał ceramiczny charakterystyczny dla tej jednostki kulturowej a także paciorek szklany. Podobne paciorki są typowymi zabytkami dla końca okresu halsztackiego oraz początku okresu lateńskiego.

Kultura lateńska, łączona z Celtami, trwała w przeciągu ostatnich czterech wieków p.n.e. Nastąpił wówczas przełom związany ze zdobyczami cywilizacyjnymi w dziedzinie rolnictwa i rzemiosła. Powszechnie stosowano m.in. pług, piłę czy młotek. Pojawiły się także naczynia wykonywane na kole z charakterystyczną domieszką grafitu. Z obszaru Rzeszowa znany jest tylko jeden zabytek, który możemy wiązać z kulturą lateńską a mianowicie miecz żelazny, znaleziony w korycie Wisłoka, odkryty na stanowisku Rzeszów stan. 12 (l.p. 12). Obecnie stanowisko nie istnieje.

Kultura przeworska, okres wpływów rzymskich. W ciągu czterech pierwszych wieków n.e. Charakterystyczne dla niej zabytki to naczynia lepiące ręcznie, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby, głównie zapinki. Z obrębu miasta pochodzi 51 stanowisk: Budziwój stan. 2-4, 8, 10 (l.p.: 154-156, 160, 162), Rzeszów stan. 1-4, 12, 21, 26-27, 35-36, 38, 40-41, 50, 52-53, 55, 57-59, 62-64, 85, 88-89 (l.p.: 1-4, 12, 21, 26-27, 35-36, 38, 40-41, 50, 52-53, 55, 57-59, 62-64, 85, 88-89), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24), Rzeszów „Skałka” stan. 25 (l.p. 25), Rzeszów - Przybyszówka stan. 121, 130-132, 134-135 (l.p.: 121, 130-132, 134-135), Rzeszów - Wilkowyja stan. 92, 96, 104-105 (l.p.: 92, 96, 104-105), Rzeszów - Zalesie stan. 93, 98, 108, 113 (l.p.: 93, 98, 108, 113), Rzeszów - Załęże stan. 116, 145 (l.p. 116, 145), Zwiężczyca stan. 6, 10 (l.p.: 171, 175), Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p. 168). Zabytki odkryte na stanowiskach to głównie charakterystyczne fragmenty naczyń, także grot żelazny (Rzeszów stan. 21 - l.p. 21) oraz 2 fragmenty terra sigillata (naczynia importowane z obszaru Imperium Rzymskiego), znalezione w Rzeszowie stan. 2 (l.p. 2).

7 stanowisk: Rzeszów - Biała stan. 119-120 (l.p. 119- 120), Rzeszów stan. 31-32, 37, 68-69 (l.p.: 31-32, 37, 68-69), Zwiężczyca stan. 1 (l.p. 166), ze względu na występowanie charakterystycznego materiału zabytkowego (ceramiki toczonej na kole garncarskim), może być ściślej datowanych na późny okres rzymski (od 2 poł. II w. n. e. do poł. IV w. n. e.).

Na szczególną uwagę zasługuje stanowisko Rzeszów - Pobitno stan. 10 (l.p. 10), gdzie odkryty został skarb monet oraz Rzeszów - Załęże stan. 148 (l.p. 148), gdzie również znaleziono monety, przede wszystkim denary z I - II w n.e. Niestety skarb z Rzeszowa - Pobitno stan. 10 (l.p. 10) zaginął. Są też widoczne ślady penetracji w postaci pojedynczych monet. Podczas budowy drogi odkryto brązową monetę Maksymiana Herkulesa (286-305, 307-310) w Zwiężczy stan. 1 (l.p. 166). W Rzeszowie przy ul. Dąbrowskiego (stan. 13 - l.p. 13) znaleziono w 1930 r. brązową monetę Probusa (276-282). Obydwa znaleziska pochodzą z późnego okresu rzymskiego. Według notatek znajdujących się w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie, w bliżej nieokreślonym miejscu na terenie Rzeszowa miano również znaleźć złoty solid Walentyniana (364-375). Moneta zaginęła.

Innym wartym szczególnej uwagi stanowiskiem jest Rzeszów - Zalesie stan. 93 (l.p. 93), gdzie odkryto grób ciepłopalny kultury przeworskiej, w postaci popielnicy ze spalonymi kośćmi oraz wyposażeniem w postaci umba, ostrogi, noża i fragmentu zapinki. Stanowisko to jest domniemanym cmentarzyskiem z okresu rzymskiego co ze względu na bardzo rzadkie występowanie tego typu cmentarzysk na obszarze województwa podkarpackiego zasługuje na wyjątkową uwagę. Ze względu na swoją lokalizację jest szczególnie zagrożone zniszczeniem z powodu postępującej tam zabudowy mieszkaniowej. Stanowisko to zostało wpisane do rejestru zabytków pod nr A-473. Drugim stanowiskiem, które zostało wpisane do rejestru zabytków jest Zwiężczyca stan. 10 (l.p. 175).

• Okres wczesnego średniowiecza

W okresie od 2 poł. IV w. n.e. do końca V w. miały miejsce ruchy ludnościowe, określane, jako wędrówki ludów. Na skutek przemieszczeń ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Miało to miejsce na początku VI w. Na ten czas datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII. Charakterystyczne dla tego okresu zabytki to przede wszystkim naczynia garnkowe lepione ręcznie (później również obtaczane), zdobione linią falistą, znakami garncarskimi na dnach, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie oraz narzędzia żelazne (nożyce, noże, sierpy), broń (topory). Z obszaru miasta Rzeszów znanych jest 35 stanowisk: Rzeszów stan. 2, 7-8, 26, 40-41, 45-48, 51, 60, 71, 73, 75, 79, 81-82, 87, 91, 102, 104, 107 (l.p.: 2, 7-8, 26, 40-41, 45-48, 51, 60, 71, 73, 75, 79, 81-82, 87, 91, 102, 104, 107), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24), Rzeszów - Zalesie stan. 94, 98, 113 (l.p.: 94, 98, 113), Rzeszów - Słocina stan. 137-140 (l.p. 137-140), Rzeszów - Załęże stan. 115, 151 (l.p. 115, 151), Zwiężczyca - Stawki stan. 7 (l.p. 1712, Zwiężczyca stan. 9 (l.p. 174). Bardzo ogólnie na okres średniowiecza datuje się znaleziska z Rzeszowa - Wilkowyi stan. 92 (l.p. 92) oraz Zwiężczy stan. 12 (l.p. 177). Natomiast bardziej szczegółowo można datować zabytki z następujących stanowisk: Rzeszów - Przybyszówka stan. 128 (l.p. 128), Rzeszów - Załęże stan. 115 (l.p. 115), które pochodzą prawdopodobnie z IX - X w. Na VII - IX w. ustalona została chronologia dla materiałów pozyskanych podczas badań wykopaliskowych na stanowisku Rzeszów stan. 68-69 (l.p. 68-69). Prawdopodobnie na przedział VII - XII w. można

ustalić chronologię zabytków z Rzeszowa stan. 3 (l.p. 3), na VII - IX datowane są materiały z Rzeszowa stan. 19 (l.p. 19), natomiast ze Zwiężycy - Folwark stan. 3 (l.p. 168) na VIII - X w. Z kolei zabytki ze stanowisk: Rzeszów - Zalesie stan. 108-110 (l.p.: 108-110) oraz Rzeszów - Zalesie stan. 112 (l.p. 112) posiadają chronologię XII - XIII a także XIII w.

Osadnictwo wczesnośredniowieczne z obszaru Rzeszowa charakteryzowało się otwartą zabudową, wśród której dominowały ziemianki i półziemianki. W Budziwoju zlokalizowane jest domniemane cmentarzysko tatarskie - stan. 1 (l.p. 153), datowane na okres średniowieczny bez większych podstaw. Ze względu na znaczne walory poznawcze stanowisko Rzeszów stan. 19 (l.p. 19), zostało wpisane do rejestru zabytków (A-896).

Na obszarze obecnego miasta istniały we wczesnym średniowieczu ośrodki osadnicze, które dały początek późniejszym wsiom Staromieście, Ruska Wieś, Staroniwa, Pobitno i Załęże. Pojedyncze stanowiska archeologiczne oraz ich koncentracje w obrębie tych miejscowości można interpretować, jako załężki późniejszych wsi. Najwyraźniej widać to na przykładzie stanowiska Rzeszów stan. 3, które pokrywa się z zasięgiem późniejszej Ruskiej Wsi. Zespół stanowisk zlokalizowanych na lewym brzegu rzeki Przyrwy może być załężkiem średniowiecznego Staromieścia.

• Późne średniowiecze

W XIV - XV w., kiedy to Rzeszów był już właściwie miastem lokacyjnym, w jego obecnych granicach istniało szereg stanowisk archeologicznych: istniało szereg stanowisk archeologicznych. Są to: Rzeszów stan. 30, 54-55, 68-69, 72, 101, 103-106, 108-109 (l.p. 30, 54-55, 68-69, 72, 101, 103-106, 108-109), Rzeszów-Przybyszówka stan. 128-129 (l.p. 128-129), Rzeszów - Załęże stan. 146 (l.p. 146). Zabytki pozyskane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim ceramika (garnki, misy oraz dzbany).

Bardzo istotnym zagadnieniem dla historii miasta jest jego geneza. Na podstawie prowadzonych w latach 90. XX w. oraz w początkach XXI w. badań i obserwacji archeologicznych można przypuszczać, iż obecne miasto, lokowane w 1354 r., zostało utworzone na tzw. surowym korzeniu. Przypuszczenie to opiera się przede wszystkim na fakcie, iż podczas badań archeologicznych na obszarze Rynku oraz przyległych doń ulic nie zarejestrowano materiałów zabytkowych, które byłyby starsze niż XIV w. Wyniki tych prac dostarczyły wielu informacji, które są pomocne przede wszystkim w wyjaśnianiu miejskiego już etapu rozwoju Rzeszowa.

Jak już wspomniano osadnictwo wczesnośredniowieczne miało charakter otwarty. Istnieje hipoteza, wg której na terenie Rzeszowa miał się znajdować gród (lub nawet grody), jednak kwestia ta nie została ostatecznie wyjaśniona. Wg niektórych badaczy grodzisko wczesnośredniowieczne mogło się znajdować na terenie Staromieścia (na terenie dawnego dworu Jędrzejowiczów - dzisiaj park Szpitala Przeciwgruźliczego), jednak obecnie nic na to nie wskazuje. Istnieją również informacje, które lokalizują gród, na tzw. Kopcu Konfederatów Barskich, na obszarze Rynku, na terenie późniejszego zamku, a także w rejonie ul. Grodzisko.

Zespół staromiejski Rzeszowa, który obejmuje teren śródmieścia z zamkiem i zespołem bernardyńskim), widnieje w ewidencji stanowisk archeologicznych, niejednokrotnie prowadzono w jego obrębie prace archeologiczne, przede wszystkim o charakterze nadzorów. Sprawozdania z tych prac zostały złożone w siedzibie Urzędu

Ochrony Zabytków Delegatura w Rzeszowie, oraz archiwum Działu Archeologicznego Muzeum Okręgowego w Rzeszowie Poniżej przegląd wybranych prac, sporządzony na podstawie sprawozdań z badań.

W latach 60. XX w. zwrócono uwagę na gęstą sieć piwnic pod rzeszowskim Rynkiem jednak bardziej ze względów pragmatycznych niż naukowych (m.in. zapadała się nawierzchnia, a także pękały ściany kamienic). Rozpoczęto inwentaryzację i zabezpieczanie piwnic ale dopiero od lat 70. XX w. można odnotować intensyfikację prac archeologicznych w obrębie zespołu staromiejskiego.

W latach 1979 - 1980 przeprowadzono badania wykopaliskowe na ptn. - wsch. odcinka drewniano - ziemnych obwałowań Rzeszowa z XVII w. Prace te prowadził S. Lewandowski (1979 r.) oraz A. Lubelczyk (1980 r.). Objęły one teren skweru, położonego między ul. Kopernika, Bóżniczą i Mickiewicza. Podjęto je w związku z przewidywaną na tym miejscu budową teatru „Kacperek”. Celem prac było uchwycenie m.in. pełnego profilu wału, począwszy od umocnień stoku, po parkan i zaplecze wału. Prace zostały przerwane z powodu braku środków finansowych. Wiadomo m.in. na podstawie źródeł pisanych jak wyglądał przebieg ptn. - wsch. odcinka wału z czasów Spytka Ligęzy. Od strony ptn. miasta wał biegł mniej więcej równoległe do ul. Kopernika i łączył się z walikami otaczającymi Starą Bożnicę. Był to stromy, ziemny nasyp z drewnianym parkanem, jako przedpiersiem. Dostęp do niego utrudniała rzeka Mikośka, która pełniła rolę obronnej fosy. Jej brzeg od strony wałów wzmacniał płot lub być może nawet parkan. Obecnie rzeka Mikośka zamieniona została w kanał, który przebiega poniżej powierzchni ul. Kopernika. Wały drewniano - ziemne, które wznosił Spytek Ligęza w latach 1624 - 1637 zaczęły tracić swoje znaczenie na przełomie XVII i XVIII w. To właśnie w tym czasie dokonano połączenia Starego i Nowego Miasta, prawdopodobnie kosztem rozkopania wałów obronnych. Wały od tamtej pory były systematycznie niszczone w XVIII i XIX w. Dodatkowo w latach 1942 - 1943 zniwelowano nasyp od strony Bożnicy oraz od strony wschodniej. Podczas prac prowadzonych w latach 1979 - 1980 zarejestrowano prawdopodobnie waliki, które otaczały Starą Bożnicę a także parkan (w postaci drewnianych konstrukcji), który mógł pełnić rolę umocnienia od strony Mikośki. Dodatkowo zadokumentowano dwie rynny drewniane (z XVII w.), które mogły służyć do odprowadzania wody z terenów położonych na ptd. - wsch. od miejsca założenia wykopów. Za pomocą rynien można było również zasilać rzekę Mikoškę wodą ze Starego Wisłoczyska, która podchodziła pod same wały. Podkreślić przede wszystkim należy, że opisywane badania przyniosły oczekiwane rezultaty. Nie zlokalizowano wprawdzie wału głównego otaczającego miasto od strony północnej ale zarejestrowano relikty walików. Brak reliktyw wału głównego może być spowodowany silnymi niwelacjami terenu od XVIII w. po czasy współczesne. Postulowano wówczas konieczność założenia wykopów archeologicznych w celu uchwycenia połączenia reliktyw walików z wałem głównym oraz zbadanie jego konstrukcji.

W latach 1979 - 1984 prowadzono nadzory archeologiczne nad pracami ziemnymi w obrębie Starego Miasta. Polegały one na okresowych inspekcjach robót ziemnych na terenie Starego Miasta i dokumentowaniu ciekawszych szybków. Ostatecznie wykonano dokumentację 21 szybków z ul. Mickiewicza, Przesmyk oraz Rynku. W sprawozdaniu z nadzorów zwracano uwagę na fakt, iż rozważania na temat rozplanowania budynków

Starego Miasta można przeprowadzić dopiero od wieku XVI. Rozplanowanie Rynku i budynków ulokowanych wokół niego wskazuje na średniowieczną genezę układu urbanistycznego, a także na ciągłość zabudowy przyrynkowej, która ujęta była regularnym planem, już kilkanaście lat po lokacji miasta. Trudności w charakterystyce wspomnianej zabudowy związane są przede wszystkim z istnieniem przez długi okres czasu zabudowy drewnianej, która podlegała częstym zniszczeniom na skutek np. pożarów. Pierwsze wzmianki jakie można znaleźć w księgach miejskich na temat zabudowy miasta informują ogólnie o ruchu budowlanym na przełomie XVI i XVII w. Działalność budowlana wzmogła się pod koniec wieku XVII i na pocz. wieku XVIII. W tym czasie była to już zapewne w przeważającej części zabudowa murowana. Piwnice wykonywane były z cegły, z kolei druga kondygnacja piwnic była najczęściej drążona w lessie i obmurowywana. Ostateczny kształt kamienice przyjęły zapewne w 1 poł. XVI w. Nadzory przeprowadzone w latach 1979 - 1984 udokumentowały przede wszystkim nawarstwienia nowożytnie, które powstały między XVII w. XX w. Powstały one w większości w wyniku budowy kamienic oraz piwnic a także ich późniejszej dewastacji jak również w procesie współczesnych prac remontowo - instalacyjnych. Analiza nawarstwień i materiału archeologicznego potwierdziła datowanie kamienic na XVII i XVIII w. Dodatkowo uchwycono ślady drewniano-ziemnych umocnień Rzeszowa z pocz. XVII w. (w rejonie styku ul. Mickiewicza i ul. Bożniczej). Niestety małe rozmiary wykopów nie pozwoliły prześledzić kierunku przebiegu tych umocnień. W związku z tym ponownie został wysunięty postulat o konieczności nadzorów nad pracami ziemnymi, zwłaszcza na styku ul. Mickiewicza i ul. Bożniczej, któreby prawdopodobnie wał przebiegał.

W 1985 r. A. Lubelczyk przeprowadził nadzór archeologiczny w obrębie zespołu staromiejskiego na obszarze Rynku. Całość uzyskanego materiału zabytkowego można datować na XIV - XIX w. Większość materiału pochodzi z warstw zasypiskowych piwnic, w których zabytki archeologiczne wystąpiły w przemieszaniu. Chronologia najstarszych kafli i ceramiki w obrębie poszczególnych obiektów przedstawia się następująco: Rynek 3 - XIV - XV w., Rynek 5 - XIV - XV w., Rynek 10 - XVI w. (?), Króla Kazimierza 25 - XIV - XV w., Rynek 19 - XVI w. Dodatkowo odkryty obiekt (rodzaj piwniczki?) w budynku przy ul. Joselewicza datowany jest na XV w.

W 1986 r. przeprowadzono szereg prac o charakterze nadzorów w obrębie Starego Miasta. Istotne znaczenie mają jednak przede wszystkim obserwacje poczynione w budynku przy ul. Bożniczej 2, gdzie zarejestrowano krawędź fosy, która na tym odcinku została zasypana w końcu XVI w. Fosa ta byłaby zatem reliktem najstarszych urządzeń obronnych miasta. Jej zasypanie można prawdopodobnie wiązać z przebudową obwarowań miejskich przez Spytka Ligęzę na przełomie XVI i XVII w. W tym czasie nastąpiła zmiana w systemie obronnym na tym odcinku, poprzez włączenie do niego Starej Bożnicy. Oprócz fragmentów ceramiki oraz kafli w wykopie przy ul. Bożniczej 2 odkryto 2 skórzane buty.

W 1987 r. ponownie przeprowadzono szereg prac o charakterze nadzorów w obrębie Starego Miasta (badania prowadzili: S. Czopek, A. Lubelczyk, M. Proksa). Badania te zlokalizowane były na skwerze u styku ulic Kopernika i Bożniczej, na ul. Mickiewicza, na terasie za wschodnią i południową pierzeją Rynku a także przy kamienicach w Rynku oraz przy ul. Mickiewicza. W wyniku tych prac pozyskano nowe dane dotyczące historii osadnictwa i zabudowy miasta od średniowiecza po czasy współczesne a także obwarowań

drewniano - ziemnych. W rejonie ul. Kopernika, Bożniczej i Mickiewicza natrafiono na wał ziemny z resztkami konstrukcji drewnianych. Na ul. Mickiewicza odsłonięto sklepienie piwnic pod Zajazdem Czadowskiego - Jazłowieckiego oraz mur kamienny stanowiący prawdopodobnie pozostałość po tzw. „Bramie Wodnej”. Na terenie położonym za wschodnią pierzeją Rynku odsłonięto mury ceglane stanowiące pozostałość kamienic z XVII i XVIII w. Nie stwierdzono tam reliktyw obwałowań ani osadnictwa starszego niż XVI w. Na rogu ul. Króla Kazimierza i Berka Joselewicza natrafiono na pionowy pał mający zapewne związek z obwałowaniami ziemnymi. Z kolei na wprost ul. Baldachówka zarejestrowano fragment drogi przywałowej lub wałowej wyłożonej belkami. Natomiast naprzeciwko budynku przy ul. Króla Kazimierza 6 odsłonięto fragment tunelu kamiennego. Na zapleczu południowej pierzei Rynku oprócz fragmentów murów oficyny, nie zarejestrowano wałów ziemnych jak również śladów intensywnego zagospodarowania terenu.

W 1990 r. S. Czopek przeprowadził badania wykopaliskowe w rejonie ul. Króla Kazimierza. Ulica ta stanowi bezpośrednie zaplecze zabudowy przyrynkowej od strony południowej. Podczas prac pozyskano m.in. ceramikę XIV-XV w. a także późniejszą od XVI do XVIII w. Dodatkowo zarejestrowano relikty konstrukcji drewnianej, którą Autor badań interpretował jako element dźwigający np. pomost, który mógł biec w kierunku rozlewisk Wisłoka. Zarejestrowano także warstwę, która mogła być związana z odbudową systemu obronnego miasta na pocz. XVII w. a także pozostałości budynków gospodarczych z XV - XVII w. Pozyskane zabytki to przede wszystkim przedmioty ze szkła, metalu oraz gliny (ceramika i kafle). Autor badań poddał również w wątpliwość lokalizację drogi przywałowej, której relikty miano odkryć w 1987 r. w pobliżu ul. Baldachówka. Poza tym kategorycznie odrzucił interpretację pionowego pała (również odkrytego podczas badań w 1987 r.) jako ślad parkanu - palisady, otaczającego miasto od południa. Zdaniem wspomnianego badacza zasadniczy stok wału obronnego nie został dotychczas odsłonięty (pod ul. Króla Kazimierza). Natomiast górna jego część została już prawdopodobnie zniszczona. Autor badań podkreślał, że bardzo ważny jest teren obecnego stoku wzgórza staromiejskiego (ul. Króla Kazimierza od strony Rynku) i dlatego wszelkie prace ziemne w tym rejonie powinny być poprzedzone badaniami archeologicznymi. Zwracał przede wszystkim uwagę na płytko położone warstwy późnośredniowieczne i z wczesnych faz okresu nowożytnego. Jego zdaniem istotne byłoby przeprowadzenie systematycznych badań wykopaliskowych na szerszym terenie a przede wszystkim objąć nimi przekop przez ul. Króla Kazimierza (aż do calca). Podkreślał również, że stan archeologicznego rozpoznania staromiejskiego Rzeszowa jest już na tyle zaawansowany, że konieczne jest podjęcie kompleksowego opracowania ich wyników.

W 1990 r. przeprowadzone zostały również badania archeologiczne na Zamku w Rzeszowie, w rejonie odkrytego potajnika (inaczej zwanego „poterna”, co oznacza podziemne przejście wewnątrz fortyfikacji). Badania przeprowadzili: S. Czopek, P. Krupop oraz W. Wardawy. Wykop badawczy zlokalizowany był w północnej części Zamku między budynkiem a murami obronnymi. Podczas prac uchwyciono ślad po murze, który mógł być pierwotnie murem obronnym do którego dochodził potajnik wykonany metodą drążenia w lessie a następnie obmurowany. Mur obronny został po pewnym czasie rozebrany a właściwie przesunięty na obecną miejscę. Potajnik zachowano, jednak po przesunięciu murów zewnętrznych teren został zasypany (wyrównany), przykrywając jednocześnie

potajnik. Wiadomo zatem, że pierwotna linia murów obronnych na zamku w Rzeszowie była przesunięta o ok. 7 - 7,5 m w stronę zamku. Brak materiałów ruchomych uniemożliwił datowanie. Dlatego też istotne wydaje się przeprowadzenie w rejonie Zamku (zarówno wewnątrz jak i w obrębie fosy) regularnych, stacjonarnych badań wykopaliskowych.

W 1993 r. A. Lubelczyk przeprowadził nadzory archeologiczne przy ciągu ciepłowniczym na odcinku od ul. Króla Kazimierza do ul. Kopernika. W ich wyniku stwierdzono, iż pierwotny układ stratygraficzny został gruntownie naruszony w okresie od XVIII do XX w. Wały ziemne bieżyły nie tuż na zapleczu kamienic Rynku tylko bliżej ul. Kopernika, pod którą płynie rzeka Mikośka, która pełniła swego czasu rolę fosy miejskiej. Zbyt płytkie wykopy nie pozwoliły na uchwycenie profilu wału (ślady umocnień uchwytne były w trakcie budowy Domu Nauczyciela w 1946 r. oraz w trakcie budowy teatru „Kacperek” o czym już wyżej wspomiano).

W 1993 i 1994 r. prowadzono nadzory przy Ratuszu, które wykonywano w związku z kapitalnym remontem tej budowli. Badaniami kierował A. Lubelczyk. Z braku środków finansowych w 1992 i 1993 r. prowadzono prace bez nadzoru archeologa. W związku z tym, iż prace ziemne przeprowadzono wówczas na szeroką skalę, doprowadziło to do bezpowrotnego zniszczenia warstw kulturowych i części odkrywanych murów. Udało się jednak odstonić całe mury co pozwoliło na uchwycenie pozostałości wszystkich zachowanych murów oraz na próbę ich rozwarstwienia chronologicznego, które wygląda następująco. Faza 1 (XVI w.) są to mury, które wyznaczają zarys budowli o wymiarach 11x10 m, związanej prawdopodobnie z osobą Spytka Ligęzy. Faza 2 (przełom XVI i XVII w. oraz XVII w.) są to mury budynku lub piwnicy, które wychodzą poza południową ścianę ratusza oraz młodsze, luźne mury zapewne zróżnicowane chronologicznie. Faza 3 (XVII w.) są to fundamenty południowo-zachodniego pomieszczenia obecnego ratusza, gdzie stwierdzono istnienie XVII-wiecznej piwnicy zniszczonej ok. połowy XVII w. Faza 4 (XVII lub pocz. XVIII w.) są to fundamenty wsch. części obecnego Ratusza (bez podcieni). Część ta wyróżnia się tym, że wszystkie ściany są tu głęboko posadowione, występują fragmenty starszej zabudowy oraz na ścianie północnej i południowej istnieje znaczny uskok w posadowieniu fundamentów i calca, co nasuwa wątpliwości odnośnie XVII-wiecznej chronologii tej części ratusza. Na wiek XVIII wyznaczone zostały fundamenty ścian płd. - wsch. pomieszczenia. Faza 5 to początek XVIII w. Z tego okresu pochodzi jedna z piwnic. Przestała ona pełnić swe funkcje w 1 poł. XVIII w. na co wskazują znalezione w niej kafle. Faza 6 (2 poł. XVIII w.) to przede wszystkim fundamenty płn. - zach. części obecnego Ratusza. Z tego okresu mogą również pochodzić niektóre, nieokreślone chronologicznie mury. Musiały zostać wzniesione po 1762 r. ponieważ na planie Wiedemanna z tego roku, Ratusz jest budowlą wieloczęlonową. Faza 7 to okres przebudowy Ratusza w latach 1896 - 1898. W okresie tym wybudowano podcienia i nadbudowano 2 piętro, od południa wymurowano wypust z zaokrąglonymi narożnikami oraz poprzesuwno niektóre ściany działowe. Faza 8 (XX w. i okres współczesny) to podbicia fundamentowe z lat 60. XX w., ścianki działowe oraz murki zabezpieczające kable.

W 1996 r. podczas inspekcji wykopów fundamentowych poniżej domu nr 15 przy ul. Partyzantów stwierdzono istnienie warstwy kulturowej, w której zarejestrowano fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej.

W tym samym roku prowadzono nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi, związanymi z budową sieci ciepłej na odcinku od ul. Batorego do ul. Kolejowej, na obszarze tzw. Nowego Miasta, które zostało założone w k. XVI w. lub początkach XVII w. Dopiero od tego czasu zaczęły się nawarstwiać poziomy kulturowe. Świadectwem tego jest warstwa uchwycona w wykopie przy ul. Batorego. Nie zarejestrowano pozostałości zabudowy, jak również pozostałości wzmiankowanych w źródłach bram miejskich. W trakcie przyszłych prac na tym obszarze nie należy się zapewne spodziewać warstw starszych niż XVII w.

W 1997 r. prowadzono w obrębie zespołu staromiejskiego następujące nadzory nad robotami ziemnymi:

- Rynek 13 i 14 - odsłonięto 2 poziomy piwnic z XVII i XVIII w. przed frontem kamienic;
- Rynek 20-23 - odsłonięto układ piwnic wymienionych kamienic a z ich zasypisk pozyskano materiał zabytkowy od późnego średniowiecza po XIX w. Widoczne były również piwnice wychodzące poza obręb kamienic w kierunku Rynku;
- ul. Matejki 6-8 i ul. Kopernika 10 - odkryto szereg murów, które pozwoliły na odtworzenie piwnic kamienic nr 6 i 8 przy ul. Matejki, odsłonięto także piwnicę 2 kondygnacji wychodzącą w głąb ul. Matejki. Przed frontem kamienic natrafiono na wkop z kaflami i ceramiką z XV - XVI w., który mógł być śladem piwnicy lub przedproży. Z kolei przy ul. Kopernika 10 uchwycono pozostałości nasypu wału ziemnego z XVII w.;
- ul. 3-go Maja - w trakcie modernizacji ulicy na głębokości 50 - 70 cm natrafiono na poprzecznie ułożone belki drewniane, które były pozostałością XVII lub XVIII w. drogi prowadzącej z miasta do zamku. W założonym obok wykopie sondażowym na gł. 150 cm natrafiono na drugi również nowożytny poziom drogi (XVI/XVII w.).

W 1998 r. przeprowadzono został nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z modernizacją ul. Kościuszki i ul. Grunwaldzkiej. Dodatkowo na skrzyżowaniu ul. Grunwaldzkiej i Kopernika, w miejscu spodziewanej bramy miejskiej wykonano specjalny wykop archeologiczny. W wykopach zaobserwowano, iż z powodu gęstej sieci infrastruktury technicznej, pierwotny układ nawarstwień został zniszczony przez nowożytne oraz współczesne prace. Mimo to w kilku punktach remontowanych ulic natrafiono na starsze poziomy z XVII i XVIII w. Jednym z nich jest ul. Kościuszki, gdzie zarejestrowano pozostałości drogi wykładanej drewnem (podobne relikty drogi odkryto na ul. 3-go Maja w 1997 r. oraz w 1998 r. na ul. Bernardyńskiej). Z kolei na ul. Grunwaldzkiej oraz ul. Kościuszki zadokumentowano warstwę z kośćmi oraz materiałem ceramicznym z XVII w. Najciekawszych informacji dostarczył jednak specjalny wykop na skrzyżowaniu ul. Grunwaldzkiej i ul. Kopernika. Odsłonięto tam potężne kamienne mury będące pozostałością tzw. „Bramy Murowanej” oraz muru zaporowego przed Mikošką. Dzięki tym badaniom wyjaśniła się rola odkrywanych od lat wzdłuż ul. Kopernika murów kamiennych, które są zapewne pozostałościami muru zabezpieczającego wały miejskie przed podmywaniem przez Mikoškę. Mur ten na pewnym odcinku został wykorzystany jako fundament „Bramy Murowanej”.

W tym samym roku przeprowadzono również nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z modernizacją sieci energetycznej w Rzeszowie (na odcinku pomnik L. Lisa - Kuli - ul. Kopernika - ul. Grunwaldzka - ul. Bernardyńska - ul. Konarskiego - „stacja trafo” przy pomniku L. Lisa - Kuli). Z powodu gęstej infrastruktury technicznej pierwotny

układ nawarstwień kulturowych został zniszczony a obserwowane poziomy mają współczesny charakter i dla rozważań historycznych nie mają większego znaczenia. Nie zarejestrowano również śladów obwałowań miejskich biegnących wzdłuż Mikołki.

Również w 1998 r. wykonany został nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową sieci gazowej do Szpitala Wojewódzkiego nr 1. Gazociąg przebiega wzdłuż Wisłoka, w niedalekiej odległości od jego koryta, na odcinku od ul. Naruszewicza po al. Piłsudskiego. Nadzór ten podyktowany był faktem, iż wzmiankowana inwestycja znajdowała się w strefie ochrony konserwatorskiej. W pobliżu gazociągu znajduje się stary cmentarz, założony pod koniec XVIII w. (w miejscu szpitala dla ubogich). Wcześniej przechodziła tamtędy główna droga w kierunku wschodnim, z istniejącym do 1730 r. mostem drewnianym. Na jej szlaku znajdował się istniejący co najmniej od XV w. kościół św. Ducha (zastąpiony później kościołem św. Trójcy), położony tuż przed mostem. Niewątpliwie pełnił on ważną rolę w systemie obronnym miasta. Podczas nadzorów spodziewano się m.in. uchwycić ślady dawnej drogi prowadzącej do mostu za kościołem św. Trójcy. Niestety takich relikwów nie zarejestrowano. Spowodowane jest to prawdopodobnie zniszczeniami spowodowanymi przez przesunięcia koryta Wisłoka a także współczesnymi niwelacjami.

W 2000 r. A. Lubelczyk przeprowadził nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi związanymi z budową przyłącza sieci niskiego napięcia do budynku przy ul. Bernardyńska 2. Pomimo naruszenia pierwotnej stratygrafii uzyskano nowe informacje na temat otoczenia miasta poza wałami oraz prowadzących do niego dróg. Drogi, te które niejednokrotnie przebiegały przez podmokły teren, biegły groblami a ich nawierzchnie wykładano okrągłakami, które układano naprzemianlegle warstwami. Podczas opisywanych nadzorów odkryto pozostałości drewnianej nawierzchni drogi, co wskazywało na konieczność prowadzenia nadzorów archeologicznych w tym rejonie również w przyszłości.

Również w 2000 r. A. Lubelczyk przeprowadził nadzory przy ul. Siemiradzkiego 10 w Rzeszowie. Znajduje się tam kanał XIX-wieczny, który wychodzi z zabudowań byłych koszar „Kraińskiego” (obecnie Fundacja „Nowe Życie” ul. Piłsudskiego 8-10) i prowadzi do Potoku Mikołki płynącego wzdłuż ul. Siemiradzkiego. Kanał ten ma prawdopodobnie związek z koszarą „Kraińskiego”. W poł. XIX w. budowla ta pełniła prawdopodobnie częściowo rolę zajazdu. Natomiast w 2 poł. XIX w. mieściły się w niej częściowo kwatery wojskowe a potem koszary.

Rok 2000 to także nadzory nad budową kanalizacji na odcinku od ul. Kopernika do ul. Mickiewicza. Podczas tych prac pozyskano kolejne cenne informacje dotyczące przebiegu XVII-wiecznych obwałowań ziemnych miasta. Odkryte w 1987 r. relikwty interpretowano jako ślady walika otaczającego Bożnicę. Dzięki badaniom przeprowadzonym w 2000 r. udało się zweryfikować pierwotną hipotezę. Odkryte nawarstwienia to pozostałości tego samego wału, który mógł tworzyć front wschodni umocnień Rzeszowa oraz dochodził prawdopodobnie do „Bramy Wodnej” miasta. Przy tym założeniu bramę należałoby lokalizować w rejonie późniejszego zajazdu, którego pozostałości odsłonięto w 1987 r. Z kolei informacje o odkryciu pozostałości „Bramy Wodnej” wiążą się z budową szaleńców miejskich, co miało miejsce niżej (na wprost ul. Gałęzowskiego).

W 2001 r. przeprowadzone zostały nadzory nad pracami ziemnymi związanymi z przebudową wodociągu w obrębie rzeszowskiego Rynku, ul. Matejki oraz Placu Farnego.

W większości prace te prowadzone były po linii starego wodociągu co utrudniało obserwacje stratygraficzne. Dodatkowo w wykopach natrafiano na gęstą sieć infrastruktury technicznej, która naruszyła już wcześniej pierwotny układ nawarstwień kulturowych. Dlatego też rzadko natrafiano na pierwotny poziom z XVI, XVII lub XVIII w. Częściej natomiast rejestrowano pozostałości piwnic lub ich negatywy w profilach wykopu. W rejonie kościoła Farnego natrafiono na strefę cmentarza przykościelnego, która manifestowała się warstwą z drobnymi fragmentami kości ludzkich a w dwóch przypadkach nawet pozostałościami murowanych krypt grobowych. W toku opisywanych prac doszło do efektownego odkrycia kamiennej studni, która widoczna jest na XVIII wiecznych planach Rzeszowa. Opisywane wyżej nadzory potwierdziły, iż na przeważającej części Rynku (głównie partia środkowa), brak jest starszych nawarstwień. Świadczyć to może o znacznym zniwelowaniu powierzchni Rynku. Dodatkowo natrafiono na pozostałości piwnic przed kamienicą Rynek 21. Wspomnieć również należy, że na wysokości pomnika T. Kościuszki zarejestrowano wkop, który wskazuje istnienie jakiegoś korytarza lub fragment rozległego zapadliska. Ponadto w środkowej części Rynku natrafiono na jamę kultury przeworskiej, która wyeksplorowana została jedynie częściowo. Odkrycie studni wymusiła konieczność prowadzenia standardowych badań wykopaliskowych a nie tylko nadzoru archeologicznego. Materiał zabytkowy pozyskany podczas eksploracji studni mieści się w większości w ramach XVII w. Zarejestrowano również artefakty, które można by zaliczyć do wieku XVI ale jest też sporo zabytków datowanych na wiek XVIII (m.in. kafle z białą polewą i prawdopodobnie dachówki „esówki”. Wydaje się, iż geneza tego obiektu związana jest z XVII w. jednak spora ilość materiału z XVIII w., który sugeruje późniejsze jej powstanie. Z całą pewnością jej istnienie można uznać co najmniej od 1730 r. a zapewne i wcześniej. Z kolei czas jej likwidacji należy przyjąć ok. roku 1842, kiedy to przez środek Rynku wytyczono szeroką ulicę.

W 2002 r. A. Lubelczyk przeprowadził nadzór na ul. Matejki i w obrębie Rynku. Na ul. Matejki odkryto poziom drogi wykładanej okrągłakami datowany prawdopodobnie na XVII w. Z kolei w piwnicach kamienic północnej pierzei Rynku uchwycono ślady wychodzących przed ich front piwnic (zwykle I kondygnacji). Dodatkowo Autor nadzorów zwracał uwagę na fakt, iż na wysokości kościoła farnego aż do 2 poł. XVIII w. znajdował się cmentarz przykościelny. W związku z tym podczas prowadzonych tam prac można natrafić na krypty grobowe i szkielety ludzkie. Dlatego też na wspomnianym odcinku należy zachować szczególną ostrożność podczas wszelkich prac ziemnych.

W 2003 r. podczas inspekcji robót ziemnych przy modernizacji kanalizacji na styku ul. Sobieskiego i Gałęzowskiego odsłonięto grube belki z drzewa, które tworzyły narożnik nieokreślonego budynku. Budynek ten został prawdopodobnie zniszczony podczas wykonywania poprzedniej kanalizacji i innej infrastruktury. Na starych planach we wspomnianym miejscu widoczny jest jakiś niewielki budynek.

W tym samym roku na placu przy ul. Słowackiego i ul. Dymnickiego przeprowadzono badania archeologiczne o charakterze ratowniczym. Prace te miały na celu przebadanie śladów starszego osadnictwa oraz stratygrafii nawarstwień kulturowych na tym obszarze. Tradycja i źródła historyczne mówiły o ul. Różanej, która biegła w poprzek wspomnianego placu. Ulica ta istniała jeszcze w latach 70. XX w. Plan katastralny z 1841 r. ukazuje drewnianą zabudowę przy interesującej nas ulicy. Niestety podczas badań nie udało się

zarejestrować śladów drewnianej zabudowy jak również reliktyw wałów czy śladów osadnictwa starszego niż XVIII w. Stwierdzono przemieszane warstwy osadnicze co może świadczyć, iż teren ten został bardzo mocno zniwelowany.

W 2003 r. przeprowadzono także nadzory nad pracami ziemnymi związanymi z modernizacją kanalizacji deszczowej na rzeszowskim Rynku a także na ul. Matejki. Jak większość nadzorów na Rynku również i tymi pracami kierował A. Lubelczyk. Prace te były kontynuacją modernizacji prowadzonej od 2002 r. Opisywane działania miały miejsce po zach. stronie ul. Matejki (za ul. Grunwaldzką) oraz na wysokości kamienicy Rynek 24-21, zahaczając nieznacznie o początek kamienicy Rynek 20. W wielu przypadkach zarejestrowane nawarstwienia miały charakter przemieszany prawdopodobnie na skutek współczesnej infrastruktury, która tam występowała. W wykopach przy ul. Matejki odkryto m.in. poziom gruzu ceglanego z materiałem datowanym na 2 poł. XVI i 1 poł. XVII w. a także nieliczne fragmenty z przełomu XV i XVI w. Dodatkowo zarejestrowano skupisko kości ludzkich, złożone tam prawdopodobnie wtórnie (być może w trakcie prowadzenia prac ziemnych), jednak wydaje się, że pochodziły z najbliższego otoczenia.

Prawdopodobnie punkt ten wyznacza ptn. - wsch. zasięg cmentarza przy kościele Farnym. Na odcinku Rynek 25/24 - Rynek 21/20 nie udało się wprowadzić uchwycić kontynuacji piwnic odkrytych w 2001 r. na wprost kamienicy Rynek 21. Natomiast zarejestrowano negatywy kolejnych 4 lub 5 płytkich piwnic oraz prawdopodobnie jedną piwnicę II kondygnacji na wysokości zachodniej osi kamienicy Rynek 21. Poza tym na styku kamienicy 25 i 24 zarejestrowano strefę zasypiska po domniemanej piwnicy. Ponadto na wysokości kamienicy Rynek 24 wystąpił rozległy obiekt kultury łużyckiej oraz wąska piwnica. Na wysokości kamienicy Rynek 22 również w miejscu piwnicy zarejestrowano strefę zagruzowania.

W 2005 r. miał miejsce nadzór archeologiczny nad pracami penetracyjno - badawczymi w obrębie kwartału zachodniego na rzeszowskim Rynku. Podczas tych prac zarejestrowano m.in. pradziejową jamę, w której zalegał materiał zabytkowy charakterystyczny dla kultury malickiej (ceramika, krzemienie, siekierka oraz fragment przęślika).

W latach 2006 - 2007 A. Lubelczyk prowadził nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi, które związane były z budową II etapu podziemnej trasy turystycznej. Była to właściwie kontynuacja nadzoru z 2005 r. w obrębie dawnego zespołu zabudowań kwartału zachodniego rzeszowskiego Rynku. Głównym celem nadzoru z lat 2006 - 2007 było udokumentowanie odkrywanych nawarstwień kulturowych i określenie kontekstu kulturowo - chronologicznego odkrywanych reliktyw piwnic. Odkrycia poczynione podczas opisywanych prac są bardzo zróżnicowane dlatego przedstawione zostaną tylko niektóre z nich. Również podczas tych badań rejestrowano silnie przemieszane nawarstwienia. Na wysokości kamienicy Rynek 5 i 6 udało się odsłonić (niestety tylko fragmentarycznie) zachowane mury piwnic oraz wkopów po dawnych korytarzach wychodzących z poszczególnych kamienic. Na wysokości zachodnich części kamienic Rynek 12, 11, 10 zarejestrowano ślady sklepień piwnic. Z kolei na wysokości Ratusza odsłonięto betonowy kanał biegnący w stronę pomieszczeń we wschodniej części Ratusza. Na ten sam kanał natrafiono w trakcie nadzoru w latach 1993 - 1994. Podczas opisywanych prac możliwe było również pełniejsze odczytanie

układu murów Ratusza. Bardzo interesujących danych dostarczyła szeroko płaszczyznowa odkrywka wykonana na płycie Rynku. Wcześniej sądzono, że pierwotny poziom Rynku został całkowicie ściągnięty podczas brukowania Rynku na pocz. XX w. Tymczasem okazało się, że w części południowej Rynku, począwszy od kamienicy 10 a skończywszy na Ratuszu zachowała się warstwa nasycona resztkami organicznymi (kości, szczapami). Z tej warstwy pozyskano materiał zabytkowy wiązany z późnym średniowieczem oraz okresem nowożytnym. Z kolei na drodze przejazdowej przez środek Rynku (blisko Ratusza i kwartału) odsłonięto nawet belki drewniane, które stanowiły wykładzinę drogi.

W 2007 r. na terenie klasztoru oo. Bernardynów zostały przeprowadzone badania archeologiczne, które podjęto w związku z planowanymi pracami budowlanymi na terenie klasztoru (badaniami kierowała M. Bober). Przeprowadzone prace o charakterze sondażowym miały na celu zbadanie układu stratygrafii w miejscu istniejącej kiedyś zabudowy (przedłużenie północnego skrzydła klasztoru) oraz stwierdzenie obecności lub braku reliktyw murów tejże. Badaniami objęto obszar po wschodniej stronie budynku skrzydła północnego klasztoru. Stwierdzono, iż teren ten został bardzo mocno zniwelowany. Z układu stratygraficznego rozpoznano miejscami warstwę osadniczą z materiałem zabytkowym, który można datować na XVII w. Potwierdzono, iż część północna budynku klasztornego została wybudowana w innej technice, współcześnie z istniejącym przedłużeniem skrzydła północnego lub później. Zarejestrowano relikty piwnic (XVIII - XIX w.), które stanowią kontynuację piwnic z budynku północnego. Ze względu na dużą niwelację terenu nie zachowały się pozostałości murów dawnej zabudowy klasztoru, odsłonięto jednak ślady, które mogą świadczyć o jej obecności (czworokątny wkop w profilu oraz poziom kamieni). Ze względu na bardzo zwięzły grunt budynek klasztorny był płytko posadowiony i nie był podpiwniczony. Prawdopodobnie został wybudowany w technice drewniano-kamiennej, szachulcowej (?). Być może ze względu na niezbyt trwałą konstrukcję ścian oraz brak podpiwniczenia zabudowa ta nie istniała długo i została rozebrana.

Jak wynika z powyższych informacji w obrębie Starego Miasta w Rzeszowie również zarejestrowano wiele ciekawych obiektów archeologicznych. W zasadzie każda ulica, każdy plac czy też nawet każdy budynek, w obrębie których zarejestrowano ślady archeologicznych nawarstwień kulturowych lub zabytki archeologiczne, powinny znaleźć się w ewidencji stanowisk archeologicznych. Jak już niejednokrotnie wspomniano obszar miasta Rzeszów jest jednym z ciekawszych i bardzo zróżnicowanych, pod względem archeologicznym. Już od połowy lat 50. XX w. badacze penetrowali teren miasta a także okolic.

W związku z powyższym na terenie centrum Rzeszowa zaktualizowano ewidencję zabytków archeologicznych, gdzie istnieje stanowisko nr 17 (AZP 103-76/56), które obejmuje Śródmieście, z zamkiem i zespołem bernardyńskim. Stanowisko to zostało włączone do gminnej ewidencji zabytków. W wyniku aktualizacji wprowadzono zmiany, związane ze znaczeniem i wielkością stanowisk archeologicznych w innych częściach miasta, np. na terenie Staroniwki w miejsce dawnej strefy obserwacji archeologicznej powstało duże obszarowo stanowisko archeologiczne.

Stanowiska archeologiczne stanowią część gminnej ewidencji zabytków, dla których opracowano karty adresowe zabytków nieruchomości.

5.4. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Jest to rodzaj dziedzictwa, które jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości. Dziedzictwo niematerialne obejmuje: tradycje i przekazy ustne, w tym język, jako narzędzie przekazu, spektakle i widowiska, zwyczaje, obyczaje i obchody świąteczne, wiedzę o wszechświecie i przyrodzie oraz związane z nią praktyki, umiejętności związane z tradycyjnym rzemiosłem.

5.4.1. Gwara⁷

Rzeszów leży na terenie obszaru dialektalnego określanego przez badaczy, jako południowa część Pogranicza wschodniego młodszego, inaczej Małopolski wschodniej późniejszej, która obejmuje pód. - wsch. część Kotliny Sandomierskiej, Pogórze Dynowskie i Przemyskie oraz Bieszczady. Gwary tego rejonu wchodzą one w skład większego obszaru gwarowego, określanego jako „poddialekt południowo - wschodni”.

Po II wojnie światowej, w wyniku przesiedleń ludności i napływu nowych mieszkańców z różnych obszarów Polski, skład ludnościowy tych terenów zmienił się, co przyczyniło się do modyfikacji i unifikacji tutejszego języka, znacznie szybciej postępującej w środowiskach miejskich, w których język zbliżony jest do normy ogólnopolskiej.

Wśród bardziej charakterystycznych cech pierwotnej gwary, której niewielkie pozostałości słyszalne są do dziś znajdują się:

1. Brak mazurzenia czyli twarde wypowiedanie spółgłosek dźwiękowych „cz”, „sz”, „dź”, „ź”
2. Silny akcent wyrazowy i związana z nim podwyższona wymowa nieakcentowanych samogłosek *e* i *o* w kierunku *i/y* i *u*. Mogą one być realizowane jako głoski pośrednie, np. *mie^śzkali* = mieszkali, *rze^śmyk* = rzemyk, lub też z zupełnym ścieśnieniem, np. *wszyski* = wszystkie, *z mę^śzym* = z mężem, *w ku^ściele* = w kościele K, *róbi^śtu* = robiło.
3. Samogłoska nosowa *ę* w sylabach akcentowanych może ulegać podwyższeniu do *i* lub *y* nosowego, np. *pi^ńkny* = piękny, *wi^ńksze* = większe. Samogłoski nosowe również przed spółgłoskami szczelinowymi mogą ulec rozłożeniu do *en*, *on*, np. *mon^ń*, *wonsy*.

⁷ E. Pawłowski, Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych, Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego VI, 1966, s. 191-202; M. Karaś, O ludowych gwarach Rzeszowszczyzny, z Dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej, Przemyśl, 1969, s.354-364; J. Kość Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej, Lublin, 1999; A. Kwaśnicka, Uwagi o fonetyce i fleksji gwar okolic Przemyśla, Studia dialektologiczne III, red. J. Okoniowa, Kraków 2006, s. 87-98; A. Krawczyk-Wieczorek, Pogranicze wschodnie młodsze II (Przemyskie), źródło: <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?l1=opis-dialektow&l2=dialekt-malopolski&l3=przemyskie&l4=przemyskie-gwara-mwr>

Samogłoska *ą* na końcu wyrazu jest często wymawiana, jako *om* lub *o*, np. *którom* = którą, *spominajom* = wspominają, *ze swoj^o rodzinom* = ze swoją rodziną, *som* = są. Samogłoska *ę* na końcu wyrazu traci nosowość, np. *żone* = żonę, *troche* = trochę.

4. Dawne samogłoski pochylone.

- dawne *o* długie jest kontynuowane, jako *u*, np. *późnij* = później.

- dawne *e* długie bywa podwyższone do *e^y* lub *eⁱ* bądź aż do *y* lub *i*; analogiczny rozwój objął dawne połączenia *ir/yr*, np.: *mlyku* = mleko, *tyż* = też, *się udliwa* = się odlewa, *pieⁱrsze* = pierwsze.

- dawne *a* długie jest tu wymawiane jak *o*: *mom* = mam, *wygląd^o* = wyglądał.

5. Wymowa grup -aj, -ej: grupa wygłosowa *-aj* nie ulega zmianom; grupa wygłosowa *-ej* czasem ulega redukcji do *-i/-y*, np. *pracy taki zaróbkowy* = pracy takiej zarobkowej.

6. Zdarza się również asynchroniczna wymowa spółgłosek wargowych miękkich, np. *piec* = piec, *w piecu* = w piecu, *bⁱeda* = bieda, *mⁱeli* = mieli, *mniasto* = miasto.

7. Spółgłoski *ł* i *l* - zachowana jest tu przedniojęzykowo-zębowa wymowa głoski *ł*.

8. Notuje się również miękką wymowę *l*, np. *należa^ł* = należał, *sklie^lpowy* = sklepowy, *tyl^lko* = tylko, *Wiel^lkanuc* = Wielkanoc, *kliuski* = kluski, *mliczna* = mleczna.

9. Spółgłoski tylnojęzykowe - typowa jest wymowa *chi* zamiast *chy*, np. *muchi* = muchy, *chiba* = chyba, *chitry* = chytry.

10. Spółgłoska *n* przed *k* jest zastępowana przez *ŋ* tylnojęzykowo-zębowa, np. *kuchen^ŋki* = kuchenki, *kasza^ŋka* = kaszanka, co jest typowe dla prawie całej Małopolski.

11. Częste jest uproszczenie grup *trz, drz*, np. *wyczyma^ł*, *czeba* = wytrzymał, trzeba.

12. Występują uproszczenia grup spółgłoskowych, np. *zmar* = zmarł, *barsz* = barszcz.

13. Grupa głosek *kk* ulega uproszczeniu, np. *mięki*, *leki* lub rozpodobnieniu, np. *miętki*, *letki* = miękki, lekki.

14. Spółgłoska *k* w grupie *kt* bywa zastępowana przez *ch*, np. *chtoś* = ktoś, *ch^otry* = który.

15. Częściowo zanikła kategoria męskoosobowości:

- w mianowniku l.mn. rzeczowników, przymiotników, liczebników porządkowych i zaimków nastąpiło uogólnienie form niemęskoosobowych, np. *muzykanty*, *muzyki*, *chłopy*.

- w l. mnoga czasu przeszłego czasowników często w połączeniu z rzeczownikami wszystkich rodzajów funkcjonuje jedna końcówka *-li*, np. *czołgi jechali* lub też *-ły*, np. *chłopy tańcowały*.

16. Rodzaj rzeczowników:

- niektóre rzeczowniki występują w innym rodzaju, np. *litra*, *chochel* = litr, chochla

- rzeczowniki żeńskie zakończone na *-i* mają często końcówkę *-a*, np. *gospodynia*.

17. Przymiotniki, zaimki przymiotne oraz liczebniki porządkowe:

- rodzaju męskiego miewają w mianowniku końcówkę *-yj/-ij*, np. *wysokij* = wysoki.

- w N. i Ms. l.mn. rodz. męskiego i nijakiego niekiedy występuje końcówka *-em*, np. *z takim okrąg^{em}* = z takim okrągłym, *takim pisakim* = takim pisakiem, *w jednem kóliorze* = w jednym kolorze, *w czterdziestem drugim roku* = w czterdziestym drugim roku.

18. Czasownik *być* w trzeciej os. l. poj. może mieć postać *je* = jest.

19. Formy syntetyczne i analityczne czasu przeszłego i trybu przypuszczającego:

- pojawiają się formy bez końcówki osobowej, np. *jak my tu byli* = jak tu byliśmy, *mieli my* = mieliśmy, *jak była taka młoda* = jak byłam taka młoda, *un chciał, żeby ja tam jichała* = on chciał, żebym tam pojechała.

- czasowniki z bezokolicznikiem na *-ąć* mogą mieć formy z przyrostkiem *-n/-ń-*, np. *żenam* = żęłam, *zaczeno sie* = zaczęło się.

20. Słowotwórstwo:

- zdrobnienia od imion męskich są tworzone za pomocą formantu *-ko*, np. *Józko*, *Ryśko*, *Wieśko*, a przy zwężeniu nieakcentowanego o brzmią *Józku*, *Ryśku*, *Wieśku*.

- charakterystyczne są przyrostki *-cia*, np. *mamcia*, *pańcia*, oraz w nazwiskach kobiet *-icha/-ycha*, np. *Śliwicha*.

- niektóre przymiotniki mają inny sufiks niż w polszczyźnie ogólnej, np. *tylni*, *boczni*, *żywotni*, *szklanny*, *skórzanny*. Występuje również przyrostek *-owaty*, np. *durnowaty*.

21. Słownictwo:

- zapożyczenia z języka ukraińskiego, np. *czereńcha*, *czereśnia* = *czereśnia*, *durny* = głupi, *taskać* = nieść coś z wysiłkiem.

- zapożyczenia z języka niemieckiego, wynikające z zaboru austriackiego, np. *bratrura* = piekarnik, *fajny* = udany, ładny, *nachkastlik* = szafka nocna.

- o łączności tych terenów z kresami półd.wsch. świadczy duża liczba wyrazów wspólnych z językiem Lwowa i okolic, np. *bynajmniej* = przynajmniej, *mytka* = szmatka do mycia naczyń, *naładować* = przygotować, wykrzykniki: *ta dzie*, *ta joj*, *ta co*.

- inne, typowe dla gwary rzeszowskiej: *cumelek* = smoczek dla dziecka, *naszparować* = oszczędzać, *micyje* = atrakcja, *duszaki* = piersi, *sarga* = rosa, *pośratanie* = pożegnanie, *pojednanie się*, *opończyk* = odzienie wierzchnie, *paciara* = błoto, *chabazie* = zarośla, *kręgołek* = wierzchołek góry, *studzienina* = galaretka z nówek, *cug* = gromada, *coráz* = razem, *jadło i chodło* = obfitość wszystkiego, *kłycek*, *kłyk* = ząb.

5.4.2. Obrzędowość i wierzenia⁸

Badania nad kulturą ludową Rzeszowszczyzny prowadzi Muzeum Etnograficzne im. F. Kotuli posiadające jedną ze znaczniejszych kolekcji dotyczących kultury ludowej. Oprócz eksponatów muzealnych przechowuje duży zasób udokumentowanej spuścizny szeroko rozumianej kultury ludowej w postaci materiałów z prac terenowych: wywiadów w formie tekstowej i nagrań, rysunków, fotografii, nagrań fonicznych i wideo dokumentujących ludową obrzędowość. Muzeum gromadzi także dokumenty dotyczące historii wsi. Wyodrębniony zbiór stanowi spuścizna po Franciszku Kotuli. Jak wskazują publikowane materiały tematyka rzeszowskiej kultury ludowej jest tak obszerna, że ramy niniejszego opracowania pozwolą jedynie na ogólnikowe jej przedstawienie.

Większość obrzędów ludowych, podobnie jak w całym kraju, związana jest z kalendarzem obrzędowym i następującymi po sobie świętami kościelnymi czy zmianami pór roku.

⁸ A. Karczmarzewski, *Obrzędy i zwyczaje doroczne wsi rzeszowskiej: komentarz wystawy*, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, 1972. K. Ruszel, *Leksykon kultury ludowej w Rzeszowskiem*, Muzeum Okręgowe, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Rzeszów, 2004

• **Święta Bożego Narodzenia - do Środy Popielcowej**

Wigilia - dzień mający wpływ na cały nadchodzący rok, więc nie wolno było się kłócić, dzieci musiały być grzeczne, nie pożyczano niczego „żeby z domu nie ubywało”. Należało przeprosić się ze wszystkimi, by nie żywić do nikogo urazy. Od rana domy odwiedzali sąsiedzi składając życzenia oraz dzieci, które za życzenia dostawały specjalnie na ten dzień wypiekane bułeczki - szczodroki. Składające życzenia dzieci również nazywano tak samo: szczodroki.

Zanim upowszechniły się choinki zawieszano „wichy” - wierzchołki jodełek lub świerków, przybrane ciastkami w kształcie zwierząt i gwiazdek, jabłkami, kwiatami i wstążkami papieru, kolorowymi szklanymi bańkami oraz świeczkami. Wisały do Nowego Roku albo do Trzech Króli. Wigilijną wieczerzę zwaną „obiadem” lub „pośnikiem”. Rozpoczynano ją z chwilą ukazania się pierwszej gwiazdy na niebie. Najpierw odmawiano modlitwę za zmarłych, potem dzielono się opłatkiem składając sobie życzenia. Jedzono w milczeniu stojąc wokół stołu, przy którym zostawiano jedno miejsce wolne „dla gościa”.

Potraw powinno być dwanaście - tylu było apostołów, ale w biedniejszych domach często ograniczano się do dziewięciu lub siedmiu. Zwykle jako pierwszy podawano barszcz biały, następnie inne potrawy: „kogutki” - podłużne kluski z makiem, grzyby, ziemniaki, pęczak z grzybami, groch, fasolę „piechotę”, ucierany mak z mlekiem na słodko, do którego dodawano „pacynę” - cienko gniecione ciasto pieczone na blasze i potem kruszone. Inne potrawy to: „pampuchy” z ciasta drożdżowego smażone na oleju, pierogi ze śliwkami, pierogi z kapustą, „pamuła” - kompot z suszek lub kawa podawane na zakończenie. Należało zjeść po trosze każdej potrawy.

Boże Narodzenie - wielkie święto, w które nie wykonywano żadnych prac. Nie odwiedzano się, a z domów wychodzono jedynie do kościoła.

Św. Szczepana - na pamiątkę ukamienowania św. Szczepana święcono w kościele na sumie owies, który potem mieszano z ziarnem siewnym. Święconym owsem obrzucano się też nawzajem. Zwłaszcza kawalerowie obsypywali nim panny.

Kolędowanie:

- kolęda z rajem - najczęściej odgrywana jest przed „herodami”. Wywodzi się ze misterium średniowiecznego granego w okresie Bożego Ciała. Przedstawia historię grzechu pierworodnego i wypędzenie pierwszych rodziców z raju. Rekwizytem jest tu choinka z zawieszonym jabłkiem.

- Herody - akcja kolędy rozgrywa się wokół postaci Heroda, i jego śmierci, jako punktu kulminacyjnego. W kolędzie biorą udział: Herod, trzej królowie, marszałek, czterech żołnierze, Żyd, diabeł, śmierć. Zwykle z kolędnikami chodziła „muzyka” - skrzypce i bęben.

- kolęda z szopką - rodzaj teatru kukielkowego. Kolęda miała rozbudowaną akcję, choć kolędników często było tylko dwóch: jeden wygłaszał tekst i poruszał figurkami, a drugi je podawał. Niekiedy szopce towarzyszyła muzyka przeważnie harmonia. Treść widowiska była zaczerpnięta z pastorałek, akcja była wzbogacana przez występowanie różnych postaci.

- kolęda z turoniem - trwająca od Nowego Roku do Trzech Króli. Turoniowi towarzyszyli Żyd i diad oraz muzyka, przeważnie skrzypek i bębniasta.

Nowy Rok - z samego rana chodzili z życzeniami „nowoletniki” - dzieci, które za życzenia dostawały „nowe lato”, czyli bułeczki „szczodraki”, także pieniądze. Z życzeniami chodzili też starsi przebrani za Cyganów, Cyganki, dziadów. Chodzono też bez żadnych przebrań, jedynie smarowano na czarno twarze. Była to jakby szczątkowa forma dawnych przebrań „drabów” - kolędników.

Trzech Króli - w wigilię święta, zwykle w pięcioosobowych grupkach chodzili kolędnicy z gwiazdą - „Gwiazdorzy”. W święto Trzech Króli w kościele święcono kadzidło i kredę. Po przyjściu z kościoła do domu rzucano kadzidło na rozpalone węgle lub kuchenną blachę, żeby okadzić dom, w ochronie od „złego”. Święconą kredą znaczone krzyżyki i pisano litery K+M+B na drzwiach.

Zapusty - w okresie od Bożego Narodzenia do zapustów zabaw nie urządzano, odbywały się jedynie wesela. Natomiast trzy ostatnie dni od niedzieli do Środy Popielcowej nazywano „szalonymi dniami”, gdy bawiono się w domach i w karczmach. Cechą zapustów była obfitość jedzenia. Specjalną potrawą były pierogi ze „szperką”. Zabijano też świnię przygotowując z nich wędliny. Schodzili się wtedy sąsiedzi i bawili się aż wszystko zjedli.

• **Wielkanoc**

Niedziela palmowa - palmy sporządzano z wierzbowych gałązek, barwinku, jałowca, kłokoczki, mietlicy, mirtu i bukszpanu. W tradycji ludowej palma była znakiem życia, dlatego używano jej do zabiegów, które miały wzmocnić i przekazywać siły życiowe ludziom, zwierzętom i ziemi. Palmom przypisywano też moc chronienia przed złymi mocami. Po przyjściu z kościoła palmy używano jako kropidła i święcono nią izbę. Wierzbowe „bazie” połykano, żeby nie bolało gardło.

Wielkanoc - kończący okres postu Wielki Tydzień był, obok Bożego Narodzenia, najbardziej był nasycony czynnościami zarówno obrzędowymi, jak i zabiegami, działaniami o charakterze sprawczym czy ochronnym przed złymi mocami. Powszechnym zwyczajem było zbieranie się po domach i śpiewanie pieśni wielkopostnych i modlenia się za zmarłych.

Wielki Czwartek - w ten dzień do obejść miały się zakradać czarownice, żeby ukraść cokolwiek, czego potem mogły użyć do rzucania uroków. Dlatego wokół studzien wysypywano piasek i rano sprawdzano, czy są na nim odciski stóp. W nocy wieszano kukły Judasza, które następnego dnia palono bądź topiono. Ponieważ zwyczaj ten przybrał formę ekscesów antyżydowskich, na skutek interwencji władz administracyjnych, a także kościelnych, wielu miejscowościach został w pocz. XX w. zarzucony.

Wielki Piątek - przed świtem chodzono obmywać się do potoków. Zabieg ten miał zapewnić zdrowie i urodę. Rozpoczynał się okres wielkiego święta, którego powagi nie wolno było zakłócać. Niektóre zwyczaje nawiązywały do zwyczajów pogrzebowych. Starano się nie przeglądać w lustrach, często zastaniano je lub odwracano do ścian.

Wielka sobota - ważną rolę w obrzędowości wielkanocnej pełniło pożywienie. Noszono je do kościoła w płachtach, pudełkach lub koszach do siania, co wskazuje na jego związek z urodzajem. Święcone składało się z jaj, słoniny, kiełbasy, masła, chleba, ciasta oraz soli, octu i chrzanu.

Straże grobowe - początkowo powszechnie straż przy grobie trzymały oddziały ubrane w mieszczkańskie lub chłopskie odświętne stroje z przebraniami naśladowującymi elementy munduru wojskowego, z prawdziwą bronią (szable) lub z jej atrapami. W Rzeszowie - Słocinie występowały i do dziś występują straże grobowe w mundurach Księstwa Warszawskiego; w pozostałych kościołach grobu pilnują strażacy zaś w kościele Farnym - parafianie w strojach ludowych (do niedawna).

Pisanki - odgrywały dawniej dużą rolę w zabiegach mających związek z życiem i płodnością. Zakopywano je w ziemi w czasie święcenia pól, skorupki wieszano na drzewach owocowych, by obficie rodziły, wreszcie dzielono się jajkiem przy stole wielkanocnym - co jest symbolicznym przekazaniem znaku życia. Podobny sens miało dawanie ich przez dziewczęta chłopcom, za oblanie w Lany Poniedziałek. Do dziś można spotkać dwa rodzaje pisanek: barwione na jeden kolor kraszanki i zdobione barwnymi wzorami. Z czasem zmienił się sposób barwienia i wzbogaciło wzornictwo, zastosowano też nowe techniki nanoszenia wzorów i barwniki syntetyczne. We wzornictwie pojawiły się motywy roślinne nawiązujące do wiosennego przebudzenia życia: kwiaty, listki, gałązki wierzbowe z „baziami” oraz symbole religijne: Zmartwychwstały Chrystus, baranek z chorągiewką - nagusek i wzory figuralne: ptaki, zające, kurczaki.

Wielka Niedziela - w wielu miejscowościach, przed I wojną, przed rezurekcją palono ogień na polach. Był to zwyczaj niegdyś powszechny między innymi koło Rzeszowa i na Pogórze w okolicach Błażowej. Po rezurekcji wracano jak najprędzej do domu, gdyż wierzono, że kto pierwszy wróci temu będzie się wiodło. Po powrocie z kościoła zasiadano do śniadania. Tradycyjnie podawano żurek z jajami i wędliną, chrzan, jaja, szynkę, boczek, kiełbasę, masło. Niektórych potrawy używano do zabiegów mających charakter magiczny.

Lany poniedziałek - tego dnia, który nazywano „oblewaniem”, od rana chodzili kawalerowie i oblewali dziewczęta. Nie powinni żadnej pominąć, jeśli do którejś nie przyszli narażona była na złośliwe docinki. Oblanie było dowodem sympatii do dziewczyny.

• Zwyczaje przelomu zimy i lata

Majówki - dawniej rozpowszechnione zwłaszcza w okolicach Rzeszowa, obecnie sporadyczne. Majówka, zwana „wichą” lub „majem” jest to jodełka lub świerk, wysokie na kilkanaście metrów, pozbawione gałęzi i kory, z pozostawionym wierzchołkiem, który przybierano wstążkami, w późniejszym okresie także choinkowymi lampkami i często biało - czerwoną flagą. Ustawiano je w nocy z ostatniego kwietnia na pierwszego maja, przed domami pań na wydaniu. Często było to równoznaczne z oświadczeniami lub zapowiadało takowe. W połowie miesiąca - nocą z 14 na 15 - odnawiano majówkę usuwając starą i stawiając nową. Majówki stawiano majowym solenizantom, zwłaszcza Stanisławom, także przed kapliczkami, tam gdzie schodzono się na majowe modlitwy.

Zielone świątki rozpoczynają okres letni. Domy majono gałęziami buka, kasztana, jesionu, klonu czy brzozy. Nigdy nie strojono gałęziami wierzby, która uchodziła za drzewo związane z diabłem. Na podwórzach i w izbach rozrzucano tatarak.

Boże Ciało - w tradycji ludowej dominowały w tym okresie symbole roślinne: zioła i zielone gałęzie. Miały chronić pola, zbiory, domy, ludzi i zwierzęta. Gałęzie, którymi przystrajano ołtarze i zatykano w zagony, chroniły przed gradobiciem. W Oktawy święcono wianki z ziół i polnych kwiatów: bławatków, rumianku, kąkolu, macierzanki, rozchodnika, wrotyczu, dzikiej róży, także z kwiatów ogrodowych. Chroniły domy od piorunów, a zboża przed gryzoniami. Wianki wieszano w sieni, w komorze lub na zewnątrz nad drzwiami.

Wigilia Św. Jana - sobótki - przypada na okres letniego przesilenia, kiedy roślinność wchodzi w stan najbujniejszego rozkwitu. Lato oznacza zwycięstwo życia i przyrody. Ta najkrótsza noc roku uważana była za porę tajemniczych zjawisk. Ziemia ukazywała ukryte w swym wnętrzu skarby, woda oczyszczała się i stawała bezpieczna, bo uwolniona od panujących nad nią demonów, a na rozstajach dróg harcowały diabły i czarownice. Długo przetrwała tradycja szukania kwiatu paproci. Kto go znalazł miał widzieć wszystkie skarby ukryte w ziemi. Żeby znaleźć kwiat, którego pilnował diabeł, nie wolno było przez dziewięć dni odmawiać pacierza. W sobótkową noc na okolicznych wzgórzach palono ogniska.

Matki Boskiej Zielnej - w tym dniu święcono w kościołach bukiety kwiatów ogrodowych, do których dodawano kłosa wszystkich zbóż, jabłka i makówki. Zwyczaj tłumaczono legendą, która mówi o tym, że gdy odkryto trumnę Matki Bożej, zamiast jej ciała znaleziono kwiaty. Być może dlatego dawano święcone w Zielną bukiety do trumny zmarłego. Bukiety te trzymano w różnych miejscach: w komorze, w sieni albo w stodole.

Tradycyjnie w tym dniu święciło się wieńce dożynkowe. Miały one zwykle kształt zamkniętej korony, w której każde ramię wite było z innego zboża. Wieńcom wiezionym na wozach towarzyszyły banderie konne. Wieniec wieziono zwykle na drabiniastym wozie zaprzężonym w cztery dorodne konie. Towarzyszyły mu ubrane po krakowsku drużki. Odpowiednio do ilości drużek było też tylu swatów ubranych po rzeszowsku w „siwych” (niebieskich) spodniach, kamizelach i w „makowych” (czarnych) kapeluszach. „Swacia” jechali wierzchem na koniach przybranych białymi i czerwonymi wstążkami. Prezentowali się godnie, gdyż „umieli jeździć, bo służyli w kawalerii”.

Wieńce zostawały w kościele do Matki Boskiej Siewnej. W zasadzie wieńce święcono we dworach, natomiast u gospodarzy, zwłaszcza w okolicach Rzeszowa symbolem zakończenia żniw był snop z ostatniego zżętego zboża, najczęściej owsa.

• **Zaduszki o obrzędy jesieni i zimy**

Wszystkich świętych - do tego święta przywiązywano duże znaczenie, wierzono, że zmarli powracają na świat, między żywych, odwiedzają domy i pola. Obawiano się spotkania z nimi. W tradycji ludowej większą wagę przywiązywano do Dnia Zadusznego, w którym wspominano zmarłych i modlono się za nich. Święto zmarłych rozpoczynało cykl obrzędów późnojesiennych poprzedzających święta Bożego Narodzenia.

Adwent - późna jesień uważana była za okres, w którym ziemia aż do wiosny odpoczywa. Dlatego nie należało jej tego odpoczynku zakłócać. Nie wykonywano więc żadnych prac w polu.

Św. Andrzeja - pierwszym dniem, w którym uprawiano wróżby była wigilia św. Andrzeja. Najczęściej praktykowano lanie wosku przez ucho od klucza lub przez miotłę do naczynia z wodą. Z cienia rzucanego przez wosk na ścianę dziewczęta odczytywały, co je czeka. Popularną była też dziewczęca wróżba z butów ustawianych w szeregu - której but pierwszy wyjdzie za próg, ta wyjdzie szybko za mąż. Dziewczyny piekły też placki, które układały na podłodze i wpuszczały do izby wygłodzonego psa. Której placek porwał jako pierwszy, ta miała się pierwsza wydać. Inne wróżby, które uprawiano też w wieczór wigilijny: liczenie kołków w płocie (parzysta ilość oznaczała małżeństwo), nasłuchiwanie, z której strony szczeka pies, z tej przyjdzie kawaler z oświadczynami i inne.

Św. Łucji - w wigilię święta na granice wsi miały się zlatywać czarownice na miotłach i odprawiać swoje sabaty. Przypisywano im zadymki i zawieruchy. Wierzono także, iż tego dnia czarownice przychodziły do domów pożyczyć cokolwiek, by użyć tych przedmiotów do czarowania. Dlatego żadna gospodyni więc nie pożyczła niczego, choćby najbliższej krewnej czy sąsiadce. Unikały też wizyt, by nie być podejrzanyymi o to, że są czarownicami.

Nieco odmienne od rzeszowskich zwyczaje i stroje cechowały wieś Staromieście. Stworzono tu specjalne formuły, które wygłaszano w trakcie ludowych rytuałów i obrzędów. Na przykład w trakcie osłębów (zalotów, swatania), które organizował ojciec młodego lub jego młodszy brat, który udawał się do domu panny młodej - w zależności od tego czy kandydat na męża był odpowiedni czy nie, swatowa prowadziła ze swatem dialog oparty na ludowych formułach. Jeśli był pomyślny, dochodziło do ustaleń dotyczących ślubu. Całość negocjacji pieczętował toast wzniesiony wódką (wyszczychną) przyniesioną przez wysłannika pana młodego.

Strój ludowy mieszkańców wsi, wprowadzie uznany jako typowy dla całej społeczności rzeszowiaków, różni się istotnie detalami i posiada swoją lokalną specyfikę. Na męskich spodniach występują parzenice analogiczne do góralskich, zróżnicowane w zależności od stanu cywilnego i wieku.

5.4.3. Strój rzeszowiaków⁹

Najstarsze formy stroju naśladowały ubiory szlachty i były wyrazem wysokich aspiracji społecznych mieszkańców najbogatszych wsi. Do poł. XIX w. kobiecy i męski strój Rzeszowiaków był analogiczny do stroju Lasowiaków, potem zaś zaczął ulegać przeobrażeniom. W 2 poł. XIX w. do powszechnego użytku weszły materiały fabryczne: tiule, muśliny, adamaszki i tkaniny jedwabne, które wzbogacały ubiór odświętny.

Na co dzień chłopci nosili długą lnianą koszulę samodziałową wypuszczoną na „portki” i przepasaną paskiem, na głowie - słomiany kapelusz z żytniej plecionki. W chłodniejsze dni wkładano płótniankę, a na nogi - „chodaki” lub buty z cholewą. Kobiety zaś nosiły lnianą koszulę, fartuch (spódnicę), zapaskę, rańtuch na głowie, płótniankę zwaną kamizelką i płachtę - łoktuskę na ramiona. Bogatsi gospodarze kapelusze podszywali czerwonym

⁹ F. Kotula, Strój rzeszowski, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1951; K. Ruszel, Leksykon kultury ludowej w Rzeszowskiem, Muzeum Okręgowe, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Rzeszów, 2004

suknem tak, by wąską lamówkę było widać na zewnątrz. Zimą Rzeszowiacy zakładali magierki z wełny - czapki robione na drutach, z białej wełny z czerwonymi, wąskimi paskami. W najchłodniejsze dni noszono też czarne czapy z baraniego futra.

Od święta mężczyźni zakładali lnianą koszulę szytą z dobrze wybielonego lnu lepszej jakości lub z bawełny. Do ich szycia wykorzystywano szersze płaty tkaniny, ponieważ koszule świąteczne gęsto marszczono. Ozdabiano je haftem angielskim albo ataskowym - przy mankietach, kołnierzyku i na przodach. Koszule wypuszczano zawsze na spodnie. Gacie - spodnie z płótna, mogły pełnić rolę spodni wierzchnich albo bielizny spodniej, w zależności od pory roku. Gacie noszone na wierzchu szyto z lepszego gatunkowo materiału, w kolorze „siwym” (niebieskim). Ponadto buty „oficery”, sukmana (sukieniak) z brązowego sukna i czarny kapelusz (ozdabiany kolorowymi sznurkami lub taśmą z aksamitu; końce sznurków opadały na rondo kapelusza, a tasiemkę ozdabiano dodatkowo błyszczącymi ozdobami i pawimi piórami).

Pierwszy sukieniak mężczyzna dostawał, gdy szedł do ślubu. Starsze sukieniaki szyto z płótna, potem zaczęto się wzorować na modzie miejskiej. Nogawki zwężone od kolan wpuszczano w buty i lekko wykładano na cholewy. Kawalerowie i młodzi mężczyźni ozdabiali swoje spodnie oblamówkami, które pokrywano ścięciem Janina albo żółtym haftem. Kamizelki szyto się z niebieskiego, fabrycznego płótna. Sukieniaki i kamizelki, jako pierwsi zaczęli nosić mieszkańcy wioski Budziwój. Ich stroje inspirowane były ma kurtkach i spodniach noszonych przez XIX-w. powstańców. Sukmany zdobiono sznurkami lub kochasiami. Poły sukmany, klapki przy mankietach i kołnierzu obszywano czerwonym sukmem. Sukmana ozdobiona sznurkiem miała cztery równoległe rzędy, między którymi doszywano ułożone zygzakowato cienkie sznureczki. Zdobienie ze sznurka uzupełniano pojedynczymi supełkami, wiązanymi co dziesięć centymetrów.

Innym nakryciem wierzchnim była płótnianka. Nie miała ozdób, a jej zapięciem była duża, prosta haftka. Płótniankę wypuszczano na wierzch i przewiązywano paskiem. Pasek wykonywano zwykle z wyprawionej na biało skóry, ozdabiano metalowymi, płaskimi guzikami. Do pasa przywiązywano rzemykiem albo sznurkiem woreczek na tytoń oraz nożyk. Młodzi mężczyźni do stroju świątecznego zakładali pas krakowski. Służył do opasywania sukmany, rzadziej koszuli. W późniejszym okresie pasy krakowskie ubierano bezpośrednio na kamizelkę. W stroju rzeszowskim obowiązywały dwa typy obuwia - polskie i węgierskie. Buty polskie miały zgrabniejszy kształt i noszono je raczej w dni świąteczne. Buty węgierskie były zwieńczone wysokim, podbijanym podkówkami obcasami. Do butów owijano stopy onuckami, czasami dla większego ocieplenia wkładało się do butów wiechcie słomy.

Panny zaplatały włosy w warkocze, ozdobione wpinaniem u nasady bukietem kwiatów oraz wstążką wiązaną w kokardę. W dni chłodniejsze młode dziewczęta nosiły wełniane, wzorzyste chustki, wiązane zawsze pod brodą. Pierwszy czepiec kobiety dostawały w dniu swojego ślubu; stawał się ich codziennym nakryciem głowy. Przy ubieraniu czepca włosy wkładano w obręcz hametki, którą ściągnano na czubek głowy. Rozdzielone na dwie części włosy skręcano wokół dwóch pasków materiału przyczepionych do hametki. Takie ułożenie włosów i materiału okręcano wokół obręczy, a całość przypinano do włosów za pomocą szpilek. Na czubku głowy tworzył się wtedy okrągły koczek, na który zakładano czepek albo niedużą chustkę. Chustki szyto z białego płótna zdobionego haftem angielskim

lub atłaskowym. Chustka była trójkątna, czepek miał kształt podkowy. Wzdłuż podstawy czepka biegł sznureczek, którym ściągano nakrycie do kształtu głowy. Czepek szyto z prążkowanej bawełny albo z gładkiego materiału jedwabnego, ozdabiano koralikami i cekinami. Na czepek kobieta zakładała wiązaną pod brodą albo nad czołem chustkę. Tylko przy skromniejszych uroczystościach kobieta mogła sobie pozwolić na zdjęcie chustki i odsłonięcie całego czepka.

Koszule kobiece do stroju świątecznego szyto z dwóch rodzajów materiału. Górną część - z cienkiego samodziału Inianego, nadolek - ze zwykłego samodziału Inianego. Koszula miała krój podobny do przyramkowego, z karczkiem, do którego doszywano przody, plecy i rękawy (proste, z mankietami). Koszule miały okrągły, wykładany kołnierzyki albo mały dekolt. Wzdłuż krawędzi dekoltu, na mankietach, kołnierzykach i czasami na rękawach wyszywano wzory haftem atłaskowym i angielskim - były to zwykle motywy kwiatowe. Do haftowania używano nici białych, potem również niebieskich i czerwonych.

Pod koniec XIX w. zaczęto nosić gorsety szyte z aksamitu, sznurowane lub zapinane na haftki. Na początku były czarne, potem wprowadzono granatowe i czerwone. Gorset był lekko dopasowany w talii, od pasa biegły tacki opadające na biodra. Gorsety zdobione były drobnymi naszyciami przy krawędziach, ze srebrnych cekinów lub metalowego sznurka. W późniejszym okresie naszyca stały się znacznie większe, a do ozdabiania zaczęto wykorzystywać kolorowe cekiny. Z czasem modny stał się także haft koralikowy, między który wplatano kolorowy haft płaski. W okresie pierwszej wojny światowej gorsety były mocno zdobione.

Za kobiecy kaftan służyła katanka zapinana na szklane guziki. Do jej uszycia wykorzystywano materiały bawełniane i wełniane. Katanki z batysty i płótna ozdabiano haftem angielskim i atłaskowym. Katanki z wełny ozdabiano aksamitnymi aplikacjami i koralikami.

Zapaski były szerokie i gęsto marszczone, najczęściej szyte z tego samego materiału, co spódnice. Jedynym wyjątkiem były spódnice z wełny, z bogatymi haftami, do których zakładano zapaski z płótna, ozdabiane białym haftem. Za okrycie wierzchnie służyła wielka chusta, która po rozłożeniu okrywała prawie całą postać kobiety. Innym rodzajem nakrycia w brzydką pogodę były płótnianki. Te ostatnie szyto wg takiego samego wzoru, co płótnianki męskie, z drobnymi różnicami przy zdobieniach. Najbardziej powszechną chustą, noszoną w okresie letnim, była ozdobna dybetka - z cienkiej tkaniny wełnianej, zadrukowanej kolorowymi wzorami. Ozdobne wzory były tylko przy brzegach, natomiast środek chustki pozostawał gładki, zazwyczaj w kolorze siwym, kremowym, zielonym albo błękitnym.

Do stroju świątecznego kobiety nosiły buty polskie, zakończone niższą niż męskie cholewką. Dodatkowym elementem były jedwabne wstążki - służące do zawiązywania koralik, a ich końce opadały z tyłu, sięgając aż do kolan. Ozdobne wstążki przypinano też do katanki lub gorsetu, z tyłu - przy takim ułożeniu końce kokardy opuszczano na plecy. Wstążki wplatano też w warkocze. Najcenniejszą biżuterią były naszyjniki wykonane z prawdziwych koralik. Kobieta swoje koraliki dostawała najczęściej w posagu. Nosiła je zawsze w kilku sznurach, a największy z kamieni umieszczano pośrodku. Największe koraliki na dolnych sznurach dodatkowo umieszczano w obejmie, wykonanej ze srebra albo złota. Do koralików przyczepiano dukaty, talary z wizerunkiem Matki Boskiej, krzyże ze srebra.

5.4.4. Ruch ludowy

Specyfiką życia ludności wsi otaczających Rzeszów w końcu XIX w. była aktywność polityczna w ramach ruchu ludowego. Na zjeździe chłopskich komitetów wyborczych w Rzeszowie w 1895 r. utworzono pierwszą partię chłopską - Stronnictwo Ludowe, którego prezesem został dr Karol Lewakowski. Na obszarze Rzeszowszczyzny działali wybitni działacze ludowi: ks. Stanisław Stojałowski (uczczony pomnikiem w Przybyszówce) czy ks. Jan Stapiński oraz liczni posłowie chłopscy do parlamentu austriackiego - m.in. Antoni Bomba z Budziwoja, Tomasz Szajner ze Słociny i inni. Drewniany dom tego ostatniego zachował się przy ul. Powstańców Listopadowych.

5.5. Zabytki o najważniejszym znaczeniu dla miasta

Najważniejszymi zabytkami Rzeszowa są obiekty wyjątkowe w skali miasta i regionu, wyróżnione na podstawie licznych kryteriów, takich jak wielowiekowa tradycja kulturowa wyrażona poprzez związek z wydarzeniami w historii miasta, wartość architektoniczna, jednorodność stylowa lub harmonijna mieszanina nawarstwień stylowych, powstanie w wyniku efektów pracy wybitnych twórców, zachowanie pierwotnych relacji z otoczeniem, ekspozycja w krajobrazie, etc. Obiekty te równocześnie stanowią podstawę dla promocji regionu i rozwoju turystyki regionu:

• **Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, Plac Śreniawitów 3**

Jest jednym z najważniejszych zabytków miasta, świadkiem jego największego rozkwitu za czasów Mikołaja Spytka Ligęzy i Hieronima Augusta Lubomirskiego. Chociaż obecny budynek pochodzi z lat 1902 - 1906, zlokalizowany jest na terenie o znacznie starszej proveniencji. Pierwszy zamek powstał zapewne na miejscu pierwszej siedziby właścicieli miasta, w końcu XVI w., po 1620 r. przebudowany w typie palazzo in fortezza, włączony był w system fortyfikacji miejskich. Jego rozbudowa miała miejsce w l. 80. XVII w. w oparciu o zasady szkoły holenderskiej. Fundatorzy - Lubomirscy - zatrudnili wybitnych architektów. Projekt wykonał Tylman z Gameren, architekt pochodzenia niderlandzkiego, przedstawiciel nurtu klasycyzującego w architekturze dojrzałego baroku, nawiązującego do architektury północnowłoskiej. Od 1682 r. prace budowlane prowadził znany twórca - Piotr Bellotti, następnie jego syn Jan Chrzyciel Bellotti. Powstała fortyfikacja na planie czworoboku i zamek na planie czworoboku z piętrowymi skrzydłami. Ostateczny kształt nadał zamkowi Karol Henryk Wiedemann, architekt i inżynier wojskowy, który w latach od k. l. 20. XVIII w. do poł. XVIII w., stworzył rozległy zespół obronno - rezydencjonalno- ogrodowy z dominantą w formie zamku otoczonego czworobokiem wałów z bastionami w narożach.

W okresie zaborów budynek stał się siedzibą nowych władz lokalnych, sądu i więzienia. Podupadał. Od końca XIX w. trwały działania mające na celu jego rewitalizację. Gdy okazało się to zbyt kosztowne, zamek rozebrano i w latach 1902 - 1906 zbudowano na nowo, wg planów renowacji opartych na planach Wiedemana, które wykonał Zygmunt Hendel (1897 r.) i ostatecznie - Franciszek Skowron. Prace prowadziło przedsiębiorstwo budowlane Hipolita Śliwińskiego z Lwowa pod nadzorem inż. Kazimierza Śliwińskiego

z Lwowa i Franciszka Skowrona. W ich wyniku powstał gmach sądowy, nawiązujący do widoku zamku z planu Wiedemanna. W historycznej formie zachowały się jedynie: wieża bramna i wieżyczki bastionów z 1746 r. Fortyfikacje zostały pozbawione wałów ziemnych, odrestaurowane, zniesiono przedpiersie, które w późniejszym czasie wymurowano na nowo. Budynek jest świadkiem wielowiekowej historii miasta, związany był z najważniejszymi w jego dziejach wydarzeniami, został zrealizowany przez wybitnych twórców, swym monumentalnym założeniem stanowi wyrazistą dominantę architektoniczną w przestrzeni Rzeszowa.

• **Pałacyk Letni Lubomirskich, ul. Dekerta 2**

Pałacyk letni zlokalizowany w bliskim sąsiedztwie Zamku, stanowił rezydencjonalny element zespołu obronno - rezydencjonalno - ogrodowego zaprojektowanego przez K. H. Wiedemanna. Budynek na przestrzeni wieków poddany został wielu przebudowom. Mimo, że nie zachował pierwotnej szaty architektonicznej, jest świadectwem dawnej świetności mecenatu ówczesnych właścicieli miasta. Autorem projektu pierwszej budowli z ok. 1700 r. - określonym na podstawie analiz historycznych i stylistycznych¹⁰ był zapewne Tylman z Gameren, sprowadzony do Rzeszowa w końcu XVII w. Kolejne przebudowy w XVIII w. zrealizował K. H. Wiedemann, który w latach 1737 - 1746 przebudował obiekt w stylistyce baroku saskiego na budynek w typie gardenhausu, usytuowany był w rozległym ogrodzie. Potem nadbudowano piętro korpusu. Zmieniła się sylweta budowli, kształt dachów i dekoracja architektoniczna, której autorami byli: rzeźbiarz Lorens Gertner i kamieniarz Sebastian. Budynek został sprzedany w 1798 r., po czym w 1906 r. spłonął, następnie został odbudowany przez Kazimierza Hołubowicza pod kierunkiem Feliksa Kopery. W 1908 r. budynek z niewielką częścią ogrodu, kupiła rodzina Nieciów, wywłaszczona w latach 70. XX w., od tego czasu pałac pełnił funkcje dydaktyczne, ob. jest siedzibą Okręgowej Izby Lekarskiej w Rzeszowie. Gruntownie remontowany był w latach 1981 - 1985 i 2014 - 2015.

Z historycznego budynku pozostała jego bryła i obrys, a także późnobarokowa dekoracja architektoniczna w formie boniowanych lizen, płycin, drewnianych obramień okiennych, supraport. We wnętrzu ocalały polichromie nad wejściem od strony wsch., piec kaflowy w pomieszczeniu po stronie pół.-ach., oryginalne schody z lastrico z kutą balustradą i drewnianą poręczą. Jest to jeden z najcenniejszych obiektów architektonicznych Rzeszowa.

• **Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha, Plac Farny 5**

Jest najstarszym kościołem w mieście, nekropolią rodową pierwszych właścicieli - Rzeszowskich, których protoplastą był Jan Pakosławic ze Stróżysk herbu Półkozic, rycerz, dyplomata oraz zaufany króla Kazimierza Wielkiego, któremu monarcha 19 stycznia 1354 r. nadał miasto Rzeszów wraz z okolicą. Fara wraz z przyległą barokową wieżą - dzwonnica, usytuowana jest w centralnej części starówki, wpisując się w zabytkowy układ urbanistyczny zespołu staromiejskiego, stanowiąc rozpoznawalną w panoramie miasta dominantę architektoniczno - przestrzenną. Od początków istnienia kościół był ważnym ośrodkiem życia miasta, ostoją życia religijnego, społecznego i kulturalnego, siedzibą bractw i innych

¹⁰ Rucka-Marmaj D., Letni Pałac Lubomirskich w Rzeszowie, Kwartalnik ogólnopolski Renowacje i zabytki, nr 3/2015

organizacji religijno-społecznych. Wraz z przylegającym placem stanowi i stanowi miejsce celebrowania uroczystości religijnych, kulturalnych oraz patriotycznych.

Pierwszy kościół w tym miejscu, wzniesiony przed 1354 r. pod wezwaniem śś Feliksa i Adaukta, został odbudowany po pożarze w 1427 r. i otrzymał nowe wezwanie - św. Stanisława i Wojciecha. Początkowo gotycki, w trakcie kolejnych przebudów i modernizacji (1623 r., 4 ćw. XVII w., 1750 - 1760) uzyskał szatę barokową i bogaty barokowy wystrój snycerski wnętrza (1620 - 1640, 1750 - 1760). Pod wpływem historyzmu, którego założeniem był powrót do dziedzictwa minionych epok powstało szereg projektów regotyżacji świątyni. W 1877 r. przekomponowano fasadę: podniesienie jej szczytu, zmiana kształtu otworu okiennego, nowy portal. Planowano jej powiększenie (projekt J. Sas-Zubrzyckiego z 1908 r.). Obecny wizerunek budowli stworzony został w trakcie badań i prac konserwatorskich prowadzonych w latach powojennych, mających na celu ukazanie nawarstwień historycznych. W 2005 r. odsłonięto i wyeksponowano wątki ceglane na powierzchni ścian prezbiterium, w l. 2008 - 2009 przeprowadzono konserwację fasady kościoła i wieży zegarowej (2009 - 2010). W rezultacie prac konserwatorskich kościół farny stał się pomnikiem zmian, jakie zachodziły w wielowiekowej historii miasta. Kompleks sakralny na Placu Farnym, złożony z gotyckiego kościoła i barokowej wieży, zasobny w wyposażenie powstałe od końca XVI w., kryje bogactwo historii i przemian architektonicznych zabytków.

• **Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP, ul. Sokoła 8**

Jeden z najcenniejszych zespołów architektonicznych Rzeszowa, wzniesiony w latach 1624 - 1629, na przestrzeni dziejów pełnił różnorodne funkcje - był kościołem zakonnym, sanktuarium słynącej cudami figury Matki Boskiej, budowlą obronną i mauzoleum fundatora.

Monumentalny kościół wzniesiony został na miejscu wcześniejszej świątyni, przez budowniczego związanego ze środowiskiem lubelskim lub przez Michaela Ungaro z Drezna, zatrudnionego przez Ligęzę na zamku. Według tradycji powstanie pierwszego kościółka związane było ze znalezieniem w tym miejscu w 1513 r. figury Matki Boskiej zwanej Rzeszowską, która znajduje się obecnie w kaplicy stanowiącej Sanktuarium Maryjne. Kościół jest wybitnym dziełem architektury z okresu późnego renesansu, najwybitniejszym dziełem architektury w Rzeszowie wzniesionym z inicjatywy Ligęzy, wyrazem całej filozofii epoki, w której żył fundator. Zaliczany do grupy krzyżowo - kopułowych kościołów - mauzoleów, budowany był, jako mauzoleum rodowe Ligęzów i pomnik chwały rodziny, której najwybitniejszych przedstawicieli ilustruje osiem alabastrowych posągów autorstwa Sebastiana Sali z Krakowa (lub Jana Pfistera ze Lwowa lub Willema van den Blocke), ustawionych we wnękach w ścianach bocznych prezbiterium, umieszczone po 1629 r. W poł. XVIII w. powstały późnobarokowe ołtarze w kaplicach i iluzjonistyczne malowidła w kościele. W latach 1898 - 1906 pod kierunkiem Zbigniewa Hendla świątynia została gruntownie odnowiona, a w latach 1978 - 1979 restaurowana. Wśród wczesno- i późnobarokowego wyposażenia, oprócz wymienionych posągów, znajduje się renesansowy ołtarz główny z 1 poł. XVII w. - z drewna, alabastru i marmuru, zdobiony rzeźbami, płaskorzeźbami i malowidłami. Z wcześniejszych - późnogotycka figura Madonny z Dzieciątkiem, uważana za cudowną, pochodząca z XV/XVI w., koronowana w 1763 r. - drewniana, polichromowana rzeźba, ubrana w suknię i płaszcz barokowy bogato zdobiony, z koroną ze srebra.

Wkomponowany w ówczesny system obronny miasta, klasztor wzniesiony równocześnie z kościołem, w latach 1702 - 1709 został zbudowany na nowo wg proj. Tylmana z Gameren, pod kierunkiem Piotra Bellottiego. W 1943 r. rozebrano mur przylegający do pód. skrzydła klasztoru. Skromny, neutralny stylistycznie budynek klasztorny podkreślił monumentalną skalę kościoła. Na ptn. od zespołu zlokalizowano Ogrody Bernardyńskie - współczesne zagospodarowanie terenu na bazie pierwotnego ogrodu klasztornego, oddane do użytku w 2013 r.

• **Zespół kościelno - klasztorny oo. Pijarów**, kościół pw. Św. Krzyża (ul. 3 Maja 17), klasztor oo. Pijarów - ob. Muzeum Okręgowe (ul. 3 Maja 19), Kolegium Pijarskie, ob. I Liceum Ogólnokształcące (ul. 3 Maja 15).

Zespół wielokrotnie zmieniał swoje funkcje. Realizowany był dla bernardynek, ostatecznie decyzją Jerzego Sebastiana Lubomirskiego przekazany został pijarom. Kościół klasztorny p.w. Św. Krzyża, pierwotnie pw. św. Jana Chrzciciela zbudowany w latach 1644 - 49 przez lubelskiego muratora Jana Cangera i sztukatora Jana Chrzciciela Falconiego, może wg planów Macieja Trapoli lub Andrea Spezzy, w stylu renesansu lubelskiego. Klasztor wraz z Kolegiów Pijarów powstawał etapami do końca XVII w. Po czym w latach 1705 - 1707 zbudowano nowy kościół i nową szkołę pijarów - dzieło tandemu: Tylman z Gameren (proj.) i prowadził Piotr Belotti. W przeciągu XVIII w. dobudowano kaplicę ptn. i poszerzono kościół o krużganki klasztorne. Po likwidacji Kolegium Pijarów w budynku szkoły utworzono szkołę publiczną (ob. liceum), w budynku klasztoru siedzibę znalazło starostwo i szkoła ludowa (ob. Muzeum Okręgowe). W latach 1834 - 1835 oraz 1872 r. budynek był przebudowywany, zaś dach kościoła i pód. wieżę, zniszczone w czasie wojny, odbudowano w latach 50. XX w. Obecny kościół - o walorach rozwiniętego baroku - z monumentalną fasadą, ujętą symetrycznie fasadami budynków d. kolegium i d. klasztoru o skromnych, jednorodnych elewacjach, stanowi centrum kompozycji dominujące nad otoczeniem. Jest to typowe dla pijarów w Polsce rozwiązanie „kościół w oprawie pałacowej” (Miłobędzki).

Założone w 1658 r. słynne później Kolegium Pijarów, było jedną z nielicznych w Polsce szkół średnich. Posiadało wybitnych pedagogów, jak Onufry Kopczyński - twórca pierwszej gramatyki polskiej, Kajetan i Wincenty Skrzetuscy, Ignacy Zaborowski - matematyk i geodeta, czy najślynniejszy Stanisław Konarski. Na przestrzeni wieków kształciło się tu wielu sławnych później Polaków - polityków, wojskowych i duchownych, m.in.: Ignacy Łukasiewicz, Władysław Sikorski, Władysław Szafer, Julian Przyboś.

• **Ratusz, ul. Rynek 1**

Ratusz miejski, jako budynek murowany wybudowany w XVII w. (po 1637 r.), jest jedną z najbardziej znanych budowli w mieście, równocześnie najstarszym i najbardziej reprezentacyjnym budynkiem użyteczności publicznej. Powstał, jako centrum administracji samorządowej, w okresie kształtowania się układu urbanistycznego najstarszej części Rzeszowa i od początku lokowany był po zach. stronie Rynku. Powstające na przestrzeni wieków kolejne drewniane budynki ratuszowe płonęły wraz z drewnianą zabudową miasta w czasie wielkich pożarów w latach 1427, 1559, 1576, 1621, w czasie najazdów wroga, głównie Tatarów w latach 1498, 1502, 1524. Obecną formę budynek uzyskał w 2 poł. XIX w. na skutek gruntownej przebudowy i rozbudowy dokonanej w latach 1897 - 1900, zapewne

wg projektu Franciszka Skowrona. Powstała wówczas budowla łącząca elementy neorenesansu z neogotykiem i neomanieryzmem. Sztukaterie wykonywali Piotr Harasimowicz ze Lwowa i rzeźbiarz Parliński, elementy kamienne - rzeszowski kamieniarz Franciszek Janik. Niektórzy badacze sugerują udział w projekcie Kazimierza Hołubowicza, inni Władysława Niemekszy. Nadzór nad pracami budowlanymi sprawował mistrz budowlany Franciszek Stążkiewicz. Budynek jest dominującym akcentem architektonicznym w zabudowie przyrynkowej.

• Rynek staromiejski z zespołem piwnic

Rynek staromiejski z zespołem piwnic jest historycznym dowodem rozwoju miasta. Najważniejszy plac miasta - Rynek posiada zabudowane trzy pierzeje: pld., wsch. i ptn. i Ratusz - w pierzei zach. Na temat planu miasta lokacyjnego z 1340 r. badacze nie wypowiadają się jednoznacznie, zapewne w obecnym miejscu Rynek powstał dopiero po pożarze ok. 1427 r., który zniszczył miasto tak gruntownie, że wystawiono nowy przywilej, który właściwie był nową lokacją miasta. Kolejny pożar w 1576 r. dał impuls do odbudowy miasta z dużym rynkiem. Kamienice przyrynkowe wielokrotnie przebudowywane i nadbudowywane, począwszy od XV w. przeszły znaczną ewolucję budowlaną, a ostateczną bryłę, formę i wystrój architektoniczny otrzymały dopiero na przełomie XIX/XX w. i w pocz. XX w.

Pierwotnie były to drewniane domy parterowe, potem piętrowe, przy czym górne kondygnacje do XIX w. były z reguły drewniane. Posiadały przestronne i głębokie piwnice, sklepy (były to tzw. sklepy wierzchnie i sklepy dolne - piwnice), długą sklepioną sieć, reprezentacyjną tzw. wielką izbę, pomieszczenia mieszkalne, a od frontu podcienia wsparte na drewnianych słupach. W latach 70. XIX w. murowane już kamienice i domy mieszkalne zachowywały utrwalone wcześniej wzorce: były to najczęściej budynki z sienią przelotową, dwu- i trzytraktowe, o kilkuosiowych elewacjach. W początkach XX w. wszystkie pierzeje rynkowe posiadały już co najmniej jedno piętro.

Charakterystycznym elementem wielu kamienic przyrynkowych są głębokie dwu- i trzypoziomowe piwnice. Budowane pod kamienicami, placem rynkowym, a także pod przyległymi ulicami, tworząc nieregularną sieć komór i korytarzy na różnych głębokościach, dochodzących nawet do dziesięciu metrów. Piwnice drążone były w miękkim gruncie lessowym, następnie wzmocniane drewnem dębowym lub murowane z kamienia i cegły oraz sklepione. Układ piwnic jest różnorodny - zwykle nie pokrywa się z rzutami i wielkością wyższych kondygnacji. Górne kondygnacje piwnic są starsze, powstały równocześnie ze wznoszeniem domów (XV - XVI w.), natomiast niższe poziomy są młodsze, były dębane w miarę potrzeby w różnym czasie (zapewne XVI - XVIII w.) Prace zabezpieczające i rewaloryzacyjne rzeszowskich piwnic przebiegały od lat 60. XX w. do końca 2007 r. Odpowiednio zabezpieczone i odrestaurowane piwnice oraz korytarze posłużyły do utworzenia Podziemnej Trasy Turystycznej „Rzeszowskie piwnice”, którą udostępniono do zwiedzania w 2001 r., a następnie przedłużono w latach 2006 - 2007. Część trasy jest nie zabytkowa, powstała w celu połączenia piwnic zabytkowych, by udostępnić je zwiedzającym.

• **Synagoga Staromiejska zwana Małą, (Stara Szkoła), u. Bożnicza 4**

Wzniesiona została ok. 1610 r., być może na miejscu drewnianej. W XVII i XVIII w. była kilkakrotnie niszczona w wyniku najazdów i pożarów miasta. Przebudowana po pożarze w 1842 r., w l. 1905 - 1906 została rozbudowana wg proj. architekta Zygmunta Hendla bądź Dionizego Krzyczkowskiego ze Lwowa. Zniszczona w czasie II wojny światowej, w latach 1953-1963 została gruntownie odbudowana z częściową zmianą bryły. Budynek jest obecnie nieużytkowany.

• **Synagoga Nowomiejska zwana Dużą, ob. BWA, ul. Sobieskiego 18**

Wzniesiona w l. 1705 - 1712 wg proj. arch. Jana Chrzyciela Bellottiego. Po pożarze w 1842 r. została odbudowana. W czasie okupacji wykorzystywana na magazyny wojskowe, w 1944 r. została podpalona. Odbudowana w l. 1954 - 1965 wg projektu Gerarda Pająka, ze zmianą formy architektonicznej. Budynek prezentował pierwotnie cechy stylistyczne renesansu i baroku. Obecnie mieści się w niej siedziba Biura Wystaw Artystycznych (BWA), dom pracy twórczej Związku Polskich Artystów Plastyków i Związek Polskich Artystów, Malarzy i Grafików oraz dodatkowo kawiarnia.

Żydzi w Rzeszowie stanowili znaczną część społeczności. Najstarsza wzmianka źródłowa dotycząca Żydów pochodzi z 1550 r. Początkowo utrzymywali się głównie z dzierżawy młynów i podatków, a także z prowadzonego na szeroką skalę handlu winem, sukniem i płótnem. Początkowo osiedlali się poza granicami Rzeszowa, lecz już w 1 poł. XVII w. w okolicach dzisiejszego Placu Wolności zaczęła tworzyć się żydowska osada zwana Nowym Miastem. Sytuacja zmieniła się, gdy Rzeszów znalazł się we władaniu Lubomirskich. Zezwolili oni na posiadanie przez Żydów działek i domów w obrębie Starego Miasta, o ile wyrażą na to zgodę mieszkańcy.

W 1674 r. liczba Żydów w Rzeszowie osiągnęła 1400 osób, przewyższając liczbę chrześcijan. W ciągu XVIII w. rozwijało się osadnictwo żydowskie także w obrębie starego miasta. W 1728 r. znajdowało się tu 16 żydowskich domów, w poł. XVIII w. - 26. W ciągu XIX w. rzeszowska gmina żydowska rozwijała się dynamicznie pod względem demograficznym. Podczas gdy na początku stulecia wśród mieszkających w mieście 4604 osób było 1029 chrześcijan i 3575 Żydów, w 1880 r. - wśród liczącej 11 166 populacji znajdowało się 5820 Żydów, 5152 katolików, a także 160 grekokatolików i 34 protestantów. Na pocz. XX w. nastąpił gwałtowny przyrost liczby ludności żydowskiej. W 1900 r. do gminy żydowskiej należało 7635 Żydów. Kahał, któremu przewodniczył Wilhelm Hochfeld, miał swój szpital. W 1910 r. w 36-osobowej radzie miasta zasiadało 15 Żydów. W 1903 r. Mojżesz Goldberg założył w mieście drukarnię, w której w latach 1905 - 1911 drukowano m.in. „Tygodnik Rzeszowski”. W 1914 r. w mieście żyło już ok. 12 tys. Żydów.

Czasem rozkwitu żydowskiej społeczności był okres międzywojenny. Działały tu liczne żydowskie przedsiębiorstwa, w tym m.in.: zakłady metalowe, drzewne, zakłady przetwórstwa skór, zakłady tekstylne i produkujące gotowe ubrania, fabryki papieru, fabryki produkujące materiały budowlane i środki chemiczne. Pod zwierzchnictwem gminy znajdowały się dwie synagogi, kirkuty, bet ha-midrasz, szpital (wzniesiony w latach 1923 - 1938) oraz przytułek dla starców i sierociniec. W mieście funkcjonowały 44 towarzystwa

i stowarzyszenia, prowadzące działalność o charakterze charytatywnym, edukacyjnym, kulturalnym i gospodarczym.

Wkrótce po zajęciu miasta, w połowie października 1939 r. Niemcy rozpoczęli niszczenie należących do społeczności żydowskiej obiektów kultu religijnego. Zdemolowane zostały wówczas synagogi i domy modlitwy, a także znajdujące się w centrum miasta cmentarze. Od września 1940 r. hitlerowcy zaczęli przesiedlać ludność żydowską na teren tworzonych gett, które zostały ostatecznie zamknięte 10 lutego 1942 r. Okupację niemiecką przetrwało ok. 700 - 800 osób, z czego większość, ok. 600, w Związku Radzieckim. W związku z eksterminacją ludności żydowskiej w czasach okupacji hitlerowskiej zachowało się stosunkowo niewiele pamiątek, a wśród nich obydwie synagogi, stanowiące pamiątkę po tej ważnej w dziejach miasta społeczności.

• **Dom Kultury WSK, ob. Budynek Instytutu Muzyki Uniwersytetu Rzeszowskiego, ul. Dąbrowskiego 83**

Jest to budynek uważany za podręcznikowy przykład socrealizmu w architekturze, odznacza się wysokim poziomem artystycznym. Gmach został wybudowany w latach 1953 - 56 wg projektu Józefa Zbigniewa Polaka, pracownika Biura Projektowego Zakładu Osiedli Robotniczych w Warszawie, który odniósł później znaczące sukcesy w kraju i za granicą (np. kościół w Nowej Hucie, centrum Tel-Awihu, centrum Kabulu, Chicago Central Plaza XX). Pierwotnie budowa miała być realizowana w Łodzi-Bałutach,

Budynek jest dwukondygnacyjny z trójkondygnacyjną częścią środkową mieszczącą salę widowiskową. Trójosiowa elewacja frontowa w części środkowej zaakcentowana została rodzajem trójosiowego, wgłębnego portyku z kolumnami w wielkim porządku. Pomiedzy kolumnami troje drzwi wejściowych, nad nimi duże prostokątne okna z metalowymi balustradami. W osiach skrajnych elewacji - prostokątne płyciny flankowane pilastrami. Elewacje zwieńczone belkowaniem i malowanym fryzem o motywach kwiatowych oraz profilowanym gzymsem wieńczącym. Ponad gzymsem występuje balustrada obiegająca całość budynku. Wyniesiona część środkowa zwieńczona jest podobnym belkowaniem i ścianką attykową. Wewnątrz znajduje się, poprzedzony przedsionkiem, główny hall z reprezentacyjnymi schodami, które prowadzą na antresolę oraz do sali widowiskowej. We wnętrzu częściowo zachowano pierwotny wystrój z lat 50. XX w., a częściowo z lat 60. XX w.

Walory budynku to znaczna wartość plastyczna obiektu, jasność i czytelność kompozycji, oraz optymalne w komponowaniu w otaczającą przestrzeń.

5.6. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Zgodnie z art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.) formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na obszarze miasta Rzeszowa nie występują pomniki historii i parki kulturowe, nie wpisano obiektów na Listę Skarbów Dziedzictwa, natomiast występują pozostałe formy ochrony zabytków.

5.6.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie miasta Rzeszowa znajduje się 207 zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Tabela nr 1), tym 10 stanowisk archeologicznych. Są to jedne z najcenniejszych elementów krajobrazu kulturowego na terenie gminy. Obiekty te objęte są wszelkimi rygorami prawnymi wynikającymi z treści odpowiednich aktów prawnych, w tym przede wszystkim - rygorami ochrony konserwatorskiej wynikającymi z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Rejestr zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Dla województwa podkarpackiego rejestr prowadzi Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków, mający swą siedzibę w Przemyślu, dysponujący delegaturami w Krośnie, Rzeszowie i Tarnobrzegu. Odpowiednim terytorialnie dla miasta Rzeszowa jest Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków - Delegatura w Rzeszowie. Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub posiadacza wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być też wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków miasta Rzeszowa

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	OBIEKT	ULICA	NR	REJESTR ZABYTEKÓW
1	Rzeszów	Układ urbanistyczny Starego Miasta: 1. Zabudowa dawnego Starego i Nowego Miasta wokół Rynku Starego i Placu Wolności. 2. Synagogi nowomiejska i staromiejska. 3. Zespoły: Zamku i Pałacu Lubomirskich, oo. Pijarów, oo. Bernardynów, oo. Reformatów oraz d. kościoła pw. Świętej Trójcy wraz ze Starym Cmentarzem 4. Inne zabytki znajdujące się obszarze ochrony zaznaczonym na mapie stanowiącej załącznik do decyzji WKZ.			A-325 z dn. 30.01.1969 r.
2	Rzeszów	Zespół budowlany ulicy Dekerta: 1. Budynki mieszkalne przy ul. Dekerta 1, 3, 4, 5, 6. 2. Skwer im. Płk. Kotowicza.			A-1343 z dn. 02.09.2015 r.
3	Rzeszów	Kościół rzym.-kat., zw. seminaryjnym, par. pw. Chrystusa Króla	Jałowego	39	A-1088 z dn. 01.04.1981 r.
4	Rzeszów	Plebania, ob. budynek w zespole par. pw. Chrystusa Króla	Jałowego	37	A-1306 z dn. 29.01.2015 r.
5	Rzeszów	Kościół oo. Pijarów w zespole oo. Pijarów, ob. kościół rzym.-kat., par. pw. św. Krzyża w Rzeszowie	3 Maja	17	A-1027 z dn. 08.06.1979 r.
6	Rzeszów	Kolegium w zespole oo. Pijarów, ob. budynek I LO	3 Maja	15	A-1027 z dn. 08.06.1979 r.
7	Rzeszów	Klasztor w zespole oo. Pijarów, ob. Muzeum Okręgowe	3 Maja	19	A-1027 z dn. 08.06.1979 r.
8	Rzeszów	Ogrodzenie w zespole oo. Pijarów	3 Maja		A-1027 z dn. 08.06.1979 r.
9	Rzeszów-Słocina	Kościół rzym.-kat., par. pw. św. Rocha	Paderewskiego	69a	A-1012 z dn. 15.04.1996 r.
10	Rzeszów-Słocina	Dzwonnica w zespole par. pw. św. Rocha	Paderewskiego		A-1012 z dn. 15.04.1996 r.
11	Rzeszów-Słocina	Kaplica grobowa Szymanowskich w zespole par. pw. św. Rocha	Paderewskiego		A-1012 z dn. 15.04.1996 r.
12	Rzeszów-Słocina	Ogrodzenie w zespole par. pw. św. Rocha	Paderewskiego		A-1012 z dn. 15.04.1996 r.
13	Rzeszów-Słocina	Ochronka, ob. dom zakonny w zespole par. pw. św. Rocha	Paderewskiego	71	A-1013 z dn. 06.10.1995 r.
14	Rzeszów-Staromieście	Kościół rzym.-kat. par. pw. św. Józefa	Partyzantów	38	A-62 z dn. 16.10.2002 r.
15	Rzeszów	Kościół rzym.-kat. zw. farnym, par. pw. św. Stanisława i św. Wojciecha	Plac Farny	5	A-548 z dn. 13.05.1994 r.
16	Rzeszów	Dzwonnica w zespole par. pw. św. Stanisława i św. Wojciecha	Plac Farny		A-548 z dn. 13.05.1994 r.
17	Rzeszów	Budynek plebanii w zespole par. pw. św. Stanisława i św. Wojciecha	Plac Farny	5	A-159 z dn. 30.05.2006 r.
18	Rzeszów-Budziwój	Kościół rzym.-kat., par. pw. Matki Bożej Śnieżnej, ob. wyłączony z kultu i nieużytkowany	Podleśna	6	A-191 z dn. 26.02.2007 r.
19	Rzeszów	Kościół oo. Reformatów w zespole oo. Reformatów, ob. kościół rzym.-kat. zw. garnizonowym pw. Matki Bożej Królowej Polski	Reformacka	5	A-1194 z dn. 14.10.1988 r.

20	Rzeszów	Kościół rzym.-kat., par. pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w zespole klasztoru oo. Bernardynów	Sokoła	8	A-37 z dn. 18.10.1949 r.
21	Rzeszów	Klasztor w zespole klasztoru oo. Bernardynów	Sokoła	8	A-37 z dn. 18.10.1949 r.
22	Rzeszów	Kapliczka św. Jana z Dukli w zespole klasztoru oo. Bernardynów	Sokoła	8	A-37 z dn. 18.10.1949 r.
23	Rzeszów-Zalesie	Cerkiew grek.-kat. pw. Soboru Przesławnej Bogurodzicy, ob. kościół rzym.-kat., par. pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny	Zelwerowicza	1	A-67 z dn. 27.01.2003 r.
24	Rzeszów-Zalesie	Dzwonnica w zespole d. cerkwi grek.-kat. pw. Soboru Przesławnej Bogurodzicy	Zelwerowicza		A-67 z dn. 27.01.2003 r.
25	Rzeszów-Zalesie	Ogrodzenie w zespole d. cerkwi grek.-kat. pw. Soboru Przesławnej Bogurodzicy	Zelwerowicza		A-67 z dn. 27.01.2003
26	Rzeszów	Dom	Alsa	6	A-1111 z dn. 24.11.1987 r.
27	Rzeszów	Kamienica	Asnyka/ Sobieskiego	1/7	A-1245 z dn. 15.11.1991 r.
28	Rzeszów	Kamienica	Bernardyńska	10	A-1085 z dn. 26.10.1988 r.
29	Rzeszów	Szkoła żydowska, ob. Archiwum Państwowe	Bożnicza	2	A-1001 z dn. 22.06.1988 r.
30	Rzeszów	Bożnica Staromiejska, tzw. Mała, ob. Archiwum Państwowe	Bożnicza	4	A-646 z dn. 25.03.1987 r.
31	Rzeszów	Dom	Chodkiewicza	12	A-1238 z dn. 28.08.1991 r.
32	Rzeszów	Willa	Chrzanowskiej	10	A-1091 z dn. 16.04.1981 r.
33	Rzeszów-Zalesie	Dwór w zespole dworu	Ćwiklińskiej	1	A-1007 z dn. 11.10.1978 r.
34	Rzeszów-Zalesie	Park w zespole dworu	Ćwiklińskiej		A-1007 z dn. 11.10.1978 r.
35	Rzeszów	Kamienica	Dąbrowskiego	2	A-120 z dn. 09.06.2005 r.
36	Rzeszów	Dworek	Dąbrowskiego	19	A-963 z dn. 15.06.1979 r.
37	Rzeszów	Dom Kultury WSK, ob. budynek Uniwersytetu Rzeszowskiego	Dąbrowskiego	83	A-974 z dn. 28.01.1992 r.
38	Rzeszów	Letni Pałac Lubomirskich	Dekerta	2	A-292 z dn. 31.05.1968 r.
39	Rzeszów	Ogrodzenie w Letnim Pałacu Lubomirskich	Dekerta	2	A-292 z dn. 31.05.1968 r.
40	Rzeszów	Willa w zespole willi	Dekerta	4	A-1336 z dn. 15.02.2016 r.
41	Rzeszów	Ogrodzenie w zespole willi	Dekerta	4	A-1336 z dn. 15.02.2016 r.
42	Rzeszów	Kamienica	Gałęzowskiego	1	A-1003 z dn. 21.07.1988 r.
43	Rzeszów	Kamienica	Gałęzowskiego	4	A-1219 z dn. 13.01.1988 r.
44	Rzeszów	Kamienica	Grodzisko	3	A-934 z dn. 17.12.1975 r.
45	Rzeszów	Kamienica	Grottgera	26	A-1248 z dn. 28.01.1992 r.
46	Rzeszów	Kamienica	Grunwaldzka (Kościuszki 8, Matejki 13)	2	A-121 z dn. 16.06.2005 r.
47	Rzeszów	Kamienica	Grunwaldzka	6	A-1086 z dn. 13.06.1988 r.
48	Rzeszów	Kamienica z oficynami	Grunwaldzka	20	A-684 z dn. 12.11.1985 r.
49	Rzeszów	Kamienica	Grunwaldzka	24	A-114 z dn. 12.04.2005 r.
50	Rzeszów	Kamienica	Grunwaldzka	36	A-971 z dn. 06.10.1997 r.
51	Rzeszów	Kamienica	Hetmańska	2	A-973 z dn. 16.12.1991 r.
52	Rzeszów	Willa	Hetmańska	13	A-972 z dn. 17.04.1989 r.

53	Rzeszów	Kamienica	Jabłońskiego	3	A-551 z dn. 15.09.1982 r.
54	Rzeszów	Kamienica	Jabłońskiego	5	A-1120 z dn. 15.09.1982 r.
55	Rzeszów	Kamienica	Jabłońskiego	8	A-975 z dn. 07.02.1995 r.
56	Rzeszów	Willa Wanga w zespole willi, ob. budynek Sekcji Ruchu Drogowego Komendy Miejskiej Policji	Jagiellońska	11	A-1249 z dn. 24.01.1979 r.
57	Rzeszów	Budynek gospodarczy w zespole willi	Jagiellońska	11	A-1249 z dn. 24.01.1979 r.
58	Rzeszów	Ogrodzenie w zespole willi	Jagiellońska	11	A-1249 z dn. 24.01.1979 r.
59	Rzeszów	Kamienica	Jagiellońska	12	A-1083 z dn. 28.03.1990 r.
60	Rzeszów	Willa Wiśniewskich, ob. willa	Jagiellońska	35	A-1183 z dn. 29.12.1988 r.
61	Rzeszów	Dworek Karpińskiego, ob. Pałac Biskupów Rzeszowskich	Jałowego	2	A-1028 z dn. 15.06.1979 r.
62	Rzeszów	Kamienica	Jałowego	10	A-1119 z dn. 07.04.1993 r.
63	Rzeszów	Kamienica	Jałowego	12	A-1121 z dn. 15.06.1979 r.
64	Rzeszów	Kamienica	Jałowego	19	A-1226 z dn. 12.02.1991 r.
65	Rzeszów	Gimnazjum Męskie, ob. II LO	Jałowego	22	A-1103 z dn. 24.06.1981 r.
66	Rzeszów	Seminarium Nauczycielskie, ob. budynek Uniwersytetu Rzeszowskiego	Jałowego	24	A-497 z dn. 15.03.2011 r.
67	Rzeszów	Kamienica	Jałowego	33	A-785 z dn. 25.11.1982 r.
68	Rzeszów	Kapliczka	Jarowa	27	A-1234 z dn. 20.03.2014 r.
69	Rzeszów	Kamienica	Kazimierza Króla	5	A-559 z dn. 18.02.1991 r.
70	Rzeszów	Kamienica	Kazimierza Króla	29	A-127 z dn. 04.10.2005 r.
71	Rzeszów	Kamienica	Kazimierza Króla	31	A-128 z dn. 21.07.2005 r.
72	Rzeszów	Kamienica	Kopernika	10	A-115 z dn. 26.04.2005 r.
73	Rzeszów	Kamienica	Kościuszki	5	A-113 z dn. 15.04.2005 r.
74	Rzeszów	Kamienica	Kościuszki	7	A-1248 z dn. 04.10.1988 r.
75	Rzeszów	Kamienica	Kościuszki	15	A-1115 z dn. 21.09.1990 r.
76	Rzeszów	Willa	Krakowska	4	A-1114 z dn. 11.10.1988 r.
77	Rzeszów	Kamienica o charakterze dworu	Lisa-Kuli	1	A-206 z dn. 24.04.2007 r.
78	Rzeszów	Willa	Lwowska	8	A-762 z dn. 13.04.1981 r.
79	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	2	A-1216 z dn. 11.07.1989 r.
80	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	4/6	A-1217 z dn. 15.04.1991 r.
81	Rzeszów	Kamienica w zespole kamienicy	3 Maja	8	A-1132 z dn. 11.10.1988 r.
82	Rzeszów	Oficina zachodnia w zespole kamienicy	3 Maja	8a	A-1132 z dn. 11.10.1988 r.
83	Rzeszów	Oficina południowa w zespole kamienicy	3 Maja	8b	A-1132 z dn. 11.10.1988 r.
84	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	9	A-112 z dn. 21.03.2005 r.
85	Rzeszów	Kamienica w zespole kamienic	3 Maja	10	A-1289 z dn. 12.03.1998 r.
86	Rzeszów	Stajnia z wozownią w zespole kamienicy, ob. budynki gospodarcze	3 Maja	10	A-1289 z dn. 12.03.1998 r.
87	Rzeszów	Altana w zespole kamienicy	3 Maja	10	A-1289 z dn. 12.03.1998 r.
88	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	20	A-1111 z dn. 30.12.1981 r.
89	Rzeszów	Bank Austro-Węgierski, ob. budynek Banku PKO S. A.	3 Maja	21	A-1185 z dn. 28.02.1983 r.
90	Rzeszów	Bursa Kolegium Pijarów, kamienica	3 Maja/ Fircowskiego	22/1	A-1112 z dn. 25.01.1990 r.
91	Rzeszów	Pocztowa Kasa Oszczędności z kasynem i siedzibą Muzeum Przemysłowego, ob. budynek banku	3 Maja	23	A-806 z dn. 28.06.1993 r.

		PKO BP			
92	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	24	A-1184 z dn. 22.05.1990 r.
93	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	26	A-152 z dn. 05.06.2006 r.
94	Rzeszów	Kamienica	3 Maja	32	A-1168 z dn. 02.07.2013 r.
95	Rzeszów	Budynek koszar w zespole koszar tzw. Hasklerowskich, ob. budynek Wojewódzkiego Inspektora Nadzoru Budowlanego	8 Marca	5	A-1002 z dn. 24.06.1981 r.
96	Rzeszów	Kamienica	Matejki	2	A-991 z dn. 19.09.1984 r.
97	Rzeszów	Kamienica	Matejki	18	A-1000 z dn. 14.06.1988 r.
98	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza/ Joselewicza	4/2	A-1187 z dn. 13.02.1976 r.
99	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza	5	A-995 z dn. 19.11.1969 r.
100	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza	7	A-598 z dn. 21.01.1976 r.
101	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza	8	A-57 z dn. 22.07.2002 r.
102	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza	9	A-650 z dn. 10.09.1976 r.
103	Rzeszów	Kamienica	Mickiewicza	11	A-651 z dn. 10.09.1976 r.
104	Rzeszów	Kamienica z oficynami	Mickiewicza	19	A-1218 z dn. 18.11.1991 r.
105	Rzeszów	Willa	Moniuszki	4	A-993 z dn. 24.06.1981 r.
106	Rzeszów	Dom	Moniuszki	8	A-892 z dn. 23.05.1988 r.
107	Rzeszów	Willa	Moniuszki	11	A-1274 z dn. 08.06.1981 r.
108	Rzeszów	Kamienica	Okrzei	12	A-688 z dn. 30.12.1981 r.
109	Rzeszów-Słocina	Obora w zespole folwarcznym	Paderewskiego	124a	A-338 z dn. 19.08.1968 r.
110	Rzeszów	Kamienica	Piłsudskiego	5	A-151 z dn. 05.06.2006 r.
111	Rzeszów	Kamienica	Piłsudskiego	7	A-1135 z dn. 28.02.1983 r.
112	Rzeszów	Koszary Kraińskiego, ob. kamienica	Piłsudskiego	8-10	A-632 z dn. 27.11.1989 r.
113	Rzeszów	Budynek koszarowy w zespole koszar tzw. hasklerowskich, ob. kamienica	Piłsudskiego	21	A-1275 z dn. 24.06.1981 r.
114	Rzeszów	Budynek gospodarczy w zespole koszar tzw. hasklerowskich, ob. budynek	Piłsudskiego	23	A-1275 z dn. 24.06.1981 r.
115	Rzeszów	Kamienica	Piłsudskiego/ Targowa	27/10	A-7 z dn. 05.08.1999 r.
116	Rzeszów	Zamek Lubomirskich, ob. gmach Sądu Rejonowego	Plac Śreniawitów	3	A-40 z dn. 05.05.1950 i 18.05.1993 r.
117	Rzeszów	Fortyfikacje bastionowe z fosą w zespole zamku	Plac Śreniawitów	3	A-40 z dn. 05.05.1950 i 18.05.1993 r.
118	Rzeszów	Hotel "Krakowski", ob. kamienica	Plac Wolności	2	A-1183 z dn. 25.07.1988 r.
119	Rzeszów	Kamienica	Plac Wolności	7	A-1004 z dn. 26.08.1968 r.
120	Rzeszów	Kamienica	Plac Wolności	11	A-1276 z dn. 11.10.1988 r.
121	Rzeszów	Willa w zespole willi	Pod Kasztanami	2,4,6	A-1173 z dn. 22.06.1987 r.
122	Rzeszów	Ogrodzenie willi w zespole willi	Pod Kasztanami	2, 4, 6	A-1173 z dn. 22.06.1987 r.
123	Rzeszów	Willa w zespole willi	Pod Kasztanami	8	A-1250 z dn. 15.06.1979 r.
124	Rzeszów	Ogrodzenie willi w zespole willi	Pod Kasztanami	8	A-1250 z dn. 15.06.1979 r.
125	Rzeszów	Willa "Pod Sową" w zespole willi	Pod Kasztanami	10	A-1251 z dn. 10.01.1979 r.
126	Rzeszów	Ogrodzenie willi w zespole willi	Pod Kasztanami	10	A-1251 z dn. 10.01.1979 r.
127	Rzeszów	Kordegarda wraz z fragmentem muru w zespole Letniego Pałacu Lubomirskich	Pod Kasztanami	obok nr 10	A-292 z dn. 31.05.1968 r.
128	Rzeszów-Słocina	Spichlerz w zespole folwarcznym	Powstańców Śląskich	1	A-338 z dn. 19.08.1968 r.
129	Rzeszów-Słocina	Dwór w zespole dworu	Powstańców	2	A-338 z dn. 19.08.1968 r.

			Śląskich		
130	Rzeszów-Słocina	Domek myśliwski w zespole dworu	Powstańców Śląskich	obok nr 2	A-338 z dn. 19.08.1968 r.
131	Rzeszów	Budynek d. obory	Powstańców Śląskich		A-338 z dn. 19.08.1968 r.
132	Rzeszów-Słocina	Park w zespole dworu	Powstańców Śląskich		A-338 z dn. 19.08.1968 r.
133	Rzeszów-Słocina	Rządcówka w zespole dworu	Powstańców Śląskich	8	A-338 z dn. 19.08.1968 r.
134	Rzeszów-Słocina	Kapliczka św. Floriana w zespole dworu	Powstańców Śląskich	14	A-180 z dn. 09.11.2006 r.
135	Rzeszów	Kamienica	Przesmyk	2	A-127 z dn. 04.10.2005 r.
136	Rzeszów	Kamienica	Przesmyk	6	A-838 z dn. 28.07.1989 r.
137	Rzeszów	Browar wojskowy, ob. budynek	17 Pułku Piechoty	3	A-458 z dn. 16.11.2010 r.
138	Rzeszów	Dworek tzw. Piątkowskiego	Reformacka	4	A-1182 z dn. 22.08.1968 r.
139	Rzeszów	Dom	Reformacka	10	A-1186 z dn. 29.03.1993 r.
140	Rzeszów	Pałac Jędrzejowiczów, ob. budynek Szpitala Miejskiego nr 1	Rycerska	2-4	A-398 z dn. 16.02.2010 r.
141	Rzeszów	Ratusz	Rynek (Kościuszki)	1	A-1040 z dn. 31.12.1993 r.
142	Rzeszów	Kamienica	Rynek	3	A-1036 z dn. 10.09.1976 r.
143	Rzeszów	Kamienica	Rynek	4	A-1037 z dn. 01.09.1979 r.
144	Rzeszów	Kamienica	Rynek	5	A-381 z dn. 22.08.1968 r.
145	Rzeszów	Kamienica	Rynek	6	A-576 z dn. 10.01.1959 r.
146	Rzeszów	Kamienica	Rynek	7	A-350 z dn. 11.12.1968 r.
147	Rzeszów	Kamienica	Rynek	8	A-1038 z dn. 12.06.1980 r.
148	Rzeszów	Kamienica	Rynek	9	A-894 z dn. 19.06.1979 r.
149	Rzeszów	Kamienica	Rynek	10	A-561 z dn. 11.12.1968 r.
150	Rzeszów	Kamienica	Rynek	11	A-1053 z dn. 05.12.1979 r.
151	Rzeszów	Kamienica	Rynek	12	A-1039 z dn. 18.12.1979 r.
152	Rzeszów	Kamienica	Rynek	13	A-1194 z dn. 28.01.1976 r.
153	Rzeszów	Kamienica	Rynek	14	A-1195 z dn. 28.01.1976 r.
154	Rzeszów	Kamienica	Rynek	15	A-893 z dn. 28.01.1976 r.
155	Rzeszów	Kamienica	Rynek	16	A-994 z dn. 13.02.1976 r.
156	Rzeszów	Kamienica	Rynek	17	A-1084 z dn. 31.12.1975 r.
157	Rzeszów	Kamienica	Rynek	18	A-895 z dn. 22.05.1981 r.
158	Rzeszów	Kamienica	Rynek	19	A-996 z dn. 13.02.1976 r.
159	Rzeszów	Kamienica	Rynek	24	A-998 z dn. 06.05.1980 r.
160	Rzeszów	Kamienica	Rynek	25	A-992 z dn. 13.02.1976 r.
161	Rzeszów	Pawilon ogrodowy	Słowackiego	10a	A-1277 z dn. 05.11.1976 r.
162	Rzeszów	Kamienica	Sobieskiego	3	A-1118 z dn. 30.12.1981 r.
163	Rzeszów	Kamienica	Sobieskiego	4	A-688 z dn. 30.12.1981 r.
164	Rzeszów	Kamienica	Sobieskiego	5	A-543 z dn. 30.12.1981 r.
165	Rzeszów	Kamienica	Sobieskiego	6	A-688 z dn. 30.12.1981 r.
166	Rzeszów	Kamienica	Sobieskiego	8	A-997 z dn. 31.12.1981 r.
167	Rzeszów	Bożnica Nowomiejska tzw. Duża, ob. budynek Biura Wystaw Artystycznych	Sobieskiego	18	A-649 z dn. 24.01.1979 r.
168	Rzeszów	Kamienica	Sokoła	2	A-287 z dn. 04.09.2008 r.
169	Rzeszów	Trafika	Sokoła	2	A-999 z dn. 27.03.1992 r.
170	Rzeszów	Budynek Towarzystwa Zaliczkowo-Kredytowego Ziemińskiego,	Sokoła	6	A-1005 z dn. 20.07.1979 r.

		ob. kamienica			
171	Rzeszów	Willa tzw. „Holzerówka”, ob. budynek Teatru im. W. Siemaszkowej	Sokoła	7	A-549 z dn. 13.06.1991 r.
172	Rzeszów	Budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ob. Teatr im. W. Siemaszkowej	Sokoła	9	A-549 z dn. 13.06.1991 r.
173	Rzeszów	Budynek Rady Powiatowej, ob. Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publicznej	Sokoła	13	A-550 z dn. 18.12.1984 r.
174	Rzeszów-Staroniwa	Kapliczka	Staroniwska	81	A-1235 z dn. 20. 03. 2014 r.
175	Rzeszów	Kamienica	Szpitalna	12	A-1417 z dn. 09. 09. 2016 r.
176	Rzeszów-Załęże	Dwór w zespole dworu	Tarnowskiej Hrabiny (Załęska)		A-308 z dn. 16.02.2009 r.
177	Rzeszów	Bursa Seminarium Nauczycielskiego, ob. budynek Uniwersytetu Rzeszowskiego	Towarnickiego	3	A-496 z dn. 15.03.2011 r.
178	Rzeszów	Dworek Skrzyńskich w zespole dworu, ob. siedziba Gazety Codziennej „Nowiny”	Unii Lubelskiej	3	A-1113 z dn. 30.08.1979 r.
179	Rzeszów	Willa, nast. Dom Zdrowia dla Dzieci im. Dzieciątka Jezus Fundacji dr Hanasiewicza, ob. Pogotowie Opiekuńcze	Unii Lubelskiej	4	A-597 z dn. 15.06.1979 r.
180	Rzeszów	Dom w zespole domu	Wierzbowa	4-6	A-1240 z dn. 04.09.1991 r.
181	Rzeszów	Studnia w zespole domu	Wierzbowa	6	A-1240 z dn. 04.09.1991 r.
182	Rzeszów	Budynek gospodarczy (chlewnia), ob. dom w zespole domu	Wierzbowa	12	A-1240 z dn. 04.09.1991 r.
183	Rzeszów	Pałacyk Burgallera, ob. siedziba Polskiego Radia Rzeszów	Zamkowa	1	A-1278 z dn. 22.08.1968 r.
184	Rzeszów	Budynek Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń, ob. siedziba Polskiego Radia Rzeszów	Zamkowa	3	A-418 z dn. 19.05.2010 r.
185	Rzeszów	Kamienica	Zamkowa	4/6	A-160 z dn. 30.05.2006 r.
186	Rzeszów	Kamienica	Zygmuntowska	2	A-727 z dn. 20.06.1986 r.
187	Rzeszów	Park miejski im. Solidarności, d. ogród klasztorny w zespole oo. Reformatów	Chrzanowskiej, Dabrowskiego, Langiewicza		A-1234 z dn. 19.11.1991 r.
188	Rzeszów	Cmentarz w zespole cmentarza	Lwowska	31	A-1127 z dn. 25.11.1982 r.
189	Rzeszów	Dom grabarza w zespole cmentarza	Lwowska	31	A-1127 z dn. 25.11.1982 r.
190	Rzeszów	Kaplica w zespole cmentarza	Lwowska	31	A-1127 z dn. 25.11.1982 r.
191	Rzeszów	Ogrodzenie z bramą główną w zespole cmentarza	Lwowska	31	A-1127 z dn. 25.11.1982 r.
192	Rzeszów	Cmentarz żydowski	Rejtana		A-1130 z dn. 14.01.1983 r.
193	Rzeszów	Cmentarz tzw. Stary	Targowa		A-308 z dn. 13.11.1968 r.
194	Rzeszów	Kaplica cmentarna pw. Św. Trójcy w zespole cmentarza, następnie kościół rzym.-kat., zw. rektoralnym pw. Św. Trójcy, ob. kościół greko- kat., par. pw. Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy	Targowa	4	A-308 z dn. 13.11.1968 r.
195	Rzeszów-Zalesie	Cmentarz w zespole d. cerkwi grek.- kat. pw. Soboru Przesławnej	Zelwerowicza		A-67 z dn. 27.01.2003 r.

		Bogurodzicy			
196	Rzeszów	Kapliczka	Jarowa	27	A-1234 z dn. 20.03.2014 r.
197	Rzeszów	Kapliczka Matki Boskiej Śnieżnej	Staroniwska	79	A-1235 z dn. 20.03.2014 r.
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE					
198	Rzeszów	osada (wczesne średniowiecze), AZP 103-76, stanowisko 19		A-666	
199	Rzeszów - Lisia Góra	osada wczesnoneolityczna, AZP 104-76, stanowisko 23		A-443 z dn.23.12.1968 r.	
200	Rzeszów, ul. Leśna	osada wielokulturowa, AZP 104-76, stanowisko 24		A-444 z dn. 23.12.1968 r.	
201	Rzeszów „Skałka”	osada wielokulturowa, AZP 103-76, stanowisko 25		A-689 z dn. 22.12.1971 r.	
202	Rzeszów-Zalesie	cmentarzysko, (kurhan ? z grobem ciałopalnym), AZP 104-76, stanowisko 93		A -473	
203	Rzeszów-Zalesie	osada wielokulturowa, AZP 104-76, stanowisko 94		A-896 z dn. 21.02.1992 r.	
204	Rzeszów-Zalesie	osada wielokulturowa, AZP 104-76, stanowisko 95		A-895 z dn. 21.02.1992 r.	
205	Rzeszów-Zalesie	osada wielokulturowa, AZP 104-76, stanowisko 108		A-898 z dn. 19.02.1992 r.	
206	Rzeszów-Zwiężczyca	osada, AZP 104-76, stanowisko 4		A-441	
207	Rzeszów-Zwiężczyca	punkt osadniczy, AZP 104-76, stanowisko 10		A-897	

5.6.2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Zgodnie z art. 3 pkt. 1 i 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytek ruchomy, to rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, będących dziełem człowieka lub związanych z jego działalnością, stanowiących świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywiezienia zabytku za granicę albo wywiezienia za granicę zabytku o wyjątkowej wartości historycznej, artystycznej lub naukowej.

Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków podlegają ochronie konserwatorskiej wynikającej z przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Właściciel lub posiadacz zabytku ruchomego zobowiązany jest między innymi do:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;

- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Na terenie miasta Rzeszowa większość zabytków ruchomych wpisanych rejestru zabytków znajduje się w świątyniach rzymskokatolickich. Pozostałe wpisy dotyczą obiektów będących w dużym stopniu własnością prywatną a liczbowo dominują w nich zwarte zbiory, będące przykładem miejscowego kolekcjonerstwa (Tabela nr 2).

Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków ruchomych na terenie miasta Rzeszowa

LP.	OBIEKT	NRI I DATA REJESTRU ZABYTEKÓW
1	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Stanisława i św. Wojciecha	B-50 z dn. 02.05.1970 (1 obiekt) B-231 z dn. 02.12.1987 (43 obiekty)
2	wyposażenie zespołu klasztorного oo. Bernardynów	B-186 z dn. 16.01.1981 (98 obiekty) B-202 z dn. 16.01.1981 (135 obiektów - zespół wotów) B-217 z dn. 04.01.1986 (7 obiektów)
3	wyposażenie kościoła oo. Pijarów pw. św. Św. Krzyża	B-40 z dn. 08.06.1979 (40 obiektów)
4	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Marcina w Słocinie	B-84 z dn. 14.11.2003 (10 obiektów)
5	wyposażenie kościoła parafialnego pw. św. Józefa w Staromieściu	B-53 z dn. 29.01.2002 (27 obiektów)
6	obraz Matka Boska z Dzieciątkiem z kościoła parafialnego pw. Narodzenia NMP w Staroniwie	B-239 z dn. 20.02.1992 (1 obiekt)
7	wyposażenie kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP, dawnej cerkwi w Zalesiu	B-93 z dn. 13.04.2004 (10 obiektów)
8	wyposażenie kościoła pw. Matki Boskiej Śnieżnej w Budziwoju	B-192 z dn. 26.02.2007 (16 obiektów)
9	wyposażenie kościoła rzym.- kat., zw. seminaryjnym., par. pw. Chrystusa Króla	B-707 z dn. 19.02.2016 r.
10	wyposażenie kaplicy pw. Św. Trójcy przy ul. Targowej	B-213 z dn. 23.11.1983 (22 obiekty)
11	kolekcja prywatna (m.in. meble, obrazy)	B-28 z dn. 17.10.1960 (90 obiektów)
12	kolekcja prywatna (kolekcja rzeźb i innych dzieł sztuki)	B-192 z dn. 05.10.1978 (23 obiekty) B-193 z dn. 05.01.1979 (69 obiektów)
13	kolekcja	B-194 z dn. 12.05.1979 (11 obiektów) B-194/1 z dn. 30.10.1979 (1 obiekt) B-194/11 z dn. 12.10.1979 (1 obiekt)
14	kolekcja (wyposażenie i wystrój jadalni)	B-212 z dn. 27.11.1981 (12 obiektów)
15	samochód osobowy	B-59 z dn. 26.06.2002, (1 obiekt)
16	malowidła w kamienicy Rynek 17	B-200 z dn. 25.08.1980 (2 obiekty)
17	obraz znajdujący się na Uniwersytecie Rzeszowskim	B-230 z dn. 28.08.1987 (1 obiekt)
18	Pas kontuszowy, własność prywatna	B-233 z dn. 11.09.1987 (1 obiekt)
19	Ikona, własność prywatna	B-252 z dn. 10.02.1988 (1 obiekt)
20	obelisk ks. Stojałowskiego przy ul. Dębickiej	B-206 z dn. 26.02.1981 (1 obiekt)

	w Przybyszówce	
21	kapliczka, ul. Jarowej 27	B-741 z dn. 26. 01. 2016

5.7. Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Do obowiązków samorządu lokalnego należy ochrona zabytków, które znajdują się na terenie gminy. Zadania te precyzuje art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.). Gminy mają dbać między innymi o: „zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie” oraz zapobiegać „zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków”. Do obowiązków nałożonych przez ustawę na gminę należy: „uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska”, czemu ma służyć gminna ewidencja zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- 1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Gminna ewidencja zabytków nie jest jedną z form ochrony zabytków wymienionych w art. 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.) oraz zgodnie z art. 21 jest podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami. Dodatkowo ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie innych ustaw (Dz. U. z 2010 r. nr 75 poz. 474) istotnie wzmacnia rangę gminnej ewidencji zabytków poprzez między innymi obowiązek uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków projektów decyzji o WZIT (warunków zabudowy i zagospodarowanie terenu) oraz projektów budowlanych dotyczących obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków.

Wpis zabytków nieruchomych do gminnej ewidencji zabytków jest podstawą do objęcia tych zabytków ochroną w formie zapisu w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w mpzp w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Dodatkowo zgodnie z art. 77 ustawy o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz niektórych innych ustaw obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków mogą otrzymać dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane W trybie określonym odrębnymi przepisami przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Gminna ewidencja zabytków jest też podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami, a ustalenia tego programu uwzględnia się zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i w mpzp.

Gminna Ewidencja Zabytków miasta Rzeszowa przyjęta została Zarządzeniem Nr VII/168/2015 Prezydenta Miasta Rzeszowa z dnia 24 kwietnia 2015 r. w sprawie przyjęcia Gminnej Ewidencji Zabytków i jest na bieżąco aktualizowana Zarządzeniami Prezydenta. Ostatnia aktualizacja została przyjęta Zarządzeniem nr VII/1048/2017 z dn. 2 marca 2017 r. w sprawie aktualizacji Gminnej Ewidencji Zabytków, w wyniku której dodano 9 obiektów. Zasoby zabytkowe miasta Rzeszowa tworzy ok. 1380 obiektów nieruchomości ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków, z czego 204 wpisanych jest indywidualnie do rejestru zabytków. W latach 2013 - 2016 na skutek utraty autentycznych wartości kulturowych architektonicznych lub historycznych wynikłych ze złego stanu zachowania lub daleko idących przekształceń obiektów, wyłączono łącznie 55 budynków z Gminnej Ewidencji Zabytków Miasta Rzeszowa. Spis obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków miasta Rzeszowa dostępny jest na stronie internetowej Urzędu Miasta, na BIP-ie.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

Analiza SWOT stanowi jedną z najpopularniejszych technik analitycznych, pozwalających na porządkowanie informacji oraz diagnozowanie sytuacji wspólnoty samorządowej w konkretnym aspekcie. Stanowi użyteczną pomoc przy dokonywaniu oceny zasobów i otoczenia danej jednostki samorządu terytorialnego, ułatwia też identyfikację problemów i określenie priorytetów rozwoju. Jej nazwa to skrót od pierwszych liter angielskich słów, stanowiących jednocześnie pola przyporządkowania czynników, mogących mieć wpływ na powodzenie planu strategicznego - silne strony, słabe strony, szanse i zagrożenia.

- S - STRENGTHS, czyli silne strony,
- W - WEAKNESSES, czyli słabe strony,
- O - OPPORTUNITIES, czyli okazje,
- T - THREATS, czyli zagrożenia.

Czynniki rozwoju podzielić można - ze względu na ich pochodzenie - na wewnętrzne, na które społeczność lokalna ma wpływ (silne i słabe strony), oraz na czynniki zewnętrzne - umiejscowione w bliższym i dalszym otoczeniu jednostki (szanse i zagrożenia), na które społeczność lokalna nie ma bezpośredniego wpływu. Jednocześnie czynniki te można podzielić według kryterium charakteru wpływu na społeczność lokalną, dzięki czemu wyróżnić można czynniki: pozytywne, czyli atuty i szanse, oraz negatywne, czyli słabości i zagrożenia.

Poniżej przedstawione zostały wyniki analizy SWOT (Tabela nr 3), skoncentrowanej wokół problematyki zarządzania zasobem dziedzictwa kulturowego w mieście Rzeszów. Oznacza to, że obok zagadnień związanych z ochroną i opieką nad zabytkami, uwzględniono także inne czynniki, które wynikają z wielości i różnorodności elementów składających się na dziedzictwo kulturowe. W tabeli znalazły się silne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia dotyczące zasobu zabytkowego, warunków dla realizacji działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac budowlanych w odniesieniu do nieruchomości zabytkowych, jak również upowszechniania i promowania dziedzictwa materialnego

i niematerialnego dla rozwoju gminy. Analiza nawiązuje w ten sposób do fundamentalnego założenia względem niniejszego Programu - konieczności przemodelowania systemu ochrony zabytków w efektywny system ochrony dziedzictwa. Dziedzictwo miasto tworzy bowiem jego kilkusetletnia historia, manifestująca się zarówno w bogactwie zasobu zabytkowego, jak również w tradycji i kulturze, tworząc niepowtarzalny klimat.

Tabela nr 3. Analiza SWOT

<p style="text-align: center;">SILNE STRONY MIASTA RZESZOWA</p>	<p style="text-align: center;">SŁABE STRONY MIASTA RZESZOWA</p>
<ul style="list-style-type: none"> • walory przyrodnicze czyniące miasto miejscem przyjaznym do zamieszkania; • korzystne warunki rozwoju turystyki m.in. ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe oraz położenie przy trasie A4, w niedalekiej odległości od lotniska Jasionka; • opracowana gminna ewidencja zabytków; • oznakowane piesze, rowerowe szlaki turystyczne - szlaki turystyczne w formie Questingu: Opowieść rzeszowskiego kupca, Szlak rzeszowskich Miejsc Pamięci Narodowej, Legendy Rzecha, Nutki historii w rzeszowskich pomnikach oraz trasa turystyczna „Zabytki Architektoniczne Rzeszowa”, „Szlak turystyczny Centralnego Okręgu Przemysłowego”; • organizowanie imprez kulturalnych; mających na celu promocję miasta; • utożsamianie się mieszkańców z miastem; • duży zasób obiektów i zespołów obiektów o znacznych wartościach architektonicznych, historycznych, artystycznych oraz o cennych walorach krajobrazowych; • zadbane zespół staromiejski o zachowanym historycznym rozplanowaniu i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi; • istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości oraz położenie w obszarze o znacznych walorach środowiska kulturowego (d. cerkiew, dwie 	<ul style="list-style-type: none"> • rozwój budownictwa mieszkalnego dewaloryzujący historyczne układy przestrzenne; • nieprawidłowe modernizacje obiektów zabytkowych (prowadzone często bez wymaganych zezwoleń) powodujące czasem bezpowrotną utratę wartości historycznych i kulturowych; • brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego zespołu staromiejskiego ze względu na znikomą ilość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego; • część zabytkowych zespołów przekształcona, z elementami nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami; • brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków i prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych oraz na kulturę i dziedzictwo narodowe w przeliczeniu na 1 mieszkańca; • mało aktywne wykorzystanie przez miasto dóbr kultury dla rozwoju turystyki.

<p>synagogi i kirkut),</p> <ul style="list-style-type: none"> • bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach (głównie Muzeum Okręgowe, Muzeum Etnograficzne, Muzeum Diecezjalne); • charakterystyczne muzea (Muzeum Dobranocek, Muzeum Mleczarstwa, Muzeum Mleczarstwa); • zachowane zabytkowe zespoły zieleni; • prężnie działające stowarzyszenia: Stowarzyszenie „Euroregion Karpacki Polska”, Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Podkarpacia „Pro Carpathia”, Towarzystwo Przyjaciół Rzeszowa; • system nagradzania dobrych praktyk - Program Poprawy Estetyki Miasta Rzeszowa; • tablice dotykowe dla osób niewidomych i niedowidzących oraz przewodnika po rzeszowskich atrakcjach turystycznych, w tym obiektach zabytkowych, napisanego alfabetem Braille'a; • projekt „Strefa niesłyszącego turysty w Rzeszowie”, który udostępnia informacje turystyczne dla osób niesłyszących; • uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju miasta oraz w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania miasta. 	
---	--

<p style="text-align: center;">SZANSE MIASTA RZESZOWA</p>	<p style="text-align: center;">ZAGROŻENIA MIASTA RZESZOWA</p>
<ul style="list-style-type: none"> • fundusze pomocowe; • podniesienie poziomu życia ludzi; • wykorzystanie walorów przyrodniczych i zasobów kulturowych dla rozwoju turystyki; • kreowanie nowych obszarów i produktów turystycznych w oparciu o atrakcyjny sposób zagospodarowania obiektów zabytkowych; 	<ul style="list-style-type: none"> • niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarze miasta wkraczający w historyczny układ urbanistyczny i układy ruralistyczne; • wzrost atrakcyjności turystycznej innych regionów kraju powodujący odpływ turystów; • konkurencja pobliskich ośrodków miejskich tj. Łańcuta, Jarosławia i Przemyśla w obsłudze ruchu turystycznego, a także

<ul style="list-style-type: none"> • rosnąca rola samorządu włączającego się w sferę ochrony dziedzictwa; • rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego; • wprowadzenie i egzekwowanie polityki ochrony walorów środowiska naturalnego i kształtowania przestrzennego; • zwiększenie świadomości mieszkańców w zakresie ważności znaczenia ochrony i opieki nad zabytkami i wartości dziedzictwa kulturowego; • wzrost świadomości mieszkańców miasta w zakresie poprawy estetyki otoczenia i właściwego użytkowania obiektów zabytkowych; • wykorzystanie nowoczesnych narzędzi komunikacji (Internet, bazy informacji turystycznej) dla popularyzacji walorów przyrodniczych, krajobrazowych i zasobów dziedzictwa kulturowego miasta. 	<p>w imprezach kulturalnych;</p> <ul style="list-style-type: none"> • postępująca degradacja stanowisk archeologicznych; • zanik wrażliwości na regionalne wartości zabytkowe w budownictwie prywatnym i publicznym; • zacieranie walorów historycznych obiektów zabytkowych przez przypadkowe, a często i bezprawne przebudowy i modernizacje powodujące ich dewaloryzację; • stosowanie nowoczesnych materiałów, technologii lub kolorystyk niedostosowanych do historycznego charakteru zabudowy; • nośniki reklamowe wpływające wizualnie negatywnie na otoczenie obiektów i zespołów zabytkowych, często instalowane również na samych obiektach; • wzmożony ruch samochodowy w ścisłym zabytkowym centrum miasta.
---	---

7. Założenia programowe Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa

Gminny program opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa służy ochronie i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego w różnych dziedzinach życia społecznego. Realizacja wyznaczonych celów wymaga przede wszystkim zmiany w świadomości, szczególnie w obszarze odpowiedzialności jednostki samorządu terytorialnego, podmiotów, instytucji i sfer funkcjonalnych, które odpowiadają za ochronę środowiska kulturowego i naturalnego, za ład i zagospodarowanie przestrzenne, a także wyznaczone kierunki rozwoju miasta. Ważne jest także, aby rozbudzić wśród właścicieli obiektów zabytkowych świadomość potrzeby i powinności ochrony zabytków będących w ich posiadaniu w zakresie prawidłowego utrzymywania i użytkowania.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa główne cele Gminnego programu opieki nad zabytkami, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;

- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
- Program opieki nad zabytkami jest dokumentem uzupełniającym w systemie planowania. Wyznacza cele i określa instrumentarium służące do ich osiągnięcia.

Niniejszy Program jest kontynuacją Programu opracowanego na lata 2013 - 2016. Na podstawie przeprowadzonej oceny stanu dziedzictwa kulturowego miasta, oceny opracowań strategicznych dotyczących rozwoju społeczno - gospodarczego miasta zostało opracowanych pięć priorytetów, które są rozwinięciem celów Programu. Do realizacji priorytetów wyznaczono kierunki działań, w oparciu o które sprecyzowano odpowiednie zadania. Czynności te osiągnięte zostaną w perspektywie długofalowej, wieloletniej, których ostatecznym rezultatem będzie przywrócenie zabytkom miasta właściwych im walorów historycznych i estetycznych.

Priorytet I: Ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym historycznych układów urbanistycznych i najważniejszych układów ruralistycznych na terenie miasta.

Kierunek działań I: Rozszerzenie zasobu i zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego miasta, układu urbanistycznego i układów ruralistycznych na terenie miasta.

I.1. Aktualizacja zapisów Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Rzeszowa w zakresie danych i postulatów dotyczących ochrony zabytków.

I.2. Wspieranie działań zmierzających do poszerzenia obszaru ochrony w ramach wpisu zespołu zabytkowego centralnej części miasta (decyzja A-325 z dn. 30.01.1969 r.).

I.3. Sporządzenie i uchwalenie MPZP dla obszarów, które takich planów nie posiadają. W pierwszej kolejności dla terenów o stosunkowo dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi lub terenów istotnych dla ochrony historycznych układów przestrzennych.

Plany te powinny uwzględniać wymogi związane z ochroną znajdujących się na tych obszarach obiektów i obszarów zabytkowych, w szczególności tych wpisanych do rejestru zabytków, ale także tych uwzględnionych w Gminnej Ewidencji Zabytków, jak również w zapisach Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Rzeszowa. Zaleca się wprowadzenie w stosunku do obiektów z obu tych grup bardziej precyzyjnych, zindywidualizowanych zapisów, uwzględniających specyfikę ich bryły, form architektonicznych i kontekstu przestrzennego.

I.4. Uwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego miasta dziedzictwa kulturowego, a w szczególności:

- obiektów zabytkowych - zarówno wpisanych do rejestru zabytków jak i wszystkich obiektów zabytkowych ujętych w zaktualizowanej Gminnej Ewidencji Zabytków,
- zapisów dotyczących ochrony zabytków zawartych w niniejszym Gminnym Programie Opieki nad Zabytkami m. Rzeszowa
- ochrony w obszarach stref ochrony konserwatorskiej - wskazanej w opracowaniu Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Rzeszowa.

I.5. Uwzględnianie w planowaniu przestrzennym i działalności inwestycyjnej na terenie miasta zasad ochrony historycznych układów planistycznych miejscowości przyłączonych do miasta oraz zasad ochrony krajobrazu kulturowego a przede wszystkim ochrony konserwatorskiej elementów charakterystycznych dla zespołów zabudowy dawnych wsi i związanych z nimi elementów krajobrazu naturalnego:

- dominant widokowych;
- zabytkowych zespołów kościelnych i cerkiewnych;
- zabytkowych zespołów dworsko - parkowych;
- stanowisk archeologicznych;
- krajobrazu kulturowego, elementy dopełniające (m.in. kapliczki, figury i krzyże, pomniki, cmentarze) oraz powiązanie zabudowy z formami terenowymi, elementami krajobrazu naturalnego (cieki wodne, naturalna zieleń, rzeźba terenu) oraz charakterystycznymi formami zagospodarowania terenu: zieleń użytkowa, obszary chronionego krajobrazu, rezerваты, użytki ekologiczne, pomniki przyrody, rowy, skarpy, stawy itp.;
- historycznych panoram, osi widokowych, form terenu, zabytkowych kompozycji zieleni, cmentarzy itp.;
- wprowadzenie zasady nawiązywania w nowoprojektowanej zabudowie do rodzimych, lokalnych, charakterystycznych technologii budownictwa (np. nawiązywanie do historycznych pokryć dachowych, wypraw murarskich, konstrukcji stolarki, itp.)
- zasad kształtowania reklam, małej architektury, zieleni.

I.6. Podjęcie działań zmierzających do uzupełnienia zabudowy pld. i zach. pierzei Rynku.

I.7. Wspieranie przez samorząd miasta dalszej konsekwentnej rewaloryzacji zespołu zabytkowego Śródmieścia Rzeszowa.

I.8. Rewaloryzacja terenów:

- placu Ofiar Getta wraz z otoczeniem synagog;
- placu Wolności;
- otoczenia Zamku;
- Placu Wolności (w tym odtworzenie pierzei pld.);
- Placu Balcerowicza;
- placu handlowego i Hali Targowej przy ul. Targowej;
- Letniego Pałacu Lubomirskich;
- terenów kolejowych;
- Parku im. „Solidarności”;
- zabytkowych cmentarzy.

I.9. Uwzględnienie w działaniach inwestycyjnych realizowanych przez Gminę prawidłowego zagospodarowania otoczenia zabytkowych obiektów.

I.10. Dążenie do ograniczania ruchu kołowego w historycznym centrum miasta.

I.11. Nawiązywanie w nowych realizacjach do lokalnych tradycji kształtowania zabudowy - poszanowanie i kultywowanie we współczesnych realizacjach lokalnych tradycji budowlanych na obszarach dawnych wsi. Dążenie do przywrócenia dla historycznych dróg, jak również ciągów pieszych szlachetnych nawierzchni podkreślających zabytkowy charakter tych ulic (wykonanych np. z kostki lub płyt kamiennych).

I.12. W dalszej perspektywie w historycznym centrum miasta należy dążyć do wymiany istniejącej dysharmonizującej zabudowy (m.in. istniejące pawilony, bloki) na nową dostosowaną gabarytami, bryłą i jakością architektury.

Priorytet II: Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla miasta.

Kierunek działań II: Zahamowanie procesu degradacji obiektów zabytkowych i poprawa ich stanu zachowania.

II.1. Wspieranie inicjatywy zmierzającej do wpisania do rejestru zabytków obiektów posiadających wartości architektoniczne, historyczne lub artystyczne, które dotychczas nie figurują w rejestrze.

II.2. Działania władz samorządowych związane z wpisaniem do rejestru zabytków ważnych dla dziedzictwa kulturowego miasta obiektów powinny polegać na:

a) zebraniu stosownej dokumentacji, opracowaniu karty adresowej obiektu i złożeniu wniosku do WKZ (osobno dla każdego obiektu; sukcesywnie, poczynając od obiektów najbardziej zagrożonych z uwagi na stan zachowania lub zamierzenia inwestycyjne) - w przypadku obiektów stanowiących własność miasta;

b) prowadzeniu działań zachęcających właścicieli do występowania do WKZ o dokonanie wpisu do rejestru zabytków - w przypadku obiektów znajdujących się w posiadaniu innym niż miasta podmiotów (w tym osób prywatnych);

c) w obu ww. przypadkach miasto może również we własnym zakresie objąć ochroną wytypowane obiekty, wprowadzając precyzyjne, szczegółowe zapisy w mpzp zgodnie z wytycznymi WKZ.

II.3. Opracowywanie dokumentacji projektowych na prace budowlane, remontowe i konserwatorskie przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, będących własnością Gminy Miasto Rzeszów, zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi. W pierwszej kolejności należy wykonać prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach znajdujących się w złym stanie, a prezentujących znaczne wartości zabytkowe lub historyczne i walory architektoniczne.

II.4. Przygotowanie i wdrożenie zasad przyznawania dotacji na prace konserwatorskie restauratorskie lub roboty budowlane przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków.

II.5. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami m.in. poprzez pozyskiwanie środków zewnętrznych na działania konserwatorsko - remontowe przy obiektach zabytkowych.

II.6. Zapobieganie pogarszaniu stanu zachowania zabytkowej zabudowy miasta - podejmowanie przez samorząd inicjatyw zachęcających właścicieli obiektów zabytkowych do przeprowadzania prac konserwatorsko - remontowych.

II.7. Wspieranie działań zmierzających do powstrzymania procesu niszczenia oraz działań ratunkowych w stosunku do obiektów zabytkowych o dużych walorach architektonicznych lub historycznych, niebędących własnością miasta, nieużytkowanych bądź znajdujących się w złym stanie technicznym, np.:

- Kordegarda w zespole Pałacu Letniego Lubomirskich;
- Słocina - obiekty z zespołu dworsko - parkowego m.in.: dwór;
- Zwiężczyca - spichlerz z zespołu folwarcznego;
- Budziwój - kościół - Budziwój - d. szkoła;
- Biała - dom, ul. Słowiańska 1;
- Biała - rządcówka;
- willa przy ul. Dekerta 4;
- willa przy ul. Fredry 6.

II.8. Kontynuacja działań zmierzających do przekazania Zamku Lubomirskich na potrzeby utworzenia centrum kulturalnego, co powinno być poprzedzone analizą dotyczącą możliwości spełnienia wymogów tych instytucji w zakresie potrzeb lokalowych, bez konieczności przebudowy zabytku.

II.9. Dbałość o zachowanie w nieprzekształconej formie architektury willowej (będącej świadectwem rozwoju miasta od 2 poł. XIX w. oraz w okresie dwudziestolecia międzywojennego). Ochrona winna dotyczyć zarówno zachowania formy, bryły, wystroju elewacji, detalu, stolarki okiennej i drzwiowej obiektów wpisanych do rejestru i do gminnej ewidencji zabytków, jak również szczególnej dbałości o zachowanie wartości urbanistycznych z wykluczeniem działań powodujących degradację otoczenia tych obiektów. Należy dążyć do przywrócenia zlikwidowanych ogródków frontowych oraz odtworzenia historycznych form ogrodzeń oraz towarzyszących im form małej architektury.

II.10. Starania o zachowanie i ochronę architektury modernistycznej. Zwrócenie szczególnej uwagi na zachowanie najistotniejszych elementów charakterystycznych dla tej stylistyki, - m.in. stolarki okiennej i drzwiowej; rodzajów, faktury i kolorystyki tynków; wystroju elewacji i wnętrz klatek schodowych.

II.11. Przy realizacji zadań określonych w Programie Rewitalizacji Obszarów Miejskich jako prace remontowe i modernizacyjne określonych m.in. jako prace remontowe konkretnych budynków należy pamiętać, że przy obiektach zabytkowych przeprowadza się prace konserwatorsko - remontowe, w czasie których zadbać należy o maksymalne zachowanie autentycznej substancji zabytkowej (m.in. oryginalnej stolarki okiennej i drzwiowej, wystroju i detalu architektonicznego, klatek schodowych). Prace te muszą być uzgodnione z WUOZ Delegatura w Rzeszowie.

II.12. Rewaloryzacja parków:

- Ogród Miejski im. Solidarności;
- Park w zespole dworsko - parkowym w Słocinie;
- Park w zespole dworsko - parkowym w Staromieściu;
- Park im. Inwalidów Wojennych.

II.13. Egzekwowanie kanonu zasad i zakresu dopuszczalnych działań przy prowadzeniu wszelkich prac remontowych i budowlanych przy obiektach zabytkowych:

a) wpisanych do rejestru zabytków;

b) znajdujących się w GEZ, w tym m.in.: wymóg uzgadniania remontów i ewentualnych zmian z WKZ, poszanowanie dla wszelkiej substancji zabytkowej obiektu, stosowania metod odwracalnych, stosowania materiałów naturalnych względnie identycznych z zastosowanymi pierwotnie (zwłaszcza w odniesieniu do cokołów, ścian zewnętrznych, detalu architektonicznego, pokryć dachowych, elementów dekoracyjnych na zewnątrz i wewnątrz budynku), zachowania pierwotnych (lub zbliżonych do pierwotnych) gabarytów i bryły, zachowanie (lub powrót do) historycznego, bezpośredniego otoczenia budynku.

II.14. Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów obiektów ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji, lokalizacji i wyglądu ogródków kawiarnianych oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń.

II.15. Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków:

- Prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych, prowadzonych prac remontowych i konserwatorskich oraz bieżące wprowadzanie danych do komputerowej bazy GEZ;
- Wyłączenie z Gminnej Ewidencji Zabytków obiektów nieistniejących oraz przekształconych, które utraciły wartości zabytkowe oraz wyłączonych z Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków.
- Włączenie obiektów ujętych w Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków lub wskazanych przez Gminę po uprzednim uzgodnieniu z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków.

II.16. Rozważenie możliwości utworzenia skansenu w celu ratowania cennych, zagrożonych cennych obiektów budownictwa drewnianego.

II.17. Wprowadzenie w zaleceniach konserwatorskich wykonania badań stratygraficznych w obrębie tynków zewnętrznych pozwalających na określenie i odtworzenie pierwotnej kolorystyki obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków.

II.18. Pozyskanie nieużytkowanego budynku przy ul. Reformackiej na cele kulturalne.

II.19. Rewitalizacja budynku dworca.

II.20. Rewitalizacja głównych deptaków miejskich przy ul. Kościuszki i ul. Grunwaldzkiej wraz z przeprowadzeniem niezbędnych badań archeologicznych.

II.21. Wykonywanie bieżących prac budowlanych, remontowych i konserwatorskich przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków, będących własnością Gminy Miasto Rzeszów (m. in. budynkach przy ul. Unii Lubelskiej 4, Króla Kazimierza 29, Króla Kazimierza 31, Grunwaldzkiej 2, Przesmyk 2, Piłsudskiego 5).

II.22. Wykonywanie corocznie bieżących prac konserwatorskich przy nagrobkach na zabytkowych cmentarzach.

Priorytet III: Opieka nad zabytkami ruchomymi.

Kierunek działań III: Wzmocnienie instrumentów ochrony dla zabytków ruchomych.

III.1. Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną polegającą na wpisie do rejestru zabytków ruchomych najcenniejszych nagrobków znajdujących się na Starym Cmentarzu oraz cmentarzach: w Pobitnie, Staromieściu, Słocinie, Przybyszówce, Zalesiu.

III.2. Dalsze wspieranie prac konserwatorskich przy zabytkowych nagrobkach.

III.3. Wspieranie prac konserwatorskich przy wystroju i wyposażeniu świątyń w miarę potrzeb i możliwości.

III.4. Wspieranie prac konserwatorskich zabytkowych kapliczek. Zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp. - pomocne mogą być fotografie archiwalne ze zbiorów Urzędu Ochrony Zabytków - Delegatury w Rzeszowie oraz pomoc merytoryczna Narodowego Instytutu Dziedzictwa Oddział Terenowy w Rzeszowie.

III.5. Wsparcie działań zapewniających ochronę zabytkowego wyposażenia kapliczek drogą wymiany oryginałów na kopie (umieszczanie oryginałów w zbiorach publicznych).

III.6. Wsparcie prac dotyczących konserwacji i digitalizacji historycznych fotografii, w tym pochodzących z warsztatu Edwarda Janusza, bardzo ważnych dla spuścizny historycznej miasta.

III.7. Dofinansowanie zakupów eksponatów muzealnych dla muzeów z terenu miasta.

Priorytet IV: Opieka nad zabytkami archeologicznymi.

Kierunek działań IV: Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym.

IV.1. W przypadku inwestycji miejskich na terenach stref ochrony konserwatorskiej i lub występowania stanowisk archeologicznych należy zabezpieczyć fundusze na ratownicze badania archeologiczne oraz nadzór archeologiczny.

IV.2. Uchwalane mpzp powinny zwracać uwagę właścicielom terenów, na których znajdują się stanowiska archeologiczne i przyszłym inwestorom na obowiązki wynikające z ustawowej ochrony zabytków archeologicznych oraz konieczność uzyskania zezwoleń na przeprowadzenie prac w strefie obserwacji archeologicznej i w rejonie oznaczonych stanowisk archeologicznych. Postuluje się nadzór archeologiczny wszelkich prac ziemnych

prowadzonych na obszarach stanowisk archeologicznych o planowanych tego typu działaniach należy powiadomić Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Rzeszowie.

IV.3. W przypadku pojedynczych śladów osadnictwa, w momencie prowadzenia w ich rejonie jakichkolwiek prac ziemnych, należy zapewnić nadzór archeologiczny nad tymi pracami. W przypadku stanowisk rozległych, z bardzo licznym materiałem powierzchniowym (co świadczy o postępującej jego degradacji) służba konserwatorska, powinna wpisywać je do rejestru zabytków. W przypadku stanowisk zagrożonych czynnikami naturalnymi (erozja, głęboka orka) należy typować je w pierwszej kolejności do badań wykopaliskowych. Szczególną jednak ochronę konserwatorską należy zastosować do stanowisk narażonych na zniszczenie przez inwestycyjną działalność człowieka. W tych przypadkach, już na etapie wykonywania projektów, odpowiednie służby i inwestorzy powinny zwrócić się do Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wydanie opinii. Wojewódzki Konserwator Zabytków może nakazać zmianę lokalizacji, wcześniejsze przeprowadzenie badań wykopaliskowych lub tylko nadzór archeologiczny w trakcie trwania prac ziemnych. Podkreślić należy, że koszty tych badań pokrywają poszczególni inwestorzy.

Na szczególną uwagę zasługują stanowiska charakteryzujące się dużą oceną wartości poznawczej. Należą do nich: Rzeszów stan. 2-4=34, 16, 26, 41, 54-55, 68=69, 88=89 (l.p. 2-4=34, 16, 26, 41, 54-55, 68=69, 88=89), Rzeszów ul. Leśna stan. 24 (l.p. 24), Rzeszów „Skałka” stan. 25 (l.p. 25), Rzeszów - Zalesie stan. 93, 98, 108 (l.p. 93, 98, 108), Rzeszów - Wilkowyja stan. 96, 104-105 (l.p. 96, 104-105), Rzeszów - Załęże stan. 117 (l.p. 117), osada wielokulturowa Zwiężczyca-Folwark stan. 3 (l.p. 168). Mimo, iż niektóre z nich w większej mierze są już obecnie zabudowane to w przypadku prowadzenia prac ziemnych na ich obszarze lub w ich okolicy należy bezwzględnie przeprowadzić ścisły nadzór archeologiczny.

Stanowiska, które dotychczas nie zostały wpisane do rejestru zabytków a ze względu na szczególną wartość poznawczą powinny się tam znaleźć to: Rzeszów stan. 2-4=34, 16, 26, 68=69, 88=89 (l.p. 2-4=34, 16, 26, 68=69, 88=89), Rzeszów-Zalesie stan. 98 (l.p. 98), Rzeszów -Wilkowyja stan. 96, 104-105 (l.p. 96, 104-105), Rzeszów - Załęże stan. 117 (l.p. 117), osada wielokulturowa Zwiężczyca - Folwark stan. 3 (l.p. 168). Dodatkowo wśród wymienionych stanowisk powinien się znaleźć także kopiec „Konfederatów Barskich”, Rzeszów stan. 43 (l.p. 43).

IV.4. Postuluje się ścisłą obserwację archeologiczną, którą odnieść należy przede wszystkim do:

- całego obszaru Starego Miasta oraz ulic doń przyległych, m.in. ul. Matejki, ul. Grunwaldzka, ul. Kopernika, ul. Bernardyńska, ul. Mickiewicza, ul. Zamenhofa, ul. Króla Kazimierza, ul. Słowackiego, ul. 3-ego Maja, ul. Kościuszki (możliwe dalsze relikty murów obronnych oraz bram miejskich), zespołu kościoła farnego (możliwe pozostałości cmentarza przykościelnego);
- zespołu zamkowego Lubomirskich (ufortyfikowany Zamek wraz z fosami oraz pałac letni);
- placu Ofiar Getta (jako miejsce dawnego kirkutu) oraz synagog;
- zespołów kościelnych i cerkiewnych;
- zespołu pałacowo - parkowego w Staromieściu;
- zespołu dworsko - parkowego wraz z zespołem folwarcznym w Słocinie;

- zespołu dworsko - parkowego w Zalesiu;
- dworu Piątkowskiego przy ul. Reformackiej (obecnie szkoła językowa);
- dworek przy ul. Ks. Jałowego
- pałacu Burgallera ul. Zamkowa 1;
- poaustriackich jednostek wojskowych znajdujących się w rejonie: ul. Dąbrowskiego, ul. Langiewicza, ul. Fredry, ul. Batorego, ul. Piłsudskiego, ul. Lwowskiej oraz ul. Rejtana;
- zespołu stacyjno - dworcowego Rzeszów - Staroniwa.

IV.5. Prace ziemne na wszystkich wymienionych wyżej obszarach powinny być prowadzone bezwzględnie pod nadzorem archeologicznym. W razie odkrycia reliktyw starszego osadnictwa prace te powinny zostać bezwzględnie przerwane a teren należy poddać gruntownym badaniom archeologicznym. Wynik tych badań zadecyduje o dalszych możliwościach inwestycyjnych tego terenu. Tego rodzaju ochrona z pewnością przyczyni się do powiększenia bazy źródłowej, a co za tym idzie stanu wiedzy na temat historycznego rozwoju miasta. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że niepowtarzalną okazją do badań archeologicznych są każde prace związane z modernizacją czy przebudową (budowa domów, małych żwirowni, prace melioracyjne, a szczególnie wielkie inwestycje - drogi, zbiorniki wodne i budowa zakładów przemysłowych).

IV.6. Dodatkowo postuluje się także przeprowadzenie planowych badań archeologicznych, ukierunkowanych na wyjaśnienie kwestii spornych dotyczących konkretnej problematyki. Istotne byłoby, zatem:

- przeprowadzenie badań wykopaliskowych w celu wyjaśnienia miejsca lokalizacji domniemanego grodziska. Podejmując takie prace należy zdawać sobie sprawę z trudności wynikających ze znacznego już przekształcenia terenu miasta na skutek jego silnej urbanizacji;
- podjęcie próby weryfikacji, które z odkrytych na ul. Mickiewicza reliktyw murów są pozostałością po tzw. „Bramie Wodnej” zwłaszcza, że nadal istnieją sporne kwestie co do jej lokalizacji (mur kamienny w pobliżu odsłoniętych sklepień piwnic pod Zajazdem Czadowskiego - Jazłowieckiego lub pozostałości odkryte przy okazji budowy szaletów miejskich, na wprost ul. Gałęzowskiego);
- podjęcie badań skoncentrowanych na zlokalizowaniu reliktyw wałów obronnych miasta, szczególnie w rejonie ul. Króla Kazimierza, mając przy tym na uwadze możliwy fakt ich znacznej destrukcji lub całkowitego zniszczenia;
- przeprowadzenie w obrębie samego Zamku (zarówno wewnątrz jak i w obrębie fosy) regularnych, stacjonarnych badań wykopaliskowych;
- archeologiczne rozpoznanie kopca Konfederatów Barskich. Dopiero wtedy będzie można wysuwać wnioski co do jego charakteru;
- założenie wykopów archeologicznych w celu uchwycenia i ponownego zbadania połączenia reliktyw walików z wałem głównym oraz zbadanie jego konstrukcji w okolicach Starej Bożnicy.

Dodatkowo należałoby także:

- przy okazji niezbędnych prac remontowych w okolicach kościoła Farnego, wykonać sondáže archeologiczne poza strefą starych wykopów, aby uchwycić pierwotną stratygrafię

nawarstwień kulturowych co pozwoliłoby m.in. uściślić zasięg cmentarza przy kościele a także wyeksplorować w całości jamę kultury przeworskiej, odkrytą podczas jednego z nadzorów;

- podjąć nowe badania, w tym również archeologiczne w obrębie tzw. Nowego Miasta, ze względu na brak specjalistycznych opracowań odnośnie jego zabudowy;
- podjąć weryfikację istnienia osadnictwa pradziejowego na obszarze obecnego miasta poprzez zarówno prace wykopaliskowe jak i ponowne badania powierzchniowe (mające na celu określenie stopnia zniszczenia stanowisk odkrytych podczas wcześniejszych penetracji, jak również odkrycie ewentualnych, nowych stanowisk);
- dokładnie rozpoznać pochodzenie elementów kulturowych, sygnalizowanych przez luźne znaleziska narzędzi krzemiennych i kamiennych.

Priorytet V: Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.

Kierunek działań V: Szeroki dostęp do informacji o zabytkach miasta.

V.1. Opracowanie i uchwalenie przez Miasto Studium wartości kulturowych miasta Rzeszowa (patrz pkt. I.1.).

V.2. Prowadzenie stałego monitoringu i weryfikacja obiektów uwzględnionych w GEZ, najlepiej w oparciu o komputerową bazę danych.

V.3. Umieszczenie listy obiektów znajdujących się w GEZ na stronie internetowej Urzędu Miasta.

V.4. Wspieranie inicjatyw zmierzających do upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym miasta np. w postaci publikacji przewodnikowych, popularnonaukowych i albumowych.

V.5. Organizowanie corocznych konkursów grantowych dla młodych naukowców na prace naukowobadawcze dotyczące historii i dziedzictwa kulturowego miasta.

V.7. Stymulowanie zasad partnerstwa publiczno-prywatnego - finansowanie wybranych prac badawczych i dokumentacyjnych w zagrożonych obiektach zabytkowych - ważnych dla dziedzictwa kulturowego miasta.

V.8. Używanie i stosowanie (także w stosunku do nieistniejących miejscowości) historycznych nazw miejscowych - przysiółków, historycznych nazw itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie promujących lokalną historię i lokalne tradycje.

Priorytet VI: Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego - rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.

Kierunek działań VI. Podniesienie świadomości społecznej dotyczącej dziedzictwa kulturowego.

VI.1. Zintegrowanie działań promocyjnych władz Rzeszowa w zakresie turystyki z działaniami władz samorządu wojewódzkiego, samorządów gmin ościennych oraz powiatu jako

naturalnych partnerów, np. poprzez stworzenie szlaków atrakcji turystycznych miasta i regionu (np. związanych z dziedzictwem żydowskim, COP-u, „pokolejowym” i „powojkowym”), w których miasto byłoby jednym z punktów na szlaku.

VI.2. Dokonanie wyboru najciekawszych obiektów i miejsc w mieście, opracowanie na ich bazie specjalnych szlaków dziedzictwa (pieszych i rowerowych), oznakowanie ich, opisanie poszczególnych jego elementów na towarzyszących im estetycznych, zunifikowanych w ramach szlaku tabliczkach informacyjnych, wydanie popularyzującego szlak folderu lub przewodnika, np. ,

- szlak zabytkowych cmentarzy;
- szlak zabytkowych kapliczek;
- szlak gmachów galicyjskich (obiekty prezentujące rozwój Rzeszowa w okresie galicyjskim);
- szlak rezydencji i dworów;
- szlak architektury i sztuki socrealizmu;
- szlak architektury Centralnego Okręgu Przemysłowego;
- szlak architektury modernistycznej;
- szlak architektury doby autonomii galicyjskiej;
- szlak architektury wojskowej.

VI.3. Stworzenie strony internetowej poświęconej zabytkom miasta, która zawierałaby interaktywną mapę miasta ilustrującą jego rozwój przestrzenny, lokalizację zabytków oraz informacje na ich temat, fotografie, filmy itp.

VI.4. Dokumentacja i popularyzacja historii miasta poprzez prezentację historycznych cmentarzy, np.:

- utworzenie internetowej bazy zawierającej dane na temat historii nekropolii, wybitnych osób na niej pochowanych, informacje o artystach tworzących nagrobki, fotografie oraz dokumentację prac konserwatorskich,
- wykonanie na zabytkowych cmentarzach ujednoczonych tablic informacyjnych, zawierających krótką historię, prezentację i lokalizację najciekawszych nagrobków.

VI.5. Wprowadzenie w przestrzeń pl. Ofiar Getta czytelnej wizualnie informacji o historii tego miejsca.

VI.6. Współpraca z Muzeum Okręgowym w Rzeszowie w zakresie organizacji i prowadzenia działu Historii Miasta Rzeszowa.

VI.7. Wspieranie przez miasto działań mających na celu zorganizowanie stałej ekspozycji archiwalnych fotografii ze zbiorów Edwarda Janusza (np. poprzez współpracę Galerii Fotografii Miasta Rzeszowa i Muzeum Okręgowego).

VI.8. Organizacja imprez turystycznych z wykorzystaniem potencjału zgromadzonych na terenie miasta zabytków np. rekonstrukcje historyczne, walki z wykorzystaniem bardzo bogatej infrastruktury kolejowej.

VI.9. Podjęcie działań zmierzających do udostępnienia do celów turystycznych Wieży Farnej o walorach widokowych.

VI.10. Upamiętnianie i utrwalanie w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia, ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z miastem (Leopold Lis-Kula, Jan Towarnicki, Józef Szajna) itp. poprzez działalność wydawniczą (regionalia), prowadzenie lekcji nt. przeszłości i kultury regionu, organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji itp.

VI.11. Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).

VI.12. Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej.

VI.13. Aktywne włączanie się miasta i prowadzonych przez instytucji kultury w coroczne obchody Europejskich Dni Dziedzictwa, pozwalające na szerokie propagowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i zapewniające organizowanym imprezom reklamę na terenie całego województwa za pośrednictwem plakatów z programem obchodów oraz regionalnych mediów.

VI.14. Wspieranie działań w zakresie popularyzacji akcentującej walory kulturowe i przyrodnicze turystyki pieszej i rowerowej na terenie samego miasta i jego okolic oraz rozwijanie towarzyszącej im infrastruktury (ścieżki rowerowe, sezonowe wypożyczalnie sprzętu, punkty widokowe, tablice informacyjne itp.).

VI.15. Wykorzystanie do celów promocji regionu potencjału związanego z dorobkiem artystycznym postaci związanych z Rzeszowem (np. Jerzy Grotowski, Tadeusz Kantor, Józef Szajna, Anna German, Wojciech Kilar, Stan Borys, Tadeusz Nalepa, Tomasz Stańko, Justyna Steczkowska).

VI.16. Podniesienie walorów turystycznych Podziemnej Trasy Turystycznej poprzez zmianę aranżacji oraz doposażenie trasy.

VI.17. Podjęcie działań w miarę możliwości w kierunku poszerzenia Podziemnej Trasy Turystycznej.

VI.18. Popularyzacja wszystkich obiektów zabytkowych, należących do Miasta Rzeszowa oraz do innych właścicieli, poprzez wydawnictwa o zasięgu lokalnym i ponadlokalnym.

Zadania Programu do realizacji w latach 2017 - 2020, które zostały opracowane przez miasto:

1. Działania promujące i praktycznie wykorzystujące lokalne dziedzictwo kulturowe Rzeszowa:

1.1. Projekt „Rzeszów i Stropkov - współpraca na rzecz kultury pogranicza” (Projekt dofinansowany ze środków UE w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Interreg V-A Polska-Słowacja na lata 2014 - 2020). W ramach projektu planowane jest między innymi utworzenie szlaku turystycznego „Śladami Austro - Węgier”. Szlak prezentował będzie obiekty i miejsca związane z funkcjonowaniem Monarchii Habsburgów na terenach

pogranicza polsko - słowackiego. Dobór obiektów w ramach trasy dokonany został w związku z ich niegdysiejszą funkcją militarną bądź administracyjną. Dopełnieniem szlaku będzie oznakowanie miejsca bitew toczonych w okolicach Barwinka w latach 1914 i 1915. Poza realizacją szlaku turystycznego projekt zakłada m.in. realizację cyklu prelekcji i warsztatów tematycznych, poświęconych czasom panowania habsburskiego, stworzenie wspólnego filmu promocyjnego, aplikacji i gry mobilnej, organizację wystaw oraz festiwalu historycznego.

1.2. Festiwal Przestrzeni Miejskiej - promujący zabudowę Rzeszowa poprzez organizację wydarzeń kulturalnych (corocznie).

1.3. Działania zmierzające do przejęcia Zamku Lubomirskich na cele kulturalne.

1.4. Przejęcie/zaadaptowanie budynku przy ulicy Reformackiej na cele kulturalne (tj. przeniesienie Muzeum Dobranoczek i/lub utworzenie filii Rzeszowskiego Domu Kultury, opierającego swoje działania o sztukę współczesną).

1.5. Finansowe wsparcie Podkarpackiej Komisji Filmowej w tworzeniu produkcji filmowej związanej tematycznie lub poprzez miejsce realizacji z Rzeszowem i/lub z Województwem Podkarpackim w ramach Podkarpackiego Regionalnego Funduszu Filmowego.

1.6. Organizacja Światowego Festiwalu Polonijnych Zespołów Folklorystycznych.

1.7. Organizacja Święta Paniagi (corocznie).

1.8. Organizacja Wschodu Kultury - Europejskiego Stadionu Kultury (2017).

1.9. Organizacja Festiwalu „Źródła Pamięci - Kantor-Grotowski-Szajna”.

1.10. Organizacja Rzeszów Breakout Days.

1.11. Organizacja uroczystych obchodów lokacji Miasta Rzeszowa (corocznie).

1.12. Organizacja wydarzenia pn. „Kultura od kuchni” w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa.

1.13. Organizacja wydarzeń z okazji obchodów 80-lecia Centralnego Okręgu Przemysłowego (m.in. stworzenie i wydrukowanie ilustrowanej książki dla dzieci pt. „Lot z przeszłości”, organizacja spacerów śladami COP-u po Rzeszowie, wydanie mapy Rzeszowa bazującej na projekcie COP realizowanym z budżetu MSiT w 2016 r. i PROT).

2. Rewaloryzacja zabytkowych parków na terenie miasta:

2.1. parku przy ul. Rycerskiej. Zadanie realizowane jest w okresie od 2010 r. do 2025 r., ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu pn. „Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego w latach 2014 - 2020”.

2.2. parku Miejskiego im. Solidarności w Rzeszowie dla potrzeb Rzeszowskiego Centrum Sztuki Współczesnej realizowane w latach 2015 - 2022 planowane do dofinansowania ze środków Unii Europejskiej w ramach Programu pn. „Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego w latach 2014 - 2020”;

3. Wykonanie prac remontowych następujących nagrobków w kwaterze IX cmentarza komunalnego Pobitno przy ul. Lwowskiej w Rzeszowie: nagrobka żołnierza - legionisty Tadeusza Cebuli oraz żołnierza - legionisty Jana Rożkiewicza.

8. Instrumentarium realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami miasta Rzeszowa

Instrumentami wdrażania Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami miasta Rzeszowa dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Miejskie władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć - możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych, stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno - prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz państwowych itp.,
- stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należytym stanie,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp.,
- uchwała Rady Miasta w sprawie udzielania dotacji z 2005 i 2006 r.

Zakłada się, że zadania określone w Programie będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działanie władz samorządowych z WKZ oraz z: właścicielami i posiadaczami obiektów zabytkowych, diecezją, parafiami, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi;
2. Działania własne władz samorządowych:
 - a) prawne - np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, powoływanie parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które winny być objęte ochroną;
 - b) finansowe - należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy oraz dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych;
 - c) programowe - realizacja projektów i programów regionalnych,
 - d) inne - działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.
3. działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

Zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Prezydent miasta ma obowiązek sporządzenia co 2 lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia radzie miasta. Postuluje się, by sprawozdania te przekazywane były do wiadomości Urzędu Ochrony Zabytków - Delegatura w Rzeszowie oraz do Narodowego

Instytutu Dziedzictwa - Oddział Terenowy w Rzeszowie.

9. Zasady oceny realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z art. 87 ust. 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.), Prezydent zobowiązany jest do sporządzania, co dwa lata, sprawozdań z realizacji Gminnego programu opieki nad zabytkami i przedstawiania ich Radzie Miasta. Wykonanie takiego sprawozdania, powinno być poprzedzone oceną poziomu realizacji Programu, uwzględniające wykonanie zadań, które zostały przyjęte do wypełnienia w czteroletnim okresie obowiązywania Gminnego programu opieki nad zabytkami oraz efektywność wcielenia ich w życie.

W ramach priorytetu I: Ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym historycznych układów urbanistycznych i najważniejszych układów ruralistycznych na terenie miasta, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- czy dokonano aktualizacji Studium, w jakim zakresie, jakich obiektów dotyczyły zmiany;
- jakie działania podjęto w sprawie poszerzenia obszaru ochrony w ramach wpisu zespołu zabytkowego centralnej części miasta (decyzja A-325 z dn. 30.01.1969 r.);
- czy w powstających dokumentach (strategie, mpzp, programy itp.) oraz dla działań inwestycyjnych uwzględniono postulaty ochrony dziedzictwa kulturowego;
- jakie zadania wykonano w ramach działań zmierzających do uzupełnienia zabudowy pld. i zach. pierzei Rynku;
- liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków obszarów, obiektów i zespołów zabytkowych;
- jakie prace podjęto w otoczeniu obiektów zabytkowych, ilu obiektów te prace dotyczyły, wydatki na te zadania;
- dla jakich terenów została wykonana rewaloryzacja, jakie poniesiono wydatki;
- czy i w jaki sposób ograniczono ruch kołowy w historycznym centrum miasta.

W ramach priorytetu II: Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla miasta, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- czy wpisano nowe obiekty do rejestru zabytków, ilość rozpoczętych procedur;
- poziom (w %) wydatków budżetu miasta na ochronę i opiekę nad zabytkami;
- czy nadano nowe funkcje obiektom zabytkowym, jakim;
- wartość finansowa wykonanych prac remontowo - konserwatorskich przy zabytkach oraz liczba obiektów poddanych ww. pracom;
- działania w zakresie rewitalizacji budynku dworca, deptaka przy ul. Kościuszki i ul. Grunwaldzkiej wraz z przeprowadzeniem niezbędnych badań archeologicznych, ilość poniesionych środków;
- ilość obiektów włączonych/wyłączonych z gminnej ewidencji zabytków;
- czy przekazano Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, na potrzeby utworzenia centrum kulturalnego;
- jak wygląda ochrona architektury willowej, jakich obiektów dotyczyła;

- jakich obiektów przeprowadzono rewaloryzację parków, ile poniesiono środków, jakie wykonano zadania;
- czy utworzono skansen;
- czy wykonano badania stratygraficzne w obrębie tynków zewnętrznych pozwalających badać stratygraficznych w obrębie tynków zewnętrznych pozwalających, dla jakich obiektów;
- czy pozyskano nieużytkowany budynek przy ul. Reformackiej na cele kulturalne.

W ramach priorytetu III: Opieka nad zabytkami ruchomymi, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- czy wpisano zabytki ruchome do rejestru zabytków;
- jakie prace podjęto przy obiektach ruchomych ilu obiektów te prace dotyczyły, wydatki na te zadania;
- wysokość dofinansowania zakupów eksponatów muzealnych dla muzeów z terenu miasta.

W ramach priorytetu IV: Opieka nad zabytkami archeologicznymi, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- poziom (w %) wydatków budżetu miasta na ochronę stanowisk archeologicznych;
- ilość podjętych nadzorów archeologicznych;
- czy w mpzp zawarto zasady/informacje dla stanowisk archeologicznych;
- ilość odkryć reliktyw starszego osadnictwa;
- jakie obiekty objęto ścisłą obserwacją archeologiczną;
- jakie przeprowadzono badania wykopaliskowe.

W ramach priorytetu V: Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji:

- czy opracowano i uchwalono Studium wartości kulturowych miasta Rzeszowa;
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych, publikacji na terenie miasta;
- czy umieszczono GEZ na stronie internetowej Urzędu Miasta;
- działania w zakresie monitoringu i weryfikacji GEZ;
- w jaki sposób upowszechniano wiedzę o dziedzictwie kulturowym miasta;
- czy poprawnie stosowano historyczne nazwy miejscowe - przysiółków, historycznych nazw itp.

W ramach priorytetu VI: Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego - rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne, inne, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- poziom (w %) wydatków budżetu miasta na rozwój turystyki, działania edukacyjne oraz promocyjne;
- liczba utworzonych szlaków turystycznych, tras rowerowych;
- liczba osób zwiedzających muzea, skanseny, izby regionalne itp.;
- zakres współpracy z organizacjami pozarządowymi;

- liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej;
- zakres rewitalizacji terenów kolejowych, ilość wydanych środków, czy nadano nowe funkcje obiektom;
- czy utworzono stronę internetową poświęconą zabytkom miasta, ilość wejść na stronę;
- czy utworzono stronę internetową poświęconą bazy zawierającej dane na temat historii nekropolii, wybitnych osób na niej pochowanych, informacje o artystach tworzących nagrobki, fotografie oraz dokumentację prac konserwatorskich, ilość wejść na stronę;
- ilość wykonanych tablic informacyjnych na zabytkowych cmentarzach;
- ilość zorganizowanych imprez, ilość osób biorących udział;
- jak wyglądała ochrona lokalnych tradycji, jakie podjęto działania;
- liczba zrealizowanych zadań promocyjnych, wystaw, działań edukacyjnych, publikacji na terenie miasta, jakich dotyczyły obiektów;
- jakie podjęto wspólne działania z Muzeum Okręgowym w Rzeszowie w zakresie organizacji i prowadzenia działu Historii Miasta Rzeszowa;
- czy zorganizowano wystawę mającą na celu zorganizowanie stałej ekspozycji archiwalnych fotografii ze zbiorów Edwarda Janusza, w jakim obiekcie;
- czy udostępniono do celów turystycznych Wieży Farnej o walorach widokowych;
- jakie działania podjęto na rzecz upamiętniania i utrwalania w pamięci mieszkańców, zwłaszcza młodego pokolenia, ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z miastem;
- jak wspierano lokalne inicjatywy zmierzające do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych;
- jakie działania podjęto w zakresie popularyzacji akcentującej walory kulturowe i przyrodnicze turystyki pieszej i rowerowej na terenie samego miasta i jego okolic oraz rozwijanie towarzyszącej im infrastruktury;
- czy dokonano zmian aranżacji oraz doposażenie, poszerzenie Podziemnej Trasy Turystycznej, jakie działania podjęto, wartość przeznaczonych/poniesionych środków.

W ramach Zadań Programu do realizacji w latach 2017 - 2020, które zostały opracowane przez miasto, przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu:

- jakie podjęto przyjmuje się następujące wskaźniki oceniające poziom realizacji Programu;
- czy zrealizowano projekt „Rzeszów i Stropkov - współpraca na rzecz kultury pogranicza”;
- jakie zadania podjęto w ramach Festiwalu Przestrzeni Miejskiej w obszarze ochrony zabytków;
- czy przejęto Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, na cele kulturalne, jakie podjęto działania w tym celu;
- czy przejęto/zaadaptowano budynek przy ulicy Reformackiej na cele kulturalne, budynku przy ulicy Reformackiej na cele kulturalne;
- forma wsparcia Podkarpackiej Komisji Filmowej w tworzeniu produkcji filmowej związanej tematycznie lub poprzez miejsce realizacji z Rzeszowem i/lub z Województwem Podkarpackim w ramach Podkarpackiego Regionalnego Funduszu Filmowego, wysokość poniesionych środków;

- jakie imprezy zostały zorganizowane w obszarze ochrony zabytków, ilość osób uczestniczących, wysokość poniesionych środków finansowych;
- czy dokonano rewaloryzacji zabytkowych parków na terenie miasta, jakie podjęto działania, ile przeznaczono/wydano środków.

10. Źródła finansowania Gminnego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z obowiązującą ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dbałość o zabytek polega między innymi na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań jest obowiązkiem nie tylko właściciela zabytku, lecz także każdego podmiotu mającego tytuł prawny do zabytku, tj. osób fizycznych, jednostek organizacyjnych, a więc trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest zadaniem własnym. Ochrona zabytków i opieka nad nimi, a także wszelkie działania związane ze zmianą ich funkcji w przestrzeni publicznej oraz ich popularyzacją i udostępnianiem społecznym, mogą być finansowane z różnych źródeł w zależności od typu działań.

Niniejszy rozdział wskazuje możliwości w zakresie pozyskiwania dodatkowych środków ze źródeł pozabudżetowych. Ważne jest, by władze miasta z własnej inicjatywy podjęły próbę wygospodarowania w budżecie środków przeznaczonych na realizację zapisów Gminnego programu opieki nad zabytkami. Tym bardziej, że znaczna część źródeł zewnętrznych wymaga zapewnienia wkładu własnego w finansowanych przez nie projektach. Główny obowiązek związany z opieką, ochroną oraz finansowaniem wszelkich prac konserwatorskich lub robót budowlanych, spoczywa na właścicielach i użytkownikach obiektów zabytkowych.

Źródła zewnętrznego finansowania można podzielić następująco:

• Źródła krajowe:

- dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- dotacje wojewódzkie;
- dotacje gminne;
- Fundusz Termomodernizacji i Remontów;
- Fundusz Kościelny;
- programy operacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego;
- promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

• Źródła zagraniczne:

- źródła unijne w ramach funduszy strukturalnych;
- źródła z programu Polska Cyfrowa PO PC 2014 - 2020;
- źródła pozaunijne - Mechanizm Norweski i Mechanizm Finansowy EOG.

10.1. Dotacje

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2014 r. poz. 1446 ze zm.) dotacja może zostać udzielona osobie fizycznej, jednostce samorządu terytorialnego lub innej jednostce organizacyjnej będącej właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja udzielana jest na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, planowanych do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym, bądź na zasadzie refundacji poniesionych już nakładów przed upływem 3 lat po wykonaniu prac.

Art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa szczegółowo wykaz działań które mogą podlegać dofinansowaniu. Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować wyłącznie nakłady konieczne poniesione na przeprowadzenie następujących działań:

- sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
- przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
- wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
- opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
- wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
- sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
- zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
- odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
- działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków;
- zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Standardowo, dotacja udzielana jest w wysokości do 50% nakładów koniecznych na wykonanie powyższych działań. Natomiast wysokość dotacji może zostać zwiększona, nawet do 100% nakładów koniecznych, w wypadku jeżeli:

- zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową,

- wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem, technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych,
- stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.

Jednocześnie, łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa, nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

• **Dotacje Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Przemysłu**

Zasady i tryb postępowania przy finansowaniu i współfinansowaniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach zabytkowych województwa podkarpackiego dotowanych ze środków budżetowych Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków - dział 921, rozdział 92120 - ochrona zabytków i opieka nad zabytkami. Dotacja może być udzielona na dofinansowanie:

- nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, ustalonych na podstawie kosztorysu zatwierdzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia wniosku;
- nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, które zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia wniosku o udzielenie dotacji/refundacja.

Z wnioskiem o udzielenie dotacji na dofinansowanie prac przeprowadzonych w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku może wystąpić wnioskodawca, którego działalność nie jest finansowana ze środków publicznych. Wniosek o udzielenie dotacji, o której mowa wnioskodawca może złożyć po przeprowadzeniu wszystkich prac lub robót przy zabytku wpisanym do rejestru, określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Wnioski składa się w następujących terminach:

- na dofinansowanie prac, które mają być przeprowadzone, do dnia 28 lutego roku, w którym dotacja ma być udzielona,
- na dofinansowanie prac przeprowadzonych w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku do dnia 30 czerwca roku, w którym dotacja ma być udzielona. Prace, na których przeprowadzenie udzielono dotacji mogą być ponownie dofinansowane, jeżeli zaistnieje potrzeba ich przeprowadzenia, po upływie 10 lat od roku udzielenia dotacji.

W terminie do 31 marca każdego roku budżetowego Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków w Przemysłu powołuje Komisję, której celem jest ocena zakwalifikowanych wniosków pod względem merytorycznym i wskazanie propozycji wyboru wniosków celem wprowadzenia ich do planu finansowo - rzeczowego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z/s w Przemysłu. W odniesieniu do refundacji w terminie do 31 lipca.

• **Dotacje z budżetu Województwa Podkarpackiego**

Dotacje udzielane są na podstawie przyjętej uchwały nr XVII/285/12 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 30 stycznia 2012 r. w sprawie określenia zasad udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze województwa podkarpackiego. Celem dotacji jest wspieranie i uzupełnianie działań zapewniających właścicielom zabytków właściwą opiekę nad wartościowymi elementami substancji zabytkowej, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków o szczególnej wartości artystycznej, historycznej oraz naukowej. Wnioski o udzielenie dotacji celowej składane są corocznie do 15 września, termin ten nie ma zastosowania w przypadku ubiegania się o dotację na prace interwencyjne wynikające z zagrożenia zabytku. Dofinansowaniem objęte są wyłącznie prace w obiektach wpisanych do rejestru zabytków, których realizacja planowana jest na rok następujący po roku złożenia wniosku (z wyjątkiem tzw. prac interwencyjnych). Dofinansowanie nie obejmuje refundacji tj. zwrotu poniesionych kosztów na prace zrealizowane przed terminem złożenia wniosku.

• **Dotacje z budżetu miasta Rzeszów**

Dotacje udzielane są na podstawie przyjętej uchwały nr XXXVII/59/2005 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 22 marca 2005 r., zmienionej uchwałą nr LXIII/218/2006 Rady Miasta Rzeszowa z dnia 26 września 2006 r. w sprawie określenia zasad udzielenia dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, w której zwiększono kwotę dotacji do 100% w przypadku otrzymania przez Gminę środków na ten cel z budżetów innych jednostek samorządu terytorialnego, np. Województwa Podkarpackiego. Podmioty ubiegające się o dotację powinny przedłożyć Prezydentowi Miasta Rzeszowa wniosek do 15 września każdego roku poprzedzającego rok budżetowy.

• **Fundusz Termomodernizacji i Remontów**

Celem rządowego programu wsparcia remontów i termomodernizacji jest poprawa stanu technicznego istniejących zasobów mieszkaniowych, ze szczególnym uwzględnieniem ich termomodernizacji. Z programu mogą skorzystać właściciele zasobów mieszkaniowych (gminy, spółdzielnie mieszkaniowe, właściciele mieszkań zakładowych i prywatni właściciele). Jego beneficjentami są także osoby mieszkające w budynkach objętych programem, gdyż poprawia się komfort zamieszkiwania z jednoczesnym zmniejszeniem opłat za energię cieplną.

Program realizowany na podstawie ustawy o wspieraniu termomodernizacji i remontów obejmuje dwa główne moduły - wsparcie przedsięwzięć termomodernizacyjnych i wsparcie przedsięwzięć remontowych. Wprowadza on także dodatkowe wsparcie dla właścicieli budynków mieszkalnych objętych w przeszłości czynszem regulowanym. Wsparcie jest udzielane w postaci tzw. premii, czyli spłaty części kredytu wykorzystanego na realizację przedsięwzięcia. Spłata jest dokonywana ze środków Funduszu Termomodernizacji i Remontów, obsługiwanego przez Bank Gospodarstwa Krajowego i zasilanego ze środków budżetu państwa.

• **Program Dom Kultury+**

Organizatorem Programu Dom Kultury+ jest Narodowe Centrum Kultury. Jest on realizowany zgodnie z założeniami Paktu dla Kultury. Celem działań podejmowanych w ramach programu jest poszerzenie dostępu do kultury, stworzenie warunków sprzyjających rozwojowi współpracy, komunikacji, pobudzenie aktywności obywatelskiej w przestrzeni kultury, wykreowanie warunków sprzyjających nowoczesnej edukacji kulturalnej i artystycznej.

Koncepcja Programu została oparta na założeniu, że uczestnictwo w kulturze sprzyja podnoszeniu kompetencji społeczeństwa, tworzeniu warunków do rozwijania aktywności twórczej i przygotowaniu obywateli do aktywnego udziału w różnych formach życia społecznego. O wsparcie w ramach Programu mogą ubiegać się zarówno samorządowe instytucje kultury (z wyłączeniem instytucji współprowadzonych przez Ministra oraz jednostki samorządu terytorialnego), jak i organizacje pozarządowe.

• **Bardzo Młoda Kultura. Wieloletni program wspierania edukacji kulturowej**

Celem wieloletniego programu realizowanego w ramach Paktu dla Kultury przez Narodowe Centrum Kultury jest budowanie systemowych rozwiązań wzmacniających stymulowanie kreatywności i edukacji kulturowej przez 16 podmiotów wyłonionych w drodze konkursu - po jednym z każdego województwa.

Podstawowym celem programu jest wpieranie edukacji kulturowej w Polsce. Cel ten będzie urzeczywistniany przez realizację całego szeregu zadań pośrednich. Realizacja zadania odbywa się na terenie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 2016 - 2018. O dofinansowanie w ramach Programu mogą się ubiegać samorządowe instytucje kultury. Przy realizacji zadania wskazane jest nawiązanie współpracy poprzez zawarcie porozumienia lub utworzenie konsorcjum z następującymi podmiotami:

- kuratoriami oświaty, centrami i ośrodkami doskonalenia nauczycieli;
- publicznymi i/lub niepublicznymi instytucjami oświatowo - wychowawczymi;
- organizacjami pozarządowymi;
- instytucjami kultury;
- innymi podmiotami działającymi na polu edukacji kulturowej w województwie.

Każdy z wnioskodawców będzie mógł ubiegać się o dotację w wysokości od 300 do 900 tysięcy złotych na trzyletni okres realizacji dokumentu, a także wsparcie organizacyjne i merytoryczne od powołanego przez NCK zespołu zajmującego się jego obsługą. W ramach programu odbywać się będą doroczne spotkania wszystkich beneficjentów, w trakcie których będą się dzielić doświadczeniami i poszukiwać wspólnie rozwiązań.

• **Fundusz Kościelny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji**

Dodatkowo możliwość wsparcia prac przy zabytkach sakralnych daje Fundusz Kościelny (funkcjonujący w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji). Fundusz Kościelny jest ustawową formą rekompensaty za utracone przez kościoły dobra ziemskie. Jednym z celów funduszu jest dofinansowywanie remontów i konserwacji obiektów sakralnych o wartości zabytkowej, w tym podstawowe prace zabezpieczające obiekt, a w szczególności remonty stropów, dachów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji

elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej. Katalog prac objętych dofinansowaniem nie uwzględnia otoczenia, wystroju wnętrz, zabytków ruchomych będących wyposażeniem świątyni, jednak nie zawiera ograniczenia związanego z wpisaniem obiektu do rejestru zabytków: dotyczy wszystkich obiektów sakralnych, także tych, znajdujących się w ewidencji konserwatorskiej.

• **Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej**

W szczególnych projektach możliwe jest pozyskanie środków z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie.

Fundusz dysponuje środkami przeznaczonymi na finansowanie ochrony środowiska i gospodarki wodnej w celu realizacji zasady zrównoważonego rozwoju i polityki ekologicznej państwa oraz na współfinansowanie projektów inwestycyjnych, kosztów operacyjnych i działań realizowanych z udziałem środków pochodzących z Unii Europejskiej.

Środki w/w funduszy (a także Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej) mogą być przeznaczone m.in. na:

- edukację ekologiczną oraz propagowanie działań proekologicznych i zasady zrównoważonego rozwoju,
- przedsięwzięcia związane z ochroną przyrody, w tym urządzenie i utrzymanie terenów zieleni, zadrzewień, zakrzewień oraz parków.

Środki wojewódzkich funduszy mogą być przeznaczone m.in. także na dofinansowywanie:

- działań związanych z utrzymaniem i zachowaniem parków oraz ogrodów, będących przedmiotem ochrony na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

10.2. Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Jednym z najważniejszych źródeł finansowania zadań związanych z ochroną i opieką zabytków są środki budżetu państwa będące w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, który corocznie ogłasza stosowne konkursy.

Programy operacyjne Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego:

• **Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2018, Ochrona Zabytków**

Dnia 1 października 2017 r. weszło w życie nowe rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 27 września 2017 r. w sprawie szczegółowych warunków uzyskiwania dofinansowania realizacji zadań z zakresu kultury, trybu składania wniosków oraz przekazywania środków z Funduszu Promocji Kultury (Dz. U. poz. 1808).

Strategicznym celem programu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

Do programu nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich. O dofinansowanie w ramach programu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego, osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie.

- **Program „Infrastruktura kultury”**

Celem programu jest poprawa warunków funkcjonowania instytucji i obiektów kultury. Przedmiotem dofinansowania mogą być modernizacje i remonty obiektów przeznaczonych na działalność kulturalną i edukacyjną, w zakresie kultury oraz przygotowanie dokumentacji technicznej do inwestycji.

- **Dotacje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na badania archeologiczne**

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego udziela dotacji na badania archeologiczne zgodnie z przyjętym Rozporządzeniem z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

Rozporządzenie określa warunki i tryb udzielania oraz rozliczania dotacji na:

1) badania archeologiczne prowadzone ze względu na planowane albo realizowane:

- a) roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru zabytków lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w wojewódzkiej ewidencji zabytków,
- b) roboty ziemne lub zmianę charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co może doprowadzić do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego.

2) wykonanie dokumentacji badań archeologicznych, o których mowa w pkt. 1.

Dotację na przeprowadzenie badań archeologicznych otrzymać może osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna zamierzająca realizować te działania, w przypadku gdy koszt planowanych badań archeologicznych i ich dokumentacji będzie wyższy niż 2% kosztów planowanych do przeprowadzenia działań. Zasady udzielania określone są w art. 82a i 82b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne.

10.3. Środki europejskie

Poza podstawowymi źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej oraz Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.

- **Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej 2014 - 2020**

Obecnie trwa przygotowanie trzech typów programów: transgranicznych, transnarodowych i międzyregionalnego na lata 2014 - 2020. Zasadniczą różnicą między trzema typami współpracy jest zakres terytorialny, w ramach którego można realizować wspólne przedsięwzięcia:

- obszary przylegające do granic państwowych, w przypadku programów współpracy transgranicznej. Programy transgraniczne służą przede wszystkim budowaniu więzi łączących społeczności po obu stronach granicy. Ich realizacja ma na celu wzmocnienie współpracy

poprzez wzrost liczby wspólnych inicjatyw dotyczących między innymi ochrony środowiska, rozbudowy infrastruktury, wymiany kulturalnej, czy wzajemnych kontaktów młodzieży;

- duże zgrupowania europejskich regionów z kilku lub kilkunastu państw w ramach programów współpracy transnarodowej;
- wszystkie regiony UE w zakresie współpracy międzyregionalnej. Projekty, oparte na współpracy z partnerami zagranicznymi mogą dotyczyć między innymi kultury, sztuki, turystyki i promocji regionu.

• **Kreatywna Europa**

Kreatywna Europa to nowy program Unii Europejskiej oferujący wsparcie finansowe dla sektorów audiowizualnych, kultury i kreatywnych. Program ten będzie realizowany w latach 2014 - 2020 i będzie zawierał trzy komponenty: MEDIA, KULTURA i część międzysektorową z nowym instrumentem finansowym od 2016 r. Nowe priorytety, które pojawiają się w Kreatywnej Europie wynikają z analizy obecnej sytuacji sektorów kultury w Europie i problemów, jakie napotykają europejscy artyści. Są to przede wszystkim: budowanie kompetencji sektorów kultury i kreatywnych do skutecznego działania na poziomie ponadnarodowym oraz strategiczne budowanie i rozwój publiczności dla odbioru europejskich dzieł i zwiększanie dostępu do kultury.

Komponent Kultura jest częścią programu Kreatywna Europa skierowaną do instytucji, organizacji i innych podmiotów działających w sektorach kultury i kreatywnych. Jego celem jest promocja europejskiej kultury i sztuki, zwiększanie mobilności artystów i dzieł europejskich, budowanie współpracy kulturalnej na poziomie ponadnarodowym, rozwijanie europejskiej publiczności oraz dostosowywanie sektorów kultury i kreatywnych do technologii cyfrowych i wdrażania innowacji.

• **Program Europa dla Obywateli 2014 - 2020**

Powyższy program jest kolejnym programem wspólnotowym skierowanym na realizację „miękkich” działań projektowych między innymi w tematyce dziedzictwa kulturowego, którego celem jest zwiększenie świadomości obywateli o historii i integracji europejskiej oraz pomoc w lepszym zrozumieniu polityki UE i jej wpływu na życie codzienne obywateli państw członkowskich.

Celami ogólnymi programu są:

- rozwijanie obywatelstwa europejskiego przez umożliwienie współpracy i uczestnictwa w budowaniu demokratycznej, różnorodnej kulturowo, otwartej na świat Europy;
- rozwijanie poczucia tożsamości europejskiej opartej na wspólnych wartościach, historii i kulturze, umacnianie poczucia odpowiedzialności za UE wśród obywateli;
- pogłębianie tolerancji i wzajemnego zrozumienia między obywatelami Europy.

Cele ogólne realizowane są na poziomie ponadnarodowym za pomocą celów szczegółowych, do których należy:

- gromadzenie członków społeczności lokalnych z całej Europy w celu wymiany doświadczeń, opinii i wartości;
- wspieranie działań, debat i refleksji na temat obywatelstwa europejskiego i demokracji przy współpracy z europejskimi organizacjami społeczeństwa obywatelskiego;

- przybliżanie Europy obywatelom przez propagowanie europejskich wartości i osiągnięć z zachowaniem pamięci o jej historii;
- zachęcanie obywateli i organizacji obywatelskich we wszystkich krajach do wzajemnych kontaktów, umacniających dialog międzykulturowy (jedność w różnorodności), budowanie więzi między „starymi” a nowymi członkami UE.

Program składa się z dwóch obszarów tematycznych: Pamięć i Obywatelstwo europejskie oraz Demokratyczne zaangażowanie i uczestnictwo obywatelskie, które są uzupełnione przez działanie horyzontalne nazwane „waloryzacją”, prowadzące się do analizy, rozpowszechniania i wykorzystania wyników projektów dofinansowanych z Programu „Europa dla Obywateli”. Minimalna kwota dofinansowania projektu to 60 000 euro, maksymalna 600 000 euro. Wsparcie finansowe Unii nie może przekroczyć 70% całkowitego budżetu. Wnioski mogą składać organizacje badające europejską politykę publiczną (ośrodki analityczne) lub organizacje społeczeństwa obywatelskiego, które przez swoje stałe i regularnie prowadzone działania wnoszą konkretny wkład w realizację celów programu Europa dla Obywateli, a ponadto spełniają wszystkie następujące wymagania:

- posiadają osobowość prawną co najmniej od czterech lat,
- działają na poziomie europejskim,
- nie są nastawione na zysk,
- mają siedzibę w jednym z krajów członkowskich UE, krajach EFTA i innych, jeśli podpisały one w 2014 r. protokół ustaleń z Komisją Europejską.

• Program operacyjny infrastruktura i środowisko 2014 - 2020

Program Infrastruktura i Środowisko 2014 - 2020 to największy program finansowany z Funduszy Europejskich nie tylko w Polsce, ale i Unii Europejskiej. Główne obszary, na które zostaną przekazane środki to: gospodarka niskoemisyjna, ochrona środowiska, przeciwdziałanie i adaptacja do zmian klimatu, transport i bezpieczeństwo energetyczne oraz ochrona zdrowia i dziedzictwo kulturowe. Budżet programu wynosi ponad 27,4 mld euro z Funduszy Europejskich (FE), czyli ok. 115 mld zł.

Priorytet nr 8. Ochrona i rozwój dziedzictwa kulturowego - alokacja z FE 467,3 mln euro: inwestycje w ochronę i rozwój dziedzictwa kulturowego oraz zasobów kultury, np. instytucji kultury, szkół artystycznych.

• Polska Cyfrowa PO PC 2014 - 2020

Projekt programu operacyjnego Polska Cyfrowa przygotowały Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji oraz Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju. Program został przyjęty przez rząd 8 stycznia 2014 r., 5 grudnia 2014 r. przez Komisję Europejską. Orientacyjna kwota przewidziana na nabory w 2015 r. to blisko 2,6 mld zł. Celem tego programu jest wykorzystanie potencjału cyfrowego do poprawy jakości życia. Ministerstwo Administracji wychodzi z założenia, że pełne wykorzystanie potencjału nowoczesnych technologii wymaga nie tylko budowy infrastruktury i usług, ale także wspierania kompetencji cyfrowych Polaków.

W ramach programu planuje się realizację czterech osi priorytetowych:

Oś priorytetowa I. Powszechny dostęp do szybkiego Internetu - alokacja UE - 1 020 222 652 EUR.

Cel szczegółowy 1. Wyeliminowanie terytorialnych różnic w możliwości dostępu do szerokopasmowego Internetu o wysokich przepustowościach.

Oś priorytetowa II. E - Administracja i otwarty rząd - alokacja UE 949 604 018 EUR.

Cel szczegółowy 2. Wysoka dostępność i jakość e - usług publicznych.

Cel szczegółowy 3. Cyfryzacja procesów back-office w administracji rządowej.

Cel szczegółowy 4. Cyfrowa dostępność i użyteczność informacji sektora publicznego.

Oś priorytetowa III. Cyfrowa aktywizacja społeczeństwa - alokacja UE 145 000 000 EUR.

Cel szczegółowy 5. Zwiększenie stopnia oraz poprawa umiejętności korzystania z Internetu, w tym e-usług publicznych.

Cel szczegółowy 6. Pobudzanie potencjału uzdolnionych programistów dla zwiększenia zastosowania rozwiązań cyfrowych w gospodarce i administracji.

Oś priorytetowa IV. Pomoc techniczna - alokacja UE 57 668 000 EUR.

Cel szczegółowy 7. Wsparcie procesu zarządzania i wdrażania programu.

Cel szczegółowy 8 Informacja, promocja i doradztwo.

• **Ustawa o rewitalizacji z dnia 9 października 2015 r.**

Głównym celem ustawy jest zapewnienie skuteczności i powszechnego charakteru działań rewitalizacyjnych, a także ich kompleksowości i wprowadzenia mechanizmów koordynacji. Ustawa określa programowanie, koordynację i tworzenie warunków do realizacji procesu rewitalizacji przez jej interesariuszy jako fakultatywne zadanie własne gminy. Głównymi adresatami ustawy są organy samorządu terytorialnego oraz mieszkańcy gmin, na terenie których znajdują się obszary zdegradowane i w których prowadzone będą działania rewitalizacyjne.

Obecnie ważnym źródłem finansowania działań rewitalizacji, pokrywającym się z pierwszym okresem obowiązywania ustawy, będą środki europejskich funduszy strukturalnych i inwestycyjnych (głównie EFS, EFRR oraz dodatkowo środki FS). Umowa Partnerstwa, czyli główny dokument ustanawiający ramy wdrażania środków unijnych w perspektywie budżetowej 2014 - 2020, wskazuje „miasta i dzielnice miast wymagające rewitalizacji” jako jeden z pięciu tzw. obszarów strategicznej interwencji. Zgodnie z dokonanymi szacunkami, na działania rewitalizacyjne w ramach wybranych priorytetów inwestycyjnych przeznaczona zostanie co najmniej równowartość 25 mld zł. Środki te będą głównie dotyczyć regionalnych programów operacyjnych (RPO). Do tej kwoty należy także doliczyć wkład własny beneficjentów.

• **Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014 - 2020**

Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego (RPO WP) na lata 2014 - 2020 został przyjęty uchwałą nr 33/629/15 przez Zarząd Województwa Podkarpackiego w Rzeszowie dnia 3 marca 2015 r. To najważniejszy instrument polityki rozwoju regionu dla obecnej perspektywy finansowej. Program stanowi odpowiedź na zdiagnozowane potrzeby regionalne, wynikające z analizy barier i potencjałów województwa podkarpackiego uwzględniając przy tym pożądane kierunki interwencji, określone w unijnych, krajowych i regionalnych dokumentach strategicznych. Na realizację Programu zostanie przeznaczona 2 114,2 mln euro, z czego EFRR stanowi 1 519,5 mln euro, natomiast

EFS 594,7 mln euro. Środki z obu funduszy będą się uzupełniać i pozwolą na bardziej kompleksowe działania.

Celem głównym RPO WP jest wzmocnienie i efektywne wykorzystanie gospodarczych i społecznych potencjałów regionu dla zrównoważonego i inteligentnego rozwoju województwa.

Podstawą wyboru celów tematycznych polityki spójności na lata 2014 - 2020 realizowanych w ramach RPO WP, są przede wszystkim zapisy Strategii rozwoju województwa - Podkarpackie 2020. W RPO WP wyznaczone przez Komisję Europejską cele tematyczne uporządkowane zostały w 10 osiach priorytetowych, w tym priorytet IV. Ochrona środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego.

11. Realizacja i finansowanie przez miasto Rzeszów z zakresu ochrony zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, na każdym właścicielu i posiadaczu zabytku spoczywają obowiązki, wynikające z zasad sprawowania opieki nad zabytkami. Dbanie o stan zabytku, tym samym ponoszenie nakładów na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane spoczywa na właścicielu i posiadaczu obiektu zabytkowego, dysponującego tytułem prawnym do zabytku. W przypadku jednostki samorządu terytorialnego prowadzenie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd miejski powinna przebiegać dwutorowo, uwzględniając poniższe priorytety:

- 1) opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest miasto Rzeszów;
- 2) kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze miasta Rzeszowa;

Miasto jako właściciel obiektów zabytków, ujętych w gminnej ewidencji zabytków oraz wpisanych do rejestru zabytków, jest ustawowo zobligowane do opieki nad tymi obiektami, utrzymywania w dobrym stanie technicznym, przeprowadzania remontów i bieżących konserwacji. Niezależnie od zapisów legislacyjnych miasto powinno dołożyć wszelkich starań, aby stan zabytków, jak i całej przestrzeni publicznej, wpływał pozytywnie na jakość życia mieszkańców, a turystów zachęcać do dłuższych pobytów.

Miasto planuje wspierać finansowo prace konserwatorskie i remonty zabytków w latach obowiązywania Gminnego programu opieki nad zabytkami. Środki przeznaczane na zabytki są zabezpieczane w budżecie miasta w przypadku realizacji zadań określonych w Programie. W budżecie gminy zabezpieczone są co roku środki przeznaczone na zabytki, co jest uzależnione od ilości wniosków i środków w budżecie.

Zgodnie z art. 81 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 roku (Dz.U.2014 poz. 1446) dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków może być udzielona przez organ stanowiący gminy, powiatu lub samorządu województwa w trybie i na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale. W myśl powyższych przepisów Gmina Miasto Rzeszów

przyjęła uchwałę nr XXXVII/59/2005 z dn. 22 marca 2005 r., zm. uchwałą nr LXIII/218/2006 z dn. 26 września 2006 r. w sprawie określenia zasad i trybu postępowania o udzielenie dotacji z budżetu Miasta Rzeszowa na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków. W latach 2013 - 2016 przyznano z budżetu miasta łączną kwotę w wysokości 1 843 400 zł z przeznaczeniem na dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

W latach 2013 - 2016 udzielono z budżetu Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków dotacje na prace przy zabytkach nieruchomości i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków z terenu Gminy Miasto Rzeszów na łączną kwotę 1 035 000 zł.

Natomiast z budżetu Marszałka Województwa Podkarpackiego w latach 2013 - 2016 z budżetu Marszałka Województwa Podkarpackiego na dotacje na prace przy zabytkach nieruchomości i ruchomych wpisanych do rejestru zabytków z terenu Gminy Miasto Rzeszów przeznaczono kwotę 471 000 zł.

Zaleca się, aby finansowe wsparcie gminy w latach 2017 - 2020 przy zadaniach z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego, w miarę możliwości, z każdym kolejnym rokiem systematycznie wzrastało do pewnego, stałego poziomu finansowania (np. procentowego udziału w corocznie uchwalanym budżecie). Pozwoli to potencjalnym beneficjentom na zaplanowanie inwestycji w perspektywie kilkuletniej (np. gdy w ciągu jednego roku nie jest możliwe zakończenie prac). Kolejnym rozwiązaniem polepszającym stan zachowania lokalnych zabytków jest występowanie gminy w roli partnera przy projektach unijnych lub ministerialnych, w których beneficjenci (właściciele zabytków) często nie są w stanie zapewnić wymaganego wkładu własnego. Takie działania z pewnością podniosłyby poziom życia mieszkańców oraz atrakcyjność turystyczną miasta.

Zadania Gminnego programu opieki nad zabytkami mogą też być realizowane przez instytucje kultury podległe gminie lub funkcjonujące na jej terenie (np. regionalne izby tradycji, domy kultury, biblioteki) w ramach działalności bieżącej. Ponadto (w zakresie ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie) gmina może wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez organizacje pozarządowe (między innymi stowarzyszenia, parafie).

12. Bibliografia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
2. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.;
3. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach;
4. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym;
5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r.- Prawo budowlane;
6. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska;
7. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody;
8. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami;
9. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej;
10. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie;
11. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach;
12. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach;
13. Ustawa z 6 września 2001 r. o dostępie do informacji publicznej;
14. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem;
15. Materiały konserwatorskie udostępnione przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Przemyślu, Delegatura w Rzeszowie;
16. Materiały udostępnione przez Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków w Rzeszowie;
17. Gminny Program opieki nad Zabytkami Miasta Rzeszowa na lata 2013 - 2016;
18. Dzieje Rzeszowa, tom III: 1918 - 1944 rozdz. Rozwój przestrzenny i architektura, (zasięg granic wsi podrzeszowskich, oprac. W. Hennig) Rzeszów, 2001 r.
19. Malczewski J., Dzielnice Rzeszowa, Rzeszów 1989 r.,
20. Osadnictwo średniowieczne. Początki osady i miasta /w:/ F. Kiryk, Dzieje Rzeszowa, t. 1, KAW, Rzeszów, s. 97, 117, 125;
21. Motylewicz J., Przemiany gospodarcze, demograficzne i ustrojowe /w:/F. Kiryk, Dzieje Rzeszowa, t. 1, 1994 r.;
22. Borowiejska - Birkenmajerowa, Miasto rezydencjalne Lubomirskich /w:/F. Kiryk, Dzieje Rzeszowa, t. 1, 1994 r.;
23. Malczewski J., Dzieje Rzeszowa do roku 1914, Muzeum Okręgowe, Rzeszów, 1985 r.;
24. Myszk A., Społeczne i kulturowe przyczyny powstawania paralelnych urbanonimów nieoficjalnych - na przykładzie nazw Rzeszowskich (XV - XX w.) SŁOWO. Studia językoznawcze 4/2013;
25. Ruszel K., Leksykon kultury ludowej w Rzeszowskim, Rzeszów, Muzeum Okręgowe, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2004 r.;
26. www.rzeszow.pl;
27. www.nid.pl;
28. www.nimoz.pl;
29. www.stat.gov.pl/gus;

30. www.isap.sejm.gov.pl;
31. Kotula F., Tamten Rzeszów, czyli wędrówka po zakątkach i historii miasta, Rzeszów, 1985;
32. Kubiak A., Zabytkowa architektura żydowska w Polsce (stan po wojnie), „Biuletyn ŻIH” 1953, nr 2-3, 6-7);
33. Kujawa J., Rzeszów między wojnami, Opowieść o życiu miasta 1918-1939, Rzeszów, 2016;
34. Malczewski J., Dawne plany, mapy i widoki Rzeszowa, Rzeszów 1985;
35. Malczewski J., Zabytki architektury sakralnej Rzeszowa, Rzeszów 1992;
36. . Malczewski J., Zamek w Rzeszowie, jego otoczenie i właściciele, Rzeszów 1995;
37. Opas T., Stan posiadania i własność nieruchomości Żydów w Rzeszowie w XVIII i pierwszej połowie XIX wieku (do 1848 r.), „Prace Historyczno-Archiwalne” 1993, t. I, ss. 109-130;
38. Wierzbieniec W., Cmentarze żydowskie w Rzeszowie, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie” 1990, ss. 119-125;
39. Wizimirska B., Chrześcijananie i Żydzi w Rzeszowie w XVII i XVIII wieku, „Prace Historyczno-Archiwalne” 1993, t. 1, ss. 75-90;
40. Wójcik Z. K., Z dziejów Rzeszowa 1935-1939, Rzeszów 1994.

13. Spis tabel i zdjęć

1. Tabela nr 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Rzeszowa;
2. Tabela nr 2. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie miasta Rzeszowa;
3. Tabela nr 3. Analiza SWOT;
4. Zdjęcie nr 1. Kościół parafialny pw. św. Stanisława i św. Wojciecha, str. 50;
5. Zdjęcia nr 2. Klasztor i kościół oo. Bernardynów pw. Wniebowzięcia NMP, str. 51;
6. Zdjęcie nr 3. Kościół klasztorny pw. Św. Krzyża, str. 53;
7. Zdjęcie nr 4. Kościół oo. Reformatorów pw. Narodzenia Panny Marii, str. 54;
8. Zdjęcie nr 5. Kościół pw. św. Trójcy, str. 56;
9. Zdjęcie nr 6. Kościół paraf. pw. Chrystusa Króla, str. 56;
10. Zdjęcie nr 7. Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca, str. 57;
11. Zdjęcie nr 8. Kościół pw. św. Marcina i św. Rocha, str. 58;
12. Zdjęcie nr 9. Kościół pw. Matki Bożej Śnieżnej, str. 59;
13. Zdjęcie nr 10. Kościół pw. Św. Mikołaja w Przybyszówce, str. 59;
14. Zdjęcie nr 11. Cerkiew greckokatolicka w Zalesiu, ob. kościół rzymskokatolicki pw. Wniebowzięcia NMP, str. 60;
15. Zdjęcie nr 12. Synagoga Staromiejska, str. 60;
16. Zdjęcie nr 13. Synagoga Nowomiejska, str. 61;
17. Zdjęcie nr 14. Zamek Lubomirskich, ob. Gmach Sądu Okręgowego, str. 62;
18. Zdjęcie nr 15. Pałac Letni Lubomirskich, str. 63;
19. Zdjęcie nr 16. Dworek Piątkowskiego, str. 65;
20. Zdjęcie nr 17. Dworek Skrzyńskich, str. 65;
21. Zdjęcie nr 18. Pałacyk Burgallera, str. 66;

- 22.** Zdjęcie nr 19. Dworek Karpińskiego, str. 66;
- 23.** Zdjęcie nr 20. Dworek Liwów, str. 67;
- 24.** Zdjęcie nr 21. Pałac Jędrzejowiczów, str. 67;
- 25.** Zdjęcie nr 22. Dworek Władysława Jędrzejowicza, str. 68;
- 26.** Zdjęcie nr 23. Dwór w zespole dworsko - parkowo - folwarczny w Słocinie, str. 69;
- 27.** Zdjęcie nr 24. Dwór w Zalesiu, str. 70;
- 28.** Zdjęcie nr 25. Ratusz, str. 71.